

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIJ TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

SAFO MATCHON

**ADABIY TA‘LIM VA
MUTOLAA MADANIYATI**

MONOGRAFIYA

**TOSHKENT
2023**

UO‘K 82.09:028.5-047.37
KBK 81.2O‘zb-5
M-31

Safo Matchon. Adabiy ta‘lim va mutolaa madaniyati [Matn].
Safo Matchon. – Toshkent: “BAYOZ”, 2023. – 192 b.

Mas‘ul muharrir:

S.Qambarova – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Taqrizchilar:

M.Tojiboyev – Filologiya fanlari doktori, dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti

K.Abdullayev – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti

M.Jamoliddinov – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Mazkur monografiya “Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi” asosida adabiy ta‘lim modernizatsiyasi bilan bog‘liq yozuvchi – kitob – kitobxon munosabatlarida mutolaa madaniyatining ilmiy-nazariy va amaliy masalalari, olimning ko‘p yillik ilmiy-pedagogik faoliyati davomida olib borgan izlanishlari misolida o‘z aksini topgan.

Monografiya Gumanitar fanlar fakulteti talabalari, magistrleri, ilmiy tadqiqotchilarga mo‘ljallangan. Shuningdek, undan umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining ona tili va adabiyot o‘qituvchilari foydalanishlari mumkin.

Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy texnik kengashining 2023-yil 15-noyabrdagi 11-sonli majlisi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9937-4-9

UO‘K 159.9(075)
KBK 88.3ya7

© «BAYOZ», 2023.
© Umarov B., 2023.

I QISM. ADABIY TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KITOBXONLIK MALAKASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Navoiy ijodiyoti va bolalar kitobxonligi

Inson ma'naviy kamoloti barcha zamonlarda ham yuksak aql egalarining diqqat markazida bo'lgan. Shunisi xarakterliki, har bir davr unga o'z munosabatini bildiradi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Ibn Sinoning "Solomon va Absol", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Shayx Sa'diyning "Guliston", "Bo'ston", Husayn Voiz Koshifiyning Husayn Boyqaroning o'g'li Abdulmuhsin Mirzoga bag'ishlab yozgan "Axloqi Muhsiniy", "G'utuvvatnomai Sultoniy" asarlari buning yorqin dalilidir. Mazmun-mohiyatiga ko'ra ularning har birini ijtimoiy odoblar qomusi deb baholash mumkin. So'z mulkingning sultoni Alisher Navoiy o'z ijodiyotida komil inson tarbiyasi bilan bog'liq ta'limiy-axloqiy muammoni tiriklikning tub mohiyati sifatida talqin etishi bejiz emas. V.Zohidov o'rinli qayd qilganidek, "Navoiy ijodining, amaliy faoliyatining eng asosiy, markaziy masalasi, yo'nalish nuqtasi har narsadan oldin inson taqdiri, baxt-saodati, uning yaxshi yashashi, bu uchun zarur jamiyat masalalaridir"¹.

Alisher Navoiy dahosi hali bolaligidayoq Farididdin Attorning "Mantiq ut tayr" asari ziyosidan suv ichganligi butun umr hayot va ijod yo'lini ichdan nurlantirgan bo'lsa ne ajab.

Ta'kidlash kerakki, buyuk shoir umri poyonigacha izlanishdan cheklanmagan. Binobarin, "Xamsat ul mutahayyirin" asarida Abdurahmon Jomiyning ruxsati va rag'bati bilan "Arbain" hadis (Qirq hadis) asarida ilgari surgan pandnoma xarakteridagi qarashlarini "Mahbub ul-qulub" asarida keng qo'llaydi. Navoiy dahosini anglashda Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Bobur va boshqa zamondoshlarining unga bergan bahosi muhim kalit vazifasini o'taydi.

Jumladan, Abdurahmon Jomiy "Xiradnomai Iskandariy" dostonida Alisher Navoiy ijodini quyidagicha qiyoslar orqali shunday baholaydi:

---

¹ Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O'zbekiston, 1970. – 152-b.

Kechirsin foratda gavhar terganlar,
Dariy tilida durb g'azna berganlar.
Buning tili ham gar o'lganda dariy,
Majolsiz qolardi ularning bari.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida "emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq", "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida "Umidim uldur va xayolimga andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdan quyi inmagay" tarzida keltirgan e'tiroflari mutafakkir shoir ijodining ahamiyati xususida teran mulohaza yuritishga chorlaydi.

Alisher Navoiyning butun umri davomidagi inson tabiati va ma'naviyatiga oid kuzatishlari, axloqiy-ta'limiy xulosalari "Xamsa", "Nazm ul-javohir", "Mahbub ul-qulub", "Munojot", "Vaqfiya", "Majolisun nafa'is", "Arba'iyin", "Tarixi anbiyo va hukamo" kabi asarlarida kitobxon ko'z o'ngidan qizil ip bo'lib o'tadi.

Buyuk shoir "Mahbub ul-qulub" asarida o'z kuzatishlari xususida quyidagilarni yozadi: "Har ko'cha-ko'yda yuribman va olam ahlidin har xil kishilarga o'zimni yetkazibman. Yaxshi va yomonlikning aslini ham, zahrini ham ta'tib ko'rdim. Goh pastkash va baxil kishilar qoshida xo'rlandim va razil-nokaslar oldida e'tiborsiz bo'ldim. Kimki har xil kishilar bilan suhbatlashish va yaqinlashishni havas qilsa, kaminaning bu tajribasi yoshlar uchun yetarlidir"¹.

Alisher Navoiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarida insoniylik sha'nini belgilovchi xislatlardan biri insof va diyonat deb ko'rsatadi. "Lison ut tayr" asarida insofsiz kishini odam emas deb e'lon qiladi.

Odamg'a yaxshi ko'p avsof erur,
Lek alarning ashrofi insof erur.
Kingakim insof yo'q – inson emas,
Munsiz atvorida juz nuqson emas.

Husayn Voiz Koshifiyning axloq-odob yuzasidan keltirgan quyidagi ta'rif-tavsiflari ham Alisher Navoiy fikrlariga hamohangdir. "Go'zal xulq-atvor, yaxshi xulq nishonasi o'ntadir: yaxshilik qilish, insofli bo'lish, boshqa odamdan ayb qidirmaslik, nojo'ya harakat qilayotganni to'g'ri yo'lga boshlash, aybiga iqror bo'lganning uzrini qabul qilish, boshqalar mashaqqatini zimmaga olish, faqat o'z manfaatini ko'zlamaslik, ochiq yuzli va shirin so'zli bo'lish, muhtojlar hojatini chiqarish, muloyim va tavozeli bo'lish".

---

¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 13-jild. – Toshkent: Fan, 1967. – 155-b.

Alisher Navoiy mazkur asarida kishilarni “munosib kishilar”, “nomunosib kishilar” tarzida 2 guruhga ajratar ekan, “nomunosib kishilar”dan ehtiyotkorlikka chaqiradi.

Professor S.Nishonovanning fikricha, Navoiy tasavvuridagi komil insonga xos bo‘lgan chin insoniy fazilatlar ijodkorlik, o‘zlikni anglashga kuchli ishtiyoq, ilm-fanga muhabbat kabi xislatlar bilan chambarchas bog‘liq. Chunki baxtli hayotga intilgan ijodkor, oqil, qobiliyatli har bir kishi o‘zining kuch-quvvati va aql-u zakovatiga ishonadi. Shuning uchun Navoiy ilm-fanning inson tafakkuri, ma’naviy kamolotida tutgan o‘rni va roli xususida so‘z yuritar ekan, ilmni qorong‘ilikni yoritadigan chiroq, hayot yo‘lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko‘rsatadigan omil sifatida ta’riflaydi¹.

Ilm olib unga amal qilmagan kishini urug‘ sochib, hosilidan bahra olmagan kishiga o‘xshatadi. Yomg‘irning bir tomchisi tuproqqa jon baxsh etgani kabi, insonga ham nasl-nasabi, boyligi emas, hayosi, ilm-u odobi shon-sharaf keltirishini qayta-qayta ta’kidlaydi. O‘zining ta’limiy-axloqiy g‘oyalarini ilm bilan bog‘liqlikda deb tushungan shoir “Nazmul javohir” asarida shunday deb yozadi:

Kim olim esa nuqtada barhaq de oni,
Gar bazm tuzar behishti mutlaq de oni.
Har kimsaki yo‘q ilm anga axmaq de oni,
Majlisdaki ilm bo‘lsa uchmaq de oni.

Navoiy ilm olib unga amal qilmagan kishini yerga urug‘ sochib, hosilidan bahra olmagan kishiga o‘xshatadi. Yomg‘irning bir tomchisi tuproqqa jon baxsh etgani kabi, insonga uning boyligi, nasl-nasabi emas, ilm-u odobi shon-sharaf keltirishi xususida saboq beradi. Ilm o‘rganmoq boylik orttirish uchun emas, imon-e’tiqodni mustahkamlashga qaratilishini ta’kidlaydi. Agar shogird vaqti kelib podshoh bo‘lsa-da, ustoz oldida qarzdordir degan xulosaga kelib yozadi:

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado aning haqin yuz ganj ila.

Buyuk shoirning fikricha, ilmli, oqil kishi har qanday mashaqqatni yengib o‘tadi, o‘z maqsadi yo‘lida to‘siqlardan cho‘chimaydi. Ilmning vazifasi insonning baxt-saodatiga xizmat qilishdir. Ammo ilm o‘rganmoq boylik orttirish uchun emas, imon-

---

¹ Bu haqda qarang: Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Toshkent: Istiqlol, 2003. – 195-b.

e'tiqodni mustahkamlash uchundir. Bu borada ustozlikni dunyoda eng murakkab, ammo xayrli, sharaflı kasb degan xulosaga keladi. Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila, Aylamak bo'lmas ado aning haqin yuz ganj ila. Agar shogird vaqti kelib shoh bo'lsa-da, ustozı oldida qarzdordir.

Ilm ezgu amallar, jamiki fazilatlar manbai sifatida har bir kishining insoniy burchiga aylanadi. Shu tufayli o'zlikni anglash, komillik odobini egallash, xalq baxt-saodati, farovon turmush kechirishi, vatan ravnaqi yo'lida kamarbasta bo'lishdek ezgu maqsadga qaratiladi.

Alisher Navoiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarida ilm-ma'rifatli bo'lish bilan birga sabr, tavoze, adab, saxiylik, himmat, to'g'rilik, rostgo'ylik, mehr-muruvvat, vafo, karam, yumshoq ko'ngillik bo'lish kabi chin insoniy fazilatlar targ'iboti ham alohida o'rin tutadi. Mazkur xislatlarni ta'rif-tavsiflashdan tashqari munofiqlik, zulmkorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik, besabrlık kabi ularning ziddi bo'lgan illatlardan qutulishga ham da'vat etadi. Shoir yozadi:

Uch fe'l kishiga erur qotil,
Qotillik aro zahri haloxil oxir.
Bu xil angla birin, birin havo bil oxir,
Qil ujbni ham alarga doxil oxir.

Yoshlarni yuksak axloq-odoblar ruhida tarbiyalash xususida so'z yuritar ekan, quyidagilarni qayd etadi: "Adab kichik yoshdagilarni ulug'lar duosiga sazovor etadi va u duo barakati bilan umrbod bahramand bo'ladi. Adab kichkinalar mehrini ulug'lar ko'ngliga soladi va u muhabbat ko'nglida ababiy qoladi. Ko'rinadiki, Navoiy ta'rifida odob jamiki insoniy fazilatlar boshida turadi. Buyuk shoir nazdida qanoat baayni buloqdir. Uning suvini olgan bilan qurimaydi; baayni xazinadir – naqdisini sochgan bilan kamaymaydi; ekinzordir – urug'i izzat va shavkat mevasini beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi yetkazadi. Sabr – achchiqdir, ammo foyda berguvchi; qattiqdir, ammo zararni daf etuvchi. Sabr shodliklar kaliti va bandlar ochqichidir. Saxiylik – insoniylikning haqiqiy mezonidir, odamlarning mushkulini oson qiladi. Yaxshilik, karam bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko'tarmoq va uni o'ta qiyinchiliklardan qutqarmoqdir. Kimki bu xislatlarni egallasa, cheksiz izzat va hurmatga sazovor bo'ladi.

Xulosa qilganda, buyuk bobomiz Alisher Navoiy o‘z ijodiyoti bilan asrlar osha komil inson tarbiyasiga beminnat xizmat qilib kelmoqda. “Eng katta boylik, – degan edi O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy majlisga Murojaatnomasida, – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir.

Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak”. Bu borada Alisher Navoiy asarlari bebaho xazinadir.

Keltirilgan fikr-mulohazalardan savollar tug‘iladi: Jahon e’tirof etgan buyuk bobomiz ijodini qay darajada o‘rganyapmiz? Nima uchun o‘rganish kerak? Nega o‘rgana olmayapmiz? O‘zbekiston xalq shoiri E.Vohidovning quyidagi misralari mazkur savollarga to‘g‘ri javob topishga undaydi:

O‘zbek Navoiyni o‘qimay qo‘ysa,
Dod demoqqa palla bo‘lgani shudir.
Ma’rifatdan ayru o‘ynasa, kulsa,
Aza chog‘i yalla bo‘lgani shudir.

O‘zbek Navoiyni o‘qimay qo‘ysa,
Aldangani, alla bo‘lgani shudir.
Yulg‘ich aziz bo‘lib, bilgich xor bo‘lsa,
Paytavaning salla bo‘lgani shudir.

Xulosa qilganda, Alisher Navoiy asarlarini bolalar kitobxonligi doirasida o‘qish-o‘rganish o‘zining yuksak badiiy-estetik, ma’rifiy, tarbiyaviy xususiyatlariga ko‘ra bolalar adabiyotiga katta mas’uliyat yuklaydi.

Kitobxonlik va mutolaa madaniyati

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o‘rganish va o‘zlashtirish vazifasi turadi. Mavjud adabiyotlarni o‘qib o‘rganmasdan turib bu vazifani ado qilib bo‘lmaydi. Hatto hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilish mumkin emas. Kitob “fikrlar, tasavvur va tushunchalar tug‘dirishi” (L.Tolstoy) bilan insonni o‘zligini anglashga, dunyoni tushunishiga yo‘l ochadi.

Uni xarakter xususiyatiga ko‘ra insoniyat tarixiy taraqqiyotining o‘ziga xos ko‘zgusi, hayotiy tajribalari ifodalashning muhim vositasi deb ham atash mumkin. Zero, kitob bir avlodning ikkinchi avlodga ma’naviy merosi, umri oxirlab qolgan kishining hayotini endigina boshlayotgan yoshlarga maslahati, yo‘l-yo‘rig‘i maqomidadir. (A.Gersen).

Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yo‘liga nazar tashlamang, kitobning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini ko‘rish mumkin. Alisher Navoiy Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonini yod olganida go‘dak yoshida edi. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan g‘oya uning xayolini bir umr tark etmadi. Tark etmadigina emas, ijodiy tafakkurini ulug‘ ishlarga yo‘naltirdi.

Eramizgacha bo‘lgan birinchi asrda yashab, ijod etgan Rim shoiri Tit Lukretsiy Karning “Narsalarning tabiati haqida” poemasi Sitseron, Vergiliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashini shakillanishda katta rol o‘ynagan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadig‘u bilig”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdiki, kishilik jamiyatining ma’naviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar o‘zi bilan tillashishga qodir kishilargagina bag‘rini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada?

Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik taraqqiy etgan sari bu muammo ta’lim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, olimlar oldidagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qoldi.

Shaxs ma’naviy kamoloti ko‘p jihatdan shu masalaning to‘g‘ri qo‘yilishiga bog‘liq. Inson bilimlarining 85 foizi bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, uning muhimligi yanada ravshan toptadi.

Bilim manbai, tarbiya vositasi bo‘lgan kitobga yo‘l – kitobxonlik muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og‘zaki ijodi namunalari ijrosidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy ilmiy iste’moldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi.

Eramizning III–IV asrlarida yaratilgan qadimiy hind yodgorligi “Kalila va Dimna”, 1069-yilda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadg‘u bilig”, 1082–1083-yillarda Kaykovusning o‘g‘li gilonshohga bag‘ishlab yozgan “Qobusnoma” asarlarining asrlar osha jahonning ko‘pgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi kitobxonlikning davlat ahamiyatiga molik ish ekanini ko‘rsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu g‘oyalarni targ‘ib etgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi bo‘libgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonlarning ham tarixidir. Shu ma’noda kitobxonlik muammosini adabiyotning o‘zi kabi qadimiy desak xato bo‘lmaydi. Binobarin, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Abu Abdullo al-Xorazmiyning “Mafatih-al-ulum”, Nosiriddin Burxoniddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy”, Xondamirning “Makorimul axloq” va Alisher Navoiy, Zahridin Muhammad Boburlarning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Jumladan, “Qissasi Rabg‘uziy” muallifi asarning yaratilish sabablari to‘g‘risida yozadi: “...payg‘ambarlar qissalariga g‘oyat rag‘batim bor. Tekma yerda tekma kim ersada bo‘linur ba’zisi nomustaqim. Bir onchasi muqarrar va bir onchasi mubattar bor. Bir ozining so‘zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o‘ksuk. Emdi sanung zimmangdin chaqq‘an, qalamungdin oqq‘an, kitobatma sanung, iboratma sanung bo‘lib bizga “Qisas ul-anbiyo” bo‘lsa, o‘qumoqq‘a keraklik, o‘rganmakga yarog‘lig‘ erdi, teb iltimos yanglig‘ ishorat bo‘lji ersa nechama o‘zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o‘zumni og‘irlab nafs saqlamish bo‘lub o‘g‘ur bo‘lsun teb bu og‘ir ishga o‘g‘radimiz... kitob boshladimiz”.

Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Huddi mana shu jihatlarini uning ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma’lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo‘la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida “Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir”, deyilishida katta hikmat bor.

“Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga boshlovchi bilim”) asarida, ipor bilan juda o‘xshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iforni yashirsang, hidi

bildirib qo‘yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o‘xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor:

Bilim – boylik axir, zavoldan yiroq,
Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Bilim va zakovat kishiga qo‘yilgan o‘ziga xos kishandir. Kishanlangan ot yovuz va yaramas narsalardan uzoq bo‘ladi. Shuningdek, suyuqli, zo‘r otlar ham ko‘pincha kishanlangan bo‘ladi. Suyukli otning kishanlanishiga sabab – uning ehtiyotlanishi”.

Ma‘lum bo‘ladiki, ilm olam jumboqlarini yechish uchun kalit vazifasini o‘tabgina qolmaydi, insonni “yovuz va yaramas narsalardan” asrab, uning ma‘naviy yuksalishiga ham yo‘l ochadi.

Alisher Navoiyning muborak ta‘birlari bilan aytganda, “Jaholat – o‘limdir, bilim – tiriklik”.

Turk shoiri Yunus Emroning fikricha, “ilm o‘zni bilmakdir. Sen o‘zingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?”, “Ilm ayni paytda, o‘zgani ham bilmakdir”, – deydi Ibrohim Haqqul “Zanjirband sher qoshida” nomli kitobida – Olimlik-olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm haqdan yurakka qo‘yilgan nur. Ilm – hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm – dildagi, jur‘atdagi yolqin. Aql o‘z tabiatiga ko‘ra ko‘nikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm ta‘sirida jasorat kasb etadi”.

Shu o‘rinda Alouddin Mansurning zamondoshlari tomonidan “bahri-ul mug‘riq” (tubsiz dengiz), “hujjatul islom” deb tan olingan buyuk alloma Muhammad Abu Homid Tusiy – G‘azzoliy taqdiriga oid quyidagi hikoyasi ibratlidir: “Boshlang‘ich bilimlar va huquqshunoslik fanini tug‘ilgan shahrida o‘rgangan Abu Homid keyinchalik Jurjonga, o‘sha davrning mashhur qomusiy allomasi Abu Nasr huzuriga borib, tafsiri ilmni o‘sha yerda davom ettiradi. Bir necha yil mobaynida ustozining barcha bilimlarini egallab, o‘qib-o‘rgangan kitoblariga ko‘p jildlik sharh va izohlar bitib, o‘z yurtiga qaytayotganida, yo‘lda kelajak hayotida katta ahamiyat kasb etgan voqea ro‘y beradi. G‘azzoliyning o‘zi bu haqda shunday hikoya qiladi: “Yo‘lda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshlig‘ining ortidan borib: “Olgan narsalaring orasida senga hech qanday foydasi bo‘lmagan bir to‘rva bor, shuni qaytarib bergin”, – deb yalindim. “To‘rvangda nima bor

edi?” – so‘radi u. Unda mening bor ilmim – juda ko‘p kitoblardan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim – shu”, – dedim. Qaroqchi kulib: “Har qanday odam olib qo‘yishi mumkin bo‘lgan narsani mening ilmim deyishga uyalmaysanmi?” – dedi va “uning ilmini qaytarib beringlar”, – deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq ta‘sir qildiki, Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydan tashqariga bir qadam qo‘ymasdan, o‘sha yozgan sharh – izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga – qalbimga jo qildim”.

Demak, o‘qimishlilik shunchaki o‘qish emas, balki o‘qiganini qalbiga jo qilib olishni va unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina o‘qimishlilik yovuzliklardan asrovchi kishan, ezgulikka yo‘l ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. O‘qiganini qalbiga joylagani uchun va o‘z ilmining cheksizligiga ko‘ra Muhammad G‘azzoliy tubsiz dengizga qiyoslangan, Alisher Navoiy “she‘riyat mulking sultoni” deb ulug‘langan. Mahmud Koshg‘ariy, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn Sino va boshqalar haqida ham shunday deyish mumkin.

Ilmi bo‘lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi fikr qilishga odatlanish, ya‘ni mustaqil fikrlash salohiyatiga ega bo‘lmoq uchun ham fahm-farosatdan tashqari, aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam hatto o‘z turmushini tartibga sola olmaydi.

Fikrsizlik – nodonlik belgisidir. Nodonlikdan jaholatga bir qadam va u inson ma‘naviy kamolotiga butunlay zid. Shuning uchun ham komil insonlar nodonlikka qarshi kurashib kelganlar. XII-XIII asrlarning faylasuf shoiri Ahmad Yassaviyning quyidagi misralari bejiz dunyoga kelmagan.

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko‘rmay,
Haq taolo rafiq bo‘lsa birdam turmay.
Bemor bo‘lsa, nodonlarning holin so‘rmay,
Nodonlardin yuz ming jafo ko‘rdim mano.

Bu shoirning dunyodan shunchaki qo‘l siltovi izhori bo‘lmay, nodonlikka, jaholatga qarshi achchiq isyonidir. San‘atning chinakam muxlisi, badiiy adabiyot bilan do‘st tutingan kishi boshqalarga yomonlik sog‘inmaydi.

Ko‘rinadiki, ma‘naviy-axloqiy kamolotga eltuvchi yo‘l o‘qishga, ya‘ni kitobxonlikka kelib taqaladi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida “ko‘plab bolalarimizning kitobdan uzoqlashib, ko‘p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazayotgani”dan tashvishlanib gapirishi kitobxonlik muammosining davlat ahamiyatiga molik masala ekanligiga doir dalolatdir.

“Yoshlarimiz o‘zimizning gazeta-jurnallarimizni o‘qimasa, o‘z milliy adabiyotimiz va san’atimizni bilmasa, – degan edi Prezident o‘z nutqida, – ular qanday qilib vatanparvar bo‘ladi? Ularning ong-u tafakkuri, dunyoqarashi nima hisobidan shakllanadi?”.

Ta’lim bosqichlarida mutolaa madaniyati tarbiyasiga doir soha mutaxassislarning e’tirof qilishlaricha, kitob o‘qishni majburiyat emas, ehtiyoj darajasiga ko‘tarilishi kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishning muhim sharti hisoblanadi.

Adabiy ta’limda kitobxonlik muammosi

Badiiy adabiyot rivojini kitobxonlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Shuning uchun adabiyot tarixi ma’lum ma’noda kitobxonlik tarixi hamdir. Adabiyotga iste’dodli kitobxonlar zarur. Kitobxon iste’dodi duch kelgan asarni o‘qib, u haqda fikr bildirish bilan o‘lchanmaydi, balki tanlab o‘qish, o‘qiganlari yuzasidan ijodiy fikrlash, to‘g‘ri xulosa chiqarish, zarurat tug‘ilganda undan amaliy foydalanish iqtidoriga egalik bilan xarakterlanadi.

Kitobxonlik jo‘n tushuncha emas. U o‘quvchidan muayyan darajada bilim bilan birga ma’naviy-ruhiy tayyorgarlikni ham taqozo etadi. Iste’dodli kitobxon belgilangan mavzu bo‘yicha kitob tanlay oladi. Kitob o‘qish uning uchun majburiyat emas, hayotiy zaruratga aylanadi. Kitob o‘qishni o‘rgangan bolani kitobxon deb bo‘lmagani kabi o‘qiganlarini eslab qoladigan va qayta hikoya qiladigan o‘quvchi ham hali to‘la ma’noda kitobxonlik madaniyatiga erishgan hisoblanmaydi. Zero, kitobxonlik madaniyati yozuvchi tasvirlagan hayot voqeligini qayd qilish bilan cheklanmaydi, uning ma’qul va nomaqbul jihatlarini farqlay bilishni, o‘z munosabatini bildira olishni ham taqozo etadi.

Shu ma’noda kitobxonlik – ijodiy mehnatdir. Kitobxonlik mehnati tanlangan adabiyotning turiga qarab o‘zgaradi. Masalan, ilmiy asarlarda ilgari surilgan farazlar, fikrlar va xulosalar mazmuni muayyan mehnat asosida o‘zlashtiriladi. Badiiy asarlarni o‘qiganda

esa, bir qarashda bunday mehnatga ehtiyoj sezilmaydi. Aslida-chi?

Har qanday o'quvchi qo'liga kitob olar ekan, biror yangilikni bilishga chog'lanadi. Juda bo'lmaganda, qahramonlar boshdan kechirgan voqealarga qiziqadi, o'qish jarayonida o'sha voqealarni o'z xayolida qayta tiklaydi, qahramonlar taqdiri ustida bosh qotiradi. Demak, u diqqatini jamlaydi, tafakkurini ishga soladi. Boshqacha aytganda, asar voqealarini shunchaki fahmlaydi, ijod qiladi. Shusiz badiiy asarning g'oyaviy mazmunini, yozuvchi maqsadini anglab bo'lmaydi.

Aytaylik, Cho'lponning "Kecha va kunduz", G'afur G'ulomning "Shum bola" nomli asarlari xalqimizning asrimiz boshlaridagi hayoti tasviriga bag'ishlangan. O'zbekiston tarixiga oid ilmiy asarlarni o'qiganda bunday ma'lumotlar qahramonlarning xatti-harakatlari, kechmish-kechirmishlari, hayot manzaralari tasviridan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Bu holat kitobxonlikning ijodiy mehnat ekanligini inkor etmaydi, aksincha, tasdiqlaydi. Kitobxonlikni mohiyat e'tibori bilan san'at, kitobxonni esa, san'atkor deyish mumkin. Aks holda, u yozuvchi ishlatgan bo'yoqlar, badiiy tasvir vositalari, obrazlar tiliga tushunmagan bo'lardi.

Mutolaa – ota-onalar va o'qituvchilarning savodli hamkorligi ta'sirida bolaning so'zlarni ko'rish va tanish, ma'nosini tushunish, mazmun-mohiyatini anglash hamda og'zaki faoliyat yuritish hodisasidir. Mutolaa, shuningdek, shaxsning o'zligini tanishga yo'naltirilgan faoliyati bo'lib, buning natijasida unda yangi sifat-xususiyatlar vujudga keladi. Inson hayoti davomida o'ziga singdirgan mana shu mehnat elementlari orqali shaxsiy tarbiyaning takrorlanmas shaklini yaratadi va bular mutolaani madaniyatning boshqa faoliyat turlaridan ajratib turadi. Ko'rinadiki, mutolaa subyekt faoliyatini maqsadli harakatlar sari yo'naltiruvchi evolyutsion jarayondir¹.

Badiiy asarni o'qish o'zicha hech narsani anglatmaydi. Eng muhimi, nimani o'qish va o'qiganni qanday tushunishdir. Demak, kitobxonlik, o'qilgan kitoblar soni bilan belgilanmaydi, balki tushunib o'qish, maqsadli o'qishdir.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, kitobxon o'quvchining yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni nechog'li o'qishi, ya'ni asar "tili"ga tushunishi kitobxonlik madaniyati, iste'dodi darajasini

---

¹ Kambarova S.I. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning mustaqil mutolaa madaniyatini shakllantirish texnologiyasi. Ped. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) ... diss. – Samarqand, 2019. – 12-b.

ko'rsatadi. Shu tufayli adabiyot iste'dodli yozuvchilar bilan birga, iste'dodli kitobxonlarga ham ehtiyoj sezadi.

Tarixga nazar tashlansa, taniqli davlat va jamoat arboblari, din peshvolari, ilm-fan, san'at va adabiyot namoyandalari tom ma'nodagi kitobxon bo'lganlarini ko'rish mumkin. Beruniy, Forobiy, Xorazmiy, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ulug'larimiz buning yorqin dalilidir.

Bu borada umumjahon madaniyati tarixidan qiziqarli misollar keltirish mumkin. Jumladan, eramizning birinchi asrida yashagan rimlik Pliniy degan zobitning kitobga bo'lgan munosabati alohida e'tiborga loyiq. Uning xizmat vazifasi nihoyatda mas'uliyatli va umrining ko'p qismi sayohatlarda kechsa-da, o'z hayotini kitobsiz tasavvur qilolmagan. Pliniy xizmatdan bo'sh paytlarida, yo'lda, sayohat chog'ida, hatto hammomda (qadimgi Rimda hammom yuvinib tozalanishdan tashqari, yaqin tanish-bilishlar uchrashib suhbatlashadigan, eng so'nggi yangiliklar yuzasidan har xil bahs-munozaralar o'tkaziladigan oromgoh vazifasini bajargan) muttasil kitob mutolaasi bilan band bo'lgan. Pliniy shunchaki o'qimagan, balki o'qiganlarining mazmunini qisqacha bayon qilib, sharhlar, qaydlar ham yozib borgan. Uning o'z ichiga tarix, astronomiya, fizika, geografiya, zoologiya, botanika, qishloq xo'jaligi, tabobat, mineralogiya kabi talay sohalarga oid ma'lumotlarni qamrab olgan qomusiy "Tabiiy tarix" kitobini yozish uchun 2000dan ortiq asarni o'rgangani zamirida qanchalik fidoyilik yotganini sezish qiyin emas.

Buyuk vatandoshimiz Abu Abdulloh al-Xorazmiy ham 976–991 yillar mobaynida arab tilida yaratgan qomusiy asari "Mafatix al-ulum" ("Fanlar kaliti")da huquq, tibbiyot, falsafa, mantiq, poetika, arifmetika, xandasa, kimyo, astronomiya, grammatika, ish yuritish, tarix, musiqa, mexanika kabi 15dan ortiq fan va shariat qonun-qoidalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Bunga son-sanoqsiz kitoblarni o'qimasdan erishib bo'lmasligi kunday ravshandir.

Shuni ham aytish kerakki, kitobxonlik iste'dodi tug'ma bo'lmay, insonning o'z ustida ishlashi orqali, tarbiya vositasida kamol topa boradi. Ko'pchilik o'quvchilarning kitob o'qishni yoqtirmasliklari sir emas. O'qituvchi topshirig'iga ko'ra majburiyat ostida o'qish esa yuzaki mutolaaga, badiiy matndagi tinish belgilariga amal qilmaslikka, urg'u tushgan so'zlarni boshqa so'zlardan farqlamaslikka, matndagi musiqiy ohangni sezmaslikka, ma'no

tovlanishlarini tushunmaslikka, soʻz sehrini anglamaslikka sabab boʻladi. Natijada oʻquvchilar oʻqigan asarlarini juda koʻp qabul qiladilar, kosa tagidagi nimkosani fahmlamaydilar. Har xil telekoʻrsatuvlardan boʻshamaydigan bunday bolalar kitob oʻqishni yozuvchi bilan birga yangi badiiy olamni kashf etish, ijodkorlik emas, balki ogʻir mehnat, zerikarli mashgʻulot tarzida qabul qiladilar. Bunday chogʻda oʻqilgan asarlar yuzasidan umumlashma xulosalar chiqarish haqida gap ham boʻlishi mumkin emas. Holbuki, asar gʻoyasi anglanmas, maʼno tovlanishlari tushunilmas, soʻz sehri his qilinmas va muayyan xulosalar chiqarilmas ekan, bunday kitobxonlik harfxoʻrlikdan nariga oʻtmaydi.

Badiiy asarni oʻrganish zamirida doimo oʻqish turadi. Unga soʻz sanʼatini estetik idrok etish jarayoni sifatida qaraladi. Zamonaviy oʻqituvchilar, odatda, oʻqishga ikki jihatdan: oʻquvchilarning asarni haqiqiy oʻqishi hamda adabiyot bilan tanishtirishga pedagogik yoʻnaltirilgan oʻquv jarayoni sifatida munosabatda boʻladilar. Bunday jarayonning maqsadi oʻquvchilarning estetik tuygʻulari, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, ekstensiv oʻqish faoliyatini rivojlantirish, shuningdek, oʻqilgan asarni toʻgʻri va chuqur anglash qobiliyatini oʻstirishdir. Muallif ijodiy dunyosi ortidagi xoslikni koʻra bilishda oʻquvchiga oʻqish madaniyatining muhim elementlarini shakllantirishga katta ahamiyat qaratish joiz¹.

Kitobxonni, avvalo, asarda tasvirlangan voqelik qiziqtiradi. Bunday qiziqish asta-sekin uning hissiyotlariga taʼsir koʻrsatadi, ijobiy kuchlarning tantanasi uni sevintiradi, magʻlubiyati xafa qiladi.

Kitobxonda asarda tasvirlangan voqelik bilan hayot voqeligini taqqoslash mayli uygʻonadi. “Hoshimjonning sehrli qalpoqcha yordamida qilgan ishlari bizni qoyil qoldirdi, – deb yozadi Xudoyberdi Toʻxtaboyevga “Sariq devni minib” romanini oʻqigan bir guruh oʻquvchilar. – Ayniqsa, uning davlat mulkini talon-taroj qiluvchilarni fosh qilishi bizni ruhlantirib yubordi”.

Bunday oʻqish badiiy asardan faqat estetik lazzatlanish bilan cheklanmay, balki tushunib oʻqishdir. Tushunib oʻqish ayrim hollarda bir asarni qayta-qayta oʻqishni taqozo qiladi. Chunki haqiqiy sanʼat namunasini har safar koʻzdan kechirganda, uning zamiridagi oldin payqalmagan bir fikrni uqish mumkin.

---

¹ Kambarova S. Adabiyotni fan va sanʼat turi sifatida oʻqitishning konseptual asoslari. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 103-b.

“Badiiy asar mazmuni, – deb yozadi faylasuf Asmus, – bir ko‘zadan ikkinchisiga quyilgan suv kabi kitobxon miyasiga o‘z-o‘zidan quyila qolmaydi. U aqliy, ruhiy, ma’naviy faoliyat orqali asarda keltirilgan ma’lumotlarga tayanib, kitobxonning o‘zi tarafidan qayta yaratilib, qayta ishlab chiqiladi.

“Qayta yaratib, qayta ishlab chiqish” o‘ziga xos tayyorgarlikni taqozo etadi. Buning uchun, avvalo, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarning kelib chiqish sabablari, natijasi, qahramonlar taqdiri yuzasidan mulohaza yurita olish malakasini egallash zarur. Mustaqil mulohaza yuritish malakasiga asar g‘oyaviy mazmunini esda saqlash, uni shunga o‘xshash boshqa holatlarga taqqoslash orqali erishiladi.

Tadqiqotlar asar mazmunini faol o‘zlashtirish yordamida esda saqlash mexanik tarzda esda saqlashga qaraganda 25 marta samarali bo‘lishini ko‘rsatadi. Ayrim asarlarni 2-3 bor qayta o‘qimasdan mazmunini o‘zlashtirish haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas.

Aslida kitobxon ham yozuvchi singari ijodkor. U asar mutolaasi jarayonida muallif faoliyatini takrorlash yo‘lidan boradi. Yozuvchi ijodining murakkabligi shundaki, u xayolida tug‘ilgan g‘oyani adabiy qahramonlarning xatti-harakati, kurashlari misolida konkretlashtirsa, kitobxon unga teskari – adabiy qahramon xatti-harakati, kurashlari tasviridan umumiy xulosalar chiqarish yo‘lini tutadi.

Demak, kitobxon mutolaasi sust faoliyat bo‘lmay, balki tezkor ijodiy faoliyatdir.

“Badiiy asarni anglash – deb yozgan edi Anatoliy Frans, – uni ichki dunyoda qayta yaratishdir”. Qayta yaratish esa jiddiy ijodiy mehnatni taqozo etadi.

Chinakam san’at asarlari qayta-qayta o‘qishni taqozo etadi. Qayta o‘qish shunchaki takror bo‘lmay, bunda har safar mutolaa qilinayotgan asarning ilgari sezilmagan yangi qirralari namoyon bo‘ladi. Qolaversa, muallif nuqtayi nazarini qayta o‘qish jarayonida chuqur tushunish mumkin. Kitobxonning asar haqidagi nuqtayi nazari ham shu tariqa bexato va aniq shakllanadi.

Rus tadqiqotchilari “qayta o‘qish” tushunchasini “ontogenetik mutolaa” va “filogenetik mutolaa” tarzida talqin qiladilarki, biz ham shunga qo‘shilamiz.

Ontogenetik mutolaa u yoki bu asarning bir kishi tomonidan umrining turli davrlarida o‘qilishini anglatadi. Necha-necha avlodlar Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, Abdulla

Qodiriy asarlarini shu yo'sinda o'qib keladilar. Chinakam san'at asarlarini majburiyat ostida emas, balki hayotiy tajribaning o'sishi, dunyoqarashining o'zgarishi va aqliy taraqqiyot tufayli yillar osha qayta-qayta o'qishga to'g'ri keladi.

Filogenetik mutolaa bir asarning har xil avlodlar tomonidan o'qilishini anglatadi. Masalan, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani nasrdagi ilk tajribalardan bo'lishiga qaramay, asar e'lon qilingan 20-yillar kitobxonlari ham, yozuvchi kitoblarini o'qish man qilingan mash'um 1937–1956-yillar o'quvchilari ham, adibning hozirgi davrdagi muxlislari ham birdek sevib o'qigan va o'qimoqdalar.

Ontogenetik mutolaa asarning yuksak badiiy saviyasi, inson umrining barcha yoshida ham ma'naviy oziq bera olishi bilan xarakterlansa, filogenetik mutolaa shunday mutolaaga asos bo'lgan, kitobxonlarning ma'lum yosh doirasidagi ma'naviy-ruhiy qiziqishlariga mos kelishi bilan xarakterlanadi. Ko'rinadiki, kitobxonning hayotiy tajribasi ortib, dunyoqarashi, madaniy saviyasi shakllana borgan sari qiziqish doirasi ham o'zgara boradi. Inson ruhiyatidagi bunday murakkablik uning yosh xususiyatlariga ham bog'liq.

Alisher Navoiy inson umrini ruhiy, ma'naviy-jismoniy jihatdan to'rt faslga: bolalik, yoshlik, o'rta yoshlik, keksalikka ajratadi. Bunday bo'linish insonning kitobxonlik taqdirida ham o'z aksini topadi. Binobarin, bolalikda ko'proq sarguzasht xarakteridagi ertak, hikoya, masal, doston va qissalar zavqlantirsa, yoshlikda muhabbat haqidagi asarlardan ko'ngillarda kechayotgan ajabtovur hamohanglik va ko'tarinki kayfiyat yuzaga keladi. O'rta yoshlik va keksalik davrlarida bolalik sho'xliklari, yoshlik g'aroyibotlari allaqachon orqada qolgan, har jabhada hayotga jiddiy munosabat shakllangani bois adabiyotga bo'lgan qiziqish ham yangicha mazmun kasb etadi. O'qiladigan asarlar mundarijasi butunlay o'zgaradi. Kitobxonlik madaniyati shu tariqa shakllanadi.

Kitobxonlikni har kim har xil tushunadi. Birovlar vaqt o'tkazish uchun o'qisa, boshqa birovlar bir xil janr yoki mavzudagi (masalan, sarguzasht yoki urush haqidagi) asarlarga qiziqadi. Yana bir toifa kitobxonlarning esa alohida mehr qo'ygan yozuvchilari (masalan, Ch.Aytmatov, E.Vohidov, A.Oripov, X.To'xtaboyev) bo'ladi. Ba'zilar faqat she'riy asarlarni sevib o'qisalar, she'riyatga umuman ixlosi bo'lmaganlar ham ko'plab topiladi. Lekin har qanday holatda ham

kitob mutolaasi shunchaki ermak bo'lmay, uning zamirida ruhiyatimizdagi kemtiklarni to'ldirishga chanqoqlik va taniqli bolalar shoiri Q.Muhammadiy ta'biri bilan aytganda, "odam va olam sirlari" bilan yaqindan tanishish, ruhan "tozarish" (Aristotel) ishtiyoqi yotadi...

Shunisi xarakterliki, bunday ishtiyoq asar mutolaasini yozuvchi bilan kitobxonning o'ziga xos muloqoti darajasiga ko'taradi. Zero, san'at, shu jumladan, so'z san'ati kishilar o'rtasidagi muomala – munosabat vositasi hamdir. "O'tkan kunlar"ni o'qish chog'ida Otabek – Kumush – Zaynab taqdiriga bog'liq muhabbat mojarolari-yu, Yusufbek hoji – Azizbek o'rtasidagi davrning o'ta keskin ijtimoiy muammolari ustidami, o'ylaganda hamisha ko'z o'ngimizda buyuk adibning tiyrak nigohi va o'ta mulohazakor qiyofasi gavdalanadi. Muallif timsolidagi suhbatdoshimizning teran aql-idroki, fahm-farosatiga tahsinlar aytamiz, har bir imo-ishorasiga quloq tutamiz, zarurat sezsak, bahslashamiz.

Yozuvchi – kitobxon muloqoti garchi erkin tarzda qurilsa-da, unda o'quvchi manfaati ustun turadi. Chunki u kitob o'qir ekan, albatta, bir maqsadni ko'zlaydi. Binobarin, A.Oripov she'rlarini o'qigan kitobxonning shoir bilan yuzma-yuz muloqotdan hissiyoti boyishiga shubha yo'q. U lirik qahramon – muallifning qalb kechinmalarini o'z kechinmalariga taqqoslaydi va tegishli xulosalar chiqaradi. Afsuski, yozuvchi – kitobxon muloqoti hamisha ham bir xil kechavermaydi. Yuzaki suhbat, tabiiyki, ko'zlangan natijani bermaydi.

Yozuvchi – kitobxon muloqotining samarali kechishi shu tariqa faqat muallif-suhbatdoshgagina emas, kitobxon-suhbatdoshga ham birdek taalluqli. O'qiganlari yuzasidan mustaqil mulohaza yurita olmaydigan kitobxonni kitobxonlik madaniyatini egallagan deb bo'lmaydi. Adabiy ta'lim faol kitobxonlikka tayanadi.

Yozuvchi – kitobxon muloqotining o'ziga xosligi shundaki, bunda suhbatlashuvchi tomonlarning huquqlari bir xil emas. Kitobxon – ixtiyoriy, erkin suhbatdosh. U o'ziga suhbatdosh tanlash huquqiga ega. Ammo yozuvchi timsolidagi suhbatdosh bunday qilolmaydi. Uning kitobxon o'qiyotgan asari o'zini qanoatlantirmasa, muloqotni to'xtatib qo'ya qoladi.

Kitobxonlik haqida gap ketganda, ko'pchilik, odatda, nemis mutafakkiri Gyotening quyidagi fikrini keltiradi: "Kitobxonlikka

o'rganish uchun qanchalik ko'p vaqt sarf qilinishini odamlar tasavvur qilmaydilar. Buning uchun men hayotimning 80 yilini bag'ishladim. Lekin hali ham o'rgandim, deb ayta olmayman". Bundan: "Shunday bir ulug' zot 80 yil mobaynida kitob o'qishni o'rganmabdi-da", degan jo'ngina xulosa chiqarishga shoshilmaslik kerak.

Tarixdan ma'lumki, inson taraqqiyot yo'lida erishgan darajasidan hech qachon orqaga qaytgan emas. Qadim ajdodlarimiz hatto tasavvur qilolmagan g'aroyibotlar hozir ko'z o'ngimizda sodir bo'lyapti. Demak, imkoniyatlarning cheki, orzu-umidlarning adog'i yo'q.

Qolaversa, Gyotening fikrini keltirish bilan kitob mutolaasining:

a) nihoyatda mashaqqatli (garchi mubolag'a qilib aytgan bo'lsa-da: butun umr davomida o'rgana olmaganini eslang);

b) beqiyos sharaflil (kitob mutolaasi tufayli hayot qonuniyatlarini chuqur anglay borgan, bilim doirasi kengayib, tushunchasi, dunyoqarashi o'sgan, ma'naviy jihatdan yuksalgan va taqdir inoyati bilan o'zi ham asarlar yozgan);

d) huzurbaxshligiga (aks holda muttasil shug'ullanmagan bo'lardi) diqqatni qaratmoqchimiz.

Kitobxonlik ijodiy ish va u doimiy shug'ullanishni, izchil mutolaa qilishni taqozo etadi. Izchil mutolaa qilish tanlab o'qishga, o'qiganlarining mag'zini chaqishga o'rgatadi.

Asarda tasvirlangan voqelik bilan hayot voqeligini farqlash jonli muloqot natijasidir. Kitobxon ularni taqqoslash uchun bosh qotiradi, o'ylashga majbur bo'ladi. Shu jarayonda xayolida asar voqeligini qayta jonlantiradi, qahramonlarning o'rniga o'zini qo'yib ko'radi, muayyan xulosalar chiqaradi. Ko'rinadiki, kitobxon ham o'ziga xos qiladi.

Asar voqealarini xayolda "qayta yaratish, yangi badiiy olam kashf etish", avvalo, mulohaza yuritib o'qishni, o'qiganlarni esda saqlashni, demak, bosh qotirishni taqozo etadi. Chunki san'at asari shunchaki o'qilmaydi. Shunchaki o'qish sust mutolaa bo'lib, arpa ekan joydan bug'doy kutish bilan barobar. Boshqacha aytganda, qimmatli vaqtni yelga sovurish bilan teng bunday mutolaa kitobxon uchun foydadan ko'ra zarardir. Agar asar mutolaasini yozuvchi-kitobxon muloqotiga qiyoslasak, sust mutolaaning befoydaligi yanada aniq ko'rinadi.

Aslida kitobxon-yozuvchi muloqoti san'at darajasiga ko'tarilishi

kerak va u ko'p jihatdan kitobxonlik madaniyatining nechog'li egallanishi bilan belgilanadi. Kitobxonlik madaniyati asar mutolaasi bilan jiddiy va izchil shug'ullangan kishidagina shakllana boradi.

Muntazam o'qish kitobxonning qiziqishi, o'qishga munosabati, adabiyotlarni tanlay bilishi, ularni qabul qilish darajasi, badiiy-estetik didi, dunyoqarashi kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Chinakam so'z san'ati namunasi kitobxondan fidoyilik talab etadi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, kitobxonlik san'at bo'lishi bilan birga, ijodiy mehnat hamdir.

Xulosa qilganda, jamiyat taraqqiyotini unda yashaydigan avlodlar ma'naviy kamolotisiz, ma'naviy kamolot tarbiyasini esa kitobxonlik madaniyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham kitobxonlik ta'lim-tarbiya tizimida, xususan, adabiy ta'lim jarayonida alohida o'rin tutadi. Shunga ko'ra, u adabiyot o'qitish metodikasining tub mohiyatini tashkil etadi.

Mustaqil mutolaaga o'rgatish usullari

Adabiy davralarda, inson ma'naviyati bilan bog'liq bahs-munozaralarda, asosan, o'rta va yuqori sinflardagi ta'lim-tarbiya yuzasidan qizg'in fikr-mulohazalar bildiriladi-yu, boshlang'ich sinflar chetlab o'tiladi. Holbuki, ta'lim-tarbiya jabhasidagi yutuq-kamchiliklar zaminini boshlang'ich sinflardan izlash kerak. Chunki bolalarning nafaqat ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi, balki ta'lim olishga doir ko'nikma va malakalari ham ilk maktab yoshidan shakllanadi. Bu borada, ayniqsa, o'qish va ona tili ta'limi zimmasiga alohida mas'uliyat tushishi psixologlar tomonidan allaqachon isbotlangan.

Shu o'rinda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quv fanining ona tili ta'limi doirasiga kiritilishi, oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi fakultetlarida shu tarzda o'rganilishi munozarali ekanini ta'kidlash joiz. Bolalar adabiyotini hozirgi holatida boshlang'ich sinflarda badiiy adabiyot namunasi sifatida o'rgatishga qaraganda, bog'lanishli nutqni o'stirish vositasi sifatida o'rganishga ko'proq e'tibor berilgan. Unda badiiy asardagi nafosatni idrok qilishga yo'llash orqali ezgulikka muhabbat uyg'otish o'rniga, asarlarga ko'proq mavzuiga ko'ra yondashish ustuvorlik qiladi. Boshqacha aytganda, boshlang'ich sinflarning o'quv fani dasturi va darsliklarida

adabiyotshunoslik nuqtayi nazari til ilmiga nisbatan ancha zaif. Mazkur sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid quyidagi masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgan:

- bolalarda g'oyaviy, axloqiy va estetik tasavvurlarni shakllantirish;
- bolalarning atrof-muhit, kishilar, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarini boyitish;
- o'quvchilarda nafosat hissini tarbiyalash;
- bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish darslarida vaqtdan unumli foydalana olish ko'nikmasini, mustaqil ish usullarini egallash;
- o'quv mashg'ulotlariga, bilim manbai bo'lgan kitobga qiziqishni o'stirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish ko'p jihatdan sinfdan va maktabdan tashqari o'qishni to'g'ri uyushtirishga ham bog'liq. Shu boisdan sinfdan tashqari o'qishga boshlang'ich sinflarda kichik yoshdagi o'quvchilarni bilimlarni va milliy-madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishga tayyorlashning ajralmas qismi, ta'lim jarayonida ularni tarbiyalash va rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi kichik yoshdagi o'quvchilarni bolalar adabiyotining xilma-xil namunalari misolida so'z san'atining chinakam boyliklari va o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish; o'quvchilarda bilim manbai va estetik zavq-shavq vositasi bo'lgan kitobga qiziqish uyg'otish, mustaqil o'qishga ijodiy munosabatni shakllantirishdir.

Psixologiya va didaktika bilan shug'ullanuvchi olimlar hamda taniqli metodistlarning asarlarida o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyati bilan badiiy-estetik tafakkuri o'rtasida yaqinlikning mavjudligi to'g'risida e'tiborli kuzatishlar bayon qilingan. Darhaqiqat, san'at asarini tanqidiy baholay oladigan, shaxsiy nuqtayi nazarini yozma va og'zaki tarzda ifodalay biladigan o'quvchilargina ma'naviy-axloqiy kamolot sari dadil intiladilar. Bunday ko'nikma va malakalarni shakllantirishda mustaqil mutolaa ayricha ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilarni mustaqil mutolaaga o'rgatishning asosiy omili bo'lgan sinfdan tashqari o'qish mustaqil ishlarning o'ziga xos turi sanaladi. U o'qituvchi tomonidan dastur talablari bo'yicha

uyushtiriladi va nazorat qilinadi. Boshlang'ich sinflarda tayanch maktabi va yuqori sinflardan farqli o'laroq, sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar ro'yxati berilmaydi. Bu ish o'qituvchining zimmasiga yuklatiladi.

“Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar, – deyiladi “Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi”da, – o'quvchilar qiziqishiga suyanilgan holatda ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi. U o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari uslubini o'zlashtirishlariga, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini muvofiq uslublar vositasida jamoat foydasi uchun ommaviy, guruh, alohida ish shakllari va uslublarini tashkil etadi. To'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit va qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

O'qituvchi o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qish jarayonida mustaqil mutolaa qilishlari uchun kitob tanlashda asarlarning badiiy-estetik jihatdan yuksak talablarga javob berishini alohida inobatga oladi.

Kitob tavsiya etishda, bundan tashqari, sinf jamoasining bilim darajasi va dastur talablaridan kelib chiqib:

a) tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Shunga binoan tanlangan asarlar orqali o'quvchilarni xalqimiz tarixida chuqur iz qoldirgan avlod-ajdodlarimiz, ona tabiat va undagi hayvonot olami, turli jonivorlarning yashash tarzi, o'simliklar dunyosi, tengdoshlari hayoti, kishilar o'rtasidagi oilaviy, axloqiy munosabatlar bilan tanishtirish mo'ljallanadi. Yangi dastur asosida yaratilgan darsliklardagi o'zbek adabiyotidan Alisher Navoiy, Hamza, Abdulla Avloniy, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Tursunboy Adashboyev, Anvar Obidjon, Abdurahmon Akbar, Hamza Imonberdiyev, D.Rajab, Kavsar Turdiyeva, U.Hamdami; jahon adiblaridan H.K.Andersen, A.Pushkin, S.Marshak, Ch.Aytmatovlar ijodi qatori Erix Raspe, Tavfik Fitrat, Ilvira Daukayeva, Janni Rodari, Karlo Kollodi, Astrid Lingren, F.Erdinch va boshqa adiblarning asarlari shu vazifaga xizmat qiladi.

b) asarlar janrining xilma-xilligi (tez aytish, topishmoq, she'r, maqol, ertak, masal, hikoya va h.k.), mavzuining rang-barangligi

(mardlik, vatanparvarlik, halollik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, ilm-hunarga muhabbat, kattalarga hurmat va h.k.) hisobga olinadi.

d) bolalarning yosh xususiyatlari (ayrim hollarda jinsi ham), shaxsiy qiziqishlari nazarda tutiladi. O'qituvchi kitob tavsiya qilishda qiz bolalarning ko'proq she'r yodlash, qo'shiq aytishga moyilligini, o'g'il bolalarning sarguzasht va fantastik asarlarga rag'batini to'g'ri tushunishi, shunga yarasha muomalada bo'lishi zarur.

Ko'rinadiki, sinfdan tashqari o'qishni rejalashtirishda dastur talablariga tayaniladi, lekin shuning bilan chegaralanib qolinmaydi. Chunki hayot rang-barang, o'quvchilarning qiziqishlari esa cheksiz-chegarasizdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi kitobxon sifatida badiiy asar mazmunini o'zining tasavvur-tushunchalari asosida idrok qiladi. Demak, ularda kitobga muhabbat uyg'otishda hayot va tabiat haqidagi tasavvur-tushunchalarini boyita borish boshlang'ich ta'lim oldidagi eng muhim vazifalardan bo'lib, u badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik davrida ham, asar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda, ijodiy yozma ishlarni uyushtirishda ham o'qituvchining diqqat markazida turadi. Chunki "bolaning tevarak olamni va o'z-o'zini bila borishi bir yoqlama bo'lmasligi kerak. Bolalar dunyoni va o'zi-o'zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar uchun o'zining mas'ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak... Tevarak olamda nimaiki yuz berayotgan bo'lsa, hammasini, odamlar o'tmishda qanday va hozir nimalar qilib yashayotgan bo'lsa, hammasini bola yaxshilik va yomonlikni to'g'ri ko'rish imkonini berish kerak... Yaxshilik unda quvonchli hayajon, zavq-shavq, ma'naviy go'zallikka erishish ishtiyoqini hosil qiladi, yomonlik qahr-g'azab, murosasizlik uyg'otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma'naviy kuchga to'ldiradi. Bola qalbi haqiqatlar saqlab qo'yiladigan muzxona bo'lmasligi kerak⁸.

Sinfdan tashqari o'qish shaklan ham, mazmunan ham mustaqil ishlarining o'ziga xos turi ekan, uni odatdagi dars mashg'ulotlariga aylantirib yuborish o'quvchining erkiga raxna solgani kabi, ma'lum reja bo'yicha qat'iy tizim asosida izchil o'tkazmaslik ham kutilgan samarani bermaydi.

Milliy ma'rifiy ta'lim tarixidan ma'lumki, har qanday o'quv jarayoni quyidagi muayyan tizimga amal qiladi:

1. O'quv topshirig'i.

2. O‘quv-izlanuv faoliyati.
3. Nazorat bosqichi.
4. Baholash.

Ta’lim jarayonida ulardan birortasiga yetarli e’tibor berilmasa yoki amal qilinmasa, o‘rgatilayotgan bilimlarning o‘zlashtirilishi haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Bu holat to‘laligicha sinfdan tashqari o‘qishga ham taalluqlidir.

Asarlarni sinfda o‘qib-o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning badiiy matn mazmun-mohiyatini tushunish, his etish, idrok qilish va anglashga qaratilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish orqali ma’naviy, axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash ko‘zda tutiladi. Adabiy ta’limning o‘ziga xos shakli bo‘lgan sinfdan tashqari o‘qish ham shubhasiz shu vazifaga bo‘ysunadi. Tafovut shundaki, u ko‘proq o‘quvchining mustaqilligiga, shaxsiy qiziqishiga suyanadi.

“Sinf dan tashqari o‘qish, – deb yozadi professor K.Qosimova, – sinfda o‘qish bilan uzviy bog‘liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o‘qish sinfdan tashqari o‘qish uchun zarur bo‘lgan malakalarni shakllantiradi, adabiy-nazariy tushunchalarni boyitadi, asar mazmun-mohiyatini tushunishga o‘rgatadi, til boyligini oshiradi. Sinf dan tashqari o‘qish, o‘z navbatida, qiziqarli, o‘ziga jalb etadigan faoliyat bo‘lib, umuman, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o‘qish hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o‘qish esa hayotning o‘zidir¹.

Olima boshlang‘ich sinfda sinfdan tashqari o‘qishning o‘ziga xos xususiyatlarini sinfdan tashqari o‘qish tizimi bosqichlari (tayyorlov, boshlang‘ich, asosiy), o‘quv vazifalari, tarbiyaviy vazifalar, o‘quvchilarning qiziqishlariga bog‘lab ko‘rsatadiki, aslida yuqori sinflarda ham shu mezonga qat’iy amal qilinadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari sinfdan tashqari o‘qish jarayonida o‘qishni hali endi-endi o‘rganayotgan bolalar bilan ishlashi tufayli kitob bilan tanishish, to‘g‘ri, tushunib va ravon o‘qish metodlaridan keng foydalansa, o‘rta va yuqori sinflarda buning uchun alohida vaqt talab qilinmaydi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar darsda va darsdan tashqari mustaqil kitob mutolaasi orqali o‘qish texnikasini o‘zlashtiradilar, ayni chog‘da ularning nutq boyligi ham o‘sadi. Lekin sinfdan tashqari o‘qish oldiga qo‘yiladigan o‘quv-metodik talab faqat shuning

---

¹ Qosimova K. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 168-b.

bilangina chegaralanmaydi. Balki har xil janrdagi bolalar kitoblari bilan izchil tanishtira borish vositasida o'zlari o'qishi lozim bo'lgan asarlarni mustaqil tanlash malakasini shakllantirishni ham ko'zda tutadi. Chunki har qanday kitob o'z qiziqishi, bilimi va tushunchalariga mos asar tanlay bilgan o'quvchigagina bag'rini ochadi. Zero, adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan vazifa ham o'quvchilarni faol kitobxonlikka o'rgatish orqali ma'naviy-axloqiy barkamol kishilar qilib tarbiyalashdir.

Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish usullari haqida ijtimoiy-ma'naviy tarbiyaning ilk bosqichi – maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'limi tizimidan boshlab ko'p gapiriladi, ammo amal qilinmaydi. Kitobxonlik madaniyati tarbiyasi umumpedagogik tarbiyaning asosiy bo'g'ini ekani yetarli darajada inobatga olinmaydi.

Barcha o'quvchilarni bir xil kitob o'qishga majburlash va mazmunini gapirib berishni talab qilish bilan kitobxonlik madaniyatini shakllantirib bo'lmaydi. Kitob o'qishga nisbatan bunday yondashish o'quvchilarni badiiy adabiyotdan faqat bezdirishi mumkin.

O'quvchilarning o'quv fanlari yuzasidan sinflar bo'yicha yil davomida o'zlashtiradigan bilimlari darajasi, ko'nikma va malakalari maxsus davlat hujjati – o'quv dasturlarida aniq-ravshan belgilab berilgan, qo'llanmalarda nazariy va metodik jihatdan asoslangan. Lekin davlat ta'lim standarti talablariga javob berish hech qachon silliq kechmaydi. Bunga erishish uchun ta'lim-tarbiyaning turli shakl va metodlaridan unumli foydalanish taqozo etiladi. Sinfdan tashqari o'qish bu borada katta qulayliklarga ega. O'quvchilarga adabiy ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab, aql chirog'i va bilim manbai bo'lgan kitobga muhabbat uyg'otish, unga gigiyenik jihatdan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish, kitob tanlash malakasini shakllantirish adabiy ta'lim oldiga quyidagi ishlarni hal qilish vazifasini qo'yadi:

1. Har bir sinfda o'quvchilar jamoasining doirasini aniqlash. O'quvchilarga kitob tavsiya qilishda ularning istak-xohishlarini, albatta, inobatga olmoq lozim.

2. O'quvchilarning kitobxonlik faoliyatini to'g'ri yo'naltirishga qaratilgan qoida va usullar majmuini ishlab chiqish. Bunday qoida va usullar (masalan, kitobni qay tartibda o'qish, o'qiganda nimalarga e'tibor berish va h.k.) o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini

shakllantirishning muhim sharti bo‘lib, mustaqil mutolaa faoliyatini tartibga solishga yordam beradi.

3. Kutubxonalar jamoalari bilan hamkorlik qilish, kutubxona xodimlarining kitobxonlar bilan ishlashga doir rejalarini hisobga olish. Juda bo‘lmaganda, mahalliy shoir va yozuvchilar bilan uchrashuvlar, suhbatlar tashkil qilish. Imkon bo‘lmagan hollarda, o‘quvchilarning o‘zlarini qiziqtirgan savollar bilan taniqli ijodkorlarga maktablarni uyushtirish.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga kitobxonlik madaniyatiga erishish yuzasidan oddiy tushunchalar beriladi. Jumladan, 1-, 2-sinflarda o‘qituvchi rahbarligida sinfdan tashqari o‘qilgan kitoblarning nomi, muallifi va mavzu doirasini bilish talab etiladi. Bu yoshdagi o‘quvchilar kitobning bitta yoki bir nechta asardan tashkil topishi, badiiy asarlarning mavzu va janr xususiyatlari, yozuvchilarning tasvir uslubiga ko‘ra tur va xillariga bo‘linishi, o‘xshash mavzudagi, shuningdek, bir yozuvchi qalamiga mansub asarlarning o‘zaro bir-biridan farqlanishi kabi umumnazariy masalalar to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘ladilar.

3-, 4-sinflarda o‘quvchilarning kitob – muallif, kitob – mavzu, kitob – janr haqidagi tushunchalari, to‘plamlarning bir muallif qalamiga mansubligi yoki turli mualliflarning bir mavzudagi asarlaridan tarkib topishi yuzasidan olgan bilimlarini Anvar Obidjonning “Uyquda nimalar bo‘lmaydi” turkum hikoyalari”, Tursunboy Adashboyev tomonidan to‘plab nashrga tayyorlangan “Sichqonning orzusi”, Qambar O‘tayevning “Toshpolvon va ishpolvon haqida ertak”, “Tomda uxlagan bola” kabi talay kitoblar misolida chuqurlashtirish ko‘zda tutiladi.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinflarning tayyorlov bosqichida (1-, 2-sinflar) kitob bilan tanishtirish orqali kitobxonlik madaniyati bo‘yicha ilk tushunchalar berilib, asosiy bosqichda (3-sinf) o‘qituvchi topshirig‘iga ko‘ra, ammo uning yordamisiz, o‘z tajribalari asosida zarur kitoblarni mustaqil tanlashga o‘rgatilsa, yakuniy bosqichda (4-sinf) kitobxonlikka doir mustaqil faoliyat malakalari shakllantirila boriladi. Shunga erishish kerakki, boshlang‘ich sinflarni tugatgan o‘quvchi kamida 10–15 yozuvchining nomini bilsin, ularning asarlaridan namunalar o‘qishga ulgursin, eng muhimi, kitobning nomi, muallifi, titul varag‘i, annotatsiyasiga qarab mavzui va janrini chamalay olsin.

Malakali kitobxon xoh o‘z xohishi, xoh o‘qituvchi topshirig‘i bo‘yicha bo‘lsin, o‘ziga zarur mavzu va janrdagi asarlarni boshqa mavzu va janrdagi asarlardan farqlashda ko‘p qiynalmaydi. Ko‘p hollarda nafaqat boshlang‘ich yoki quyi sinf, balki yuqori sinf o‘quvchilari ham “Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevib o‘qiysiz?” – degan savolga javob berishda qiynaladilar. Ba’zi o‘quvchilar, nari borsa, ijodi dastur asosida o‘rganilgan yoki el aro mashhur Alisher Navoiy, Bobur, Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi ijodkorlarning nomlarini tilga olish bilan cheklanadilar.

Kuzatishlardan shu narsa ma’lumki, ayrim o‘quvchilar duch kelgan kitobni o‘qishsa, ba’zilari ijodi darsda o‘rganilgan yozuvchilarninggina kitoblarini “tan” olar ekan. Buning sababi kitobxonlik madaniyatining shakllantirilmaganligi, birinchi navbatda, sinfdan tashqari o‘qishning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligidir.

Har bir o‘quvchining o‘qituvchi yoki a‘lochi o‘quvchilar tomonidan namoyish qilinib, mazmuni gapirib berilgan qiziqarli kitobni o‘zi ham o‘qigisi kelishi tabiiy. Natija esa ayon – shu xildagi kitob burchagi bo‘lmagan sinf o‘quvchilaridan ular kitob tanlash malakalari bilangina emas, mustaqil fikrlash ko‘nikmalari, bog‘lanishli nutqlarining to‘g‘ri va ravonligi bilan ham ajralib turadilar.

Sinfdan tashqari o‘qishga rahbarlik qilish o‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqish va intilishlarini dastur talablari bo‘yicha beriladigan bilimlar doirasidagi adabiyotlar mutolaasiga yo‘naltirish, kitob tanlash malakasini shakllantirishdan iborat ekan, u o‘z ichiga o‘quvchilar ongiga kitob o‘qishdan kuzatiladigan maqsadning nimaligini yetkazish, ularni o‘quv yilining ma’lum davrida (hafta, oy, chorak) mutolaa qilinadigan asarlar ro‘yxati bilan tanishtirish kabi masalalarni ham qamrab oladi.

Rejada bolalarni asarlari dars jarayonida o‘rganiladigan Q.Muhammadiy, P.Mo‘min, Q.Hikmatlar bilan birga so‘nggi yillar bolalar adabiyotining T.Adashboyev, A.Obidjon, A.Akbar, H.Imonberdiyev, K.Turdiyeva, M.A‘zam kabi taniqli vakillari asrlari bilan tanishtirish ko‘zda tutilganki, bu jihat o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasigagina ta’sir ko‘rsatib qolmasdan, ularda umumadabiyot haqida muayyan tasavvur-tushuncha tug‘dirishga ham xizmat qiladi.

O'quvchilar badiiy asarlarni mutolaa qilganda o'qituvchi yoki o'rtoqlari oldida nechta kitob o'qigani, ularda qanday voqealar hikoya qilingani yuzasidan hisobot berish uchun emas, balki mutolaa tufayli o'zlarida tug'ilgan taassurotlar xususida erkin fikr yurita oladigan bo'lishga, boshqacha aytganda, tushunib o'qishga erishishlari, ya'ni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarilishlari zarur. Tajribalar bunda ta'lim-tarbiyaning ma'lumdan noma'lumga, oddiydan murakkabga tamoyiliga amal qilish yaxshi samaralar berishini ko'rsatdi.

Maktabgacha tarbiya hamda maktab yoshidagi kichik bolalar o'zlarini qurshagan turfa olam voqea-hodisalarini umumlashtirish, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lmaydilar. Bu yoshdagi bolalarning insoniy munosabatlar, hayot va tabiat hodisalari to'g'risidagi tasavvurlari jo'n va soddaligi bilan ajralib turadi. Shu bois ular asar qahramonlarining ma'naviy-axloqiy xislatlari orqali ifodalangan asosiy g'oyani ko'p hollarda to'la ilg'ab ololmaydilar. Aksincha, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlarigagina e'tibor berib, shu asosda "yaxshi" yoki "yomon" degan xulosaga keladilar. Bunday yakun badiiy didning o'sa borishi bilan asta-sekin "yoqadi", "yoqmaydi" kabi estetik munosabat bildirishga olib keladi.

Kichkintoylar o'zlarini qurshab turgan moddiy olam bilan ilk yoshlaridayoq ota-onalari va tarbiyachilaridan eshitgan ertak, hikoyalari orqali tanisha boradilar. Chumchuqning chaqimchiligi-yu, bo'rining vahshiyliigi, itning sodiqligi-yu, chumolining zahmatkashligi, quyoning qo'rqqoqligi-yu, eshakning befahmligi haqida dastlabki tushunchaga ega bo'ladilar. Bu tushunchalar chuqurlasha borgan sari ularda olijanoblik his-tuyg'ulari kurtak ota boshlaydi.

Umuman, kichik yoshdagi o'quvchilarni hayotda uchraydigan hamma narsa qiziqtiradi. Ular, masalan, bahorda nima uchun momaqaldiraq guldurashini, dunyoda eng kuchli nima ekanini, samolyotning osmonda qanday qilib uchishini, jamiyat va tabiatdagi jamiki o'zgarishlarni bilishni istaydilar, ularga javob topishga harakat qiladilar.

Tabiat haqidagi asarlar bu yoshdagi bolalar uchun ikki tomondan ahamiyatlidir. Birinchidan, o'zlariga notanish bo'lgan tabiat hodisalari, turli jonivorlar, o'simliklar, qushlar, hasharotlar to'g'risida ma'lumot oladilar, ikkinchidan tabiatga ijobiy munosabatda bo'lishga

o'rganadilar. Amin Umariyning "Uzum", Zafar Diyorning "Yanvarda", Anvar Obidjonning "Juda qiziq voqea", Tursunboy Adashboyevning "Arqitda", Quddus Muhammadiyning "Tabiat alifbesi", Quddus Hikmatning "Suv bilan suhbat" nomli she'rlari, Nosir Fozilovning "Jo'xori tuzoq", "Kichkina demang bizni...", Sunnatilla Anorboyevning "To'rtko'zning boshidan kechirganlari" nomli to'plamlariga kirgan qissa va hikoyalari shu jihatdan ibratlidir.

Hayot va tabiat aslida go'zal. Lekin inson uni o'z mehnati bilan yanada chiroyli va ko'rkam qiladi. Tabiat va jamiyat mavzuidagi asarlar bolalarning hayot qonuniyatlari mohiyatini bilib olishlariga ko'maklashadi, mehnatga muhabbat tuyg'usini o'stiradi, Vatan taqdiri to'g'risida o'ylashga undaydi. Bunga erishish uchun o'qituvchi sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirishda majburiy-rasmiy siyosat yuritmasdan, erkin muloqot, tushuntirish, izohlash yo'lini tutishi kerak.

Yuqorida bayon qilingan fikr-mulohazalar, kuzatishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

a) o'zlari uchun zarur bo'lgan adabiyot turlari (badiiy, ilmiy-ommabop, tarixiy asarlar), mutolaa mavzulari (Vatan va uning shonli farzandlari, istiqloq fidoyilari, tengdoshlari hayoti, xalqlar do'stligi, hayvonot olami, fan-texnika taraqqiyoti, sarguzasht va fantastika)ni kitoblarning tashqi belgilari: nomi, muqova bezagi, muallifi, kitobni bosib chiqargan nashriyot belgisi, mundarija, so'z boshi, so'nggi so'z va izohlarga qarab aniqlash;

b) kitob o'qish va uni ozoda saqlash haqida muayyan tushunchaga ega bo'ladilar. Natijada kitobxonlik madaniyati yuzasidan tubandagicha ko'nikma va malakani egallaydilar:

- o'qituvchi topshirig'i bo'yicha mustaqil kitob tanlash;
- kitobni ma'lum bir maqsad bilan o'qish
- o'qigan kitobi mazmunini o'zlashtirish, undan tegishli xulosa chiqarish;
- kichik hajmli asarlarni erkin qayta hikoya qilish;
- o'qigan asarlari yuzasidan insho, taqriz, bayon kabi yozma ish yozish.

Shunday qilib, ta'lim-tarbiyaning barcha jabhasida bo'lgani kabi sinfdan tashqari o'qish bobida ham boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Chunki boshlang'ich sinflarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar keyinchalik

o‘quvchilarni mustaqil hayotda ulkan ishlarga yo‘llashi mumkin. Jahonga mashhur allomalarning 5–10 yoshlaridayoq o‘z iste‘dodlarini namoyon qilganliklari nazarda tutilsa, boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish qanchalik muhim ahamiyatga ega bo‘lishini anglash qiyin emas.

Adabiy ta‘lim tizimini texnologiyalashtirish va badiiy-estetik tafakkur muammolari

Buyuk yunon mutafakkiri Aristotel “Metafizika” asarini “Barcha insonlar tabiatan bilimga intiladilar” so‘zlari bilan boshlaydi. “Kitob o‘qimaslik va fikr yuritmaslik halokatga olib boradi”. “Eng aqlli va eng ahmoq odamlargina fikrini o‘zgartirmaydi”, deb yozadi Konfutsiy. “O‘zimdagi barcha yaxshi xislatlar uchun kitobdan minnatdorman” deb ta‘kidlaydi Maksim Gorkiy.

Mazkur ko‘chirmalar tafakkur qudrati inson ma‘naviy kamolotida nechog‘li muhim o‘rin tutishini ko‘rsatib turibdi. Uzluksiz ta‘lim tizimida diqqat markazida tutiladigan intellektual salohiyat oiladan boshlanadigan badiiy-estetik tafakkur tarbiyasidan oziqlanishi adabiy ta‘lim jarayonini texnologiyalashtirishning g‘oyatda keng qamrovligidan dalolat beradi.

Inson erkinligi va mustaqilligini bosh masala deb hisoblovchi ekzistentsializm oqimining asoschisi, nemis faylasufi Martin Xaydegerning fikricha, tushunishni talab qiladigan narsa fikrlashga, tafakkur yuritishga undaydi. Tafakkur zamirida esa tasavvur turadi. Tasavvur fikr orqali o‘z ifodasini topadi.

Shunday ekan, ilm-fan, texnika yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan hozirgi davrda globallashtirish sharoitida so‘z san‘atining tub mohiyatini anglashga da‘vat qilingan, inson tafakkuri va tasavvurini ma‘naviy-ruhiy oziqlantiruvchi adabiy ta‘limga munosabat soha mutaxassislarini ham, til va adabiyot o‘qituvchilarini ham qiziqtirishi tabiiydir.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyotining 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida “jismonan sog‘lom, ruhan va aqlan rivojlangan, Vatanga sodiq, qat‘iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash... yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash” vazifasining qo‘yilishi, Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ijodkor ziyolilar

vakillari bilan uchrashuvda “madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san’atni anglashga o’rgatish, ularning estetik olamini sog’lom asosda shakllantirish bo’yicha oldimizda muhim vazifalar”¹ turganligiga e’tibor qaratish ta’lim tizimini texnologiyalashtirish bilan bog’liq muammoning davlat siyosati darajasiga daxldorligiga dalolatdir.

Ilm-fan va ijtimoiy jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim tizimidagi allaqachon o’z davrini o’tab bo’lgan an’anaviy usullarda mazkur vazifalar ijrosini amalga oshirib bo’lmazligi barchaga ayon bo’lib qoldi. Uzluksiz ta’limning boshqa sohalarida bo’lgani kabi adabiy ta’lim jarayonini texnologiyalashtirmasdan turib biron bir samaraga erishib bo’lmazligi hayotning o’zida isbotini topib turibdi.

Ilmiy-qomusiy adabiyotlarda “texnologiya” tushunchasiga ma’lum maqsadga erishishga doir usullar majmuasi, faoliyatda qo’llanadigan usullar, faoliyatni tashkil etish qoidasi kabi turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, “Ensiklopedik lug’at”da “Xalq xo’jaligining turli sohalarida xom ashyo, material, yarim fabrikat yoki mahsulotlarni tayyorlash hamda ularni qayta ishlash usullarini takomillashtirishga yo’naltirilgan fan” deb ta’rif berilgan.

Muammoning tarixiga nazar tashlansa, uning yuzaga kelishiga ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida ishlab chiqariladigan mahsulotlar bilan ularning yaratilishiga sifat jihatdan yangicha yondashuvlar sabab bo’lganiga doir xulosaga kelish mumkin. Bu borada o’tgan asrning 70-yillarida paxta chigitini ekishga doir “Andijon texnologiyasi” atamasining keng miqyosda qo’llanganini eslash kifoya. Hozirgi ilmiy-texnik taraqqiyot davrida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan bundan oldin ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatida katta farq borligi hech kimga sir emas.

Ijtimoiy taraqqiyotni ilm-fan rivojisiz, oliy ma’lumotli mutaxassislar faoliyatisiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Shunga ko’ra, talabalarning tezkor zamonaviy axborot oqimini o’zlashtirishi, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish malakalari, individual va mustaqil ishlash ko’nikmalarini rivojlantirish oliy ta’lim tizimi oldidagi g’oyat dolzarb masalalardandir. Negaki ishlab chiqarish sharoitining o’zgarishi bilan an’anaviy ta’lim asosida tayyorlangan mutaxassislar sifati, bilimi,

---

¹ Mirziyoyev Sh.M. “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yukshaltirishning mustahkam poydevoridir”. O’z AS, 2017-yil 4-avgust.

ko'nikma va malakalari darajasi ularga qo'yiladigan talablarga javob berolmasligi tabiiy holdir. Binobarin, ilmiy-texnik taraqqiyotning hozirgi jadallashuvi sharoitida uning tobora yuksalib boruvchi talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash o'qitishni jadallashtirish, ko'rgazmali o'qitish metodlaridan o'rinli va umumli foydalanishni taqozo etadi.

So'nggi yillarda o'qitishni jadallashtirish yuzasidan ta'lim fanlari integratsiyasiga doir talay ishlar amalga oshirilayotganligi ma'lum. Birgina gumanitar fanlar ta'limida ona tili, bolalar adabiyoti va folklorning bitta o'quv kursi tarzida umumlashtirilishi o'zini qay darajada oqlaydi? Gap shundaki, ularni bitta o'qituvchining o'qitishi nazarda tutilsa, muammoning qay darajada ziddiyatli ekanini anglash qiyin kechmaydi.

Aslida bunday o'quv fanlari aro integratsiyaga ilgari ham harakat qilingan. Jumladan, 1919-yilda 7 yillik maktablar uchun yaratilgan dasturda barcha fanlar ijtimoiy fanlar, tabiiy fanlar, aniq fanlar tarzida 4ta kurs doirasida umumlashtirilgani ma'lum. Ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq ta'lim tizimini texnologiyalashtirish g'oyasi dastlab Amerika Qo'shma Shtatlari va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida o'rtaga tashlangan bo'lsa, o'tgan davr mobaynida unga turli jihatdan yondashildi. Rivojlangan mamlakatlarda shaxsning ijtimoiylashuvi nazarda tutilgan ta'lim texnologiyasi misolida ta'limni insonparvarlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ko'pchilik hollarda **metod, metodika, texnologiya, pedagogik texnologiya** sinonim atamalar sifatida yonma-yon ishlatilsa-da, ta'lim texnologiyasi ma'nosini qamrab ololmaydi. Ulardan **ta'lim metodi** o'quv jarayonida qo'yilgan vazifalarning o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi yechimi usulini anglatadi, **ta'lim metodikasi** muayyan o'quv fanini o'qitishning ilmiy-metodik jihatdan asoslangan metod, usul va uslubi majmuini ifoda etadi. **Ta'lim texnologiyasi** esa oldindan loyihalashtirilgan ta'limiy jarayonda yaxlit tizim asosida bosqichma-bosqich aniq maqsadga kafolatlangan natijaga erishish ko'zda tutilgan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish hamda ulardan foydalanish jarayonini boshqarishni bildiradi.

Ta'lim texnologiyasi – ing. ta'lim jarayonini san'at darajasida yuksak mahorat bilan tashkil etishga doir ma'lumotlarga oid ta'limot ma'nosini anglatadi. U amaliyotga tatbiq qilinadigan pedagogik tizim

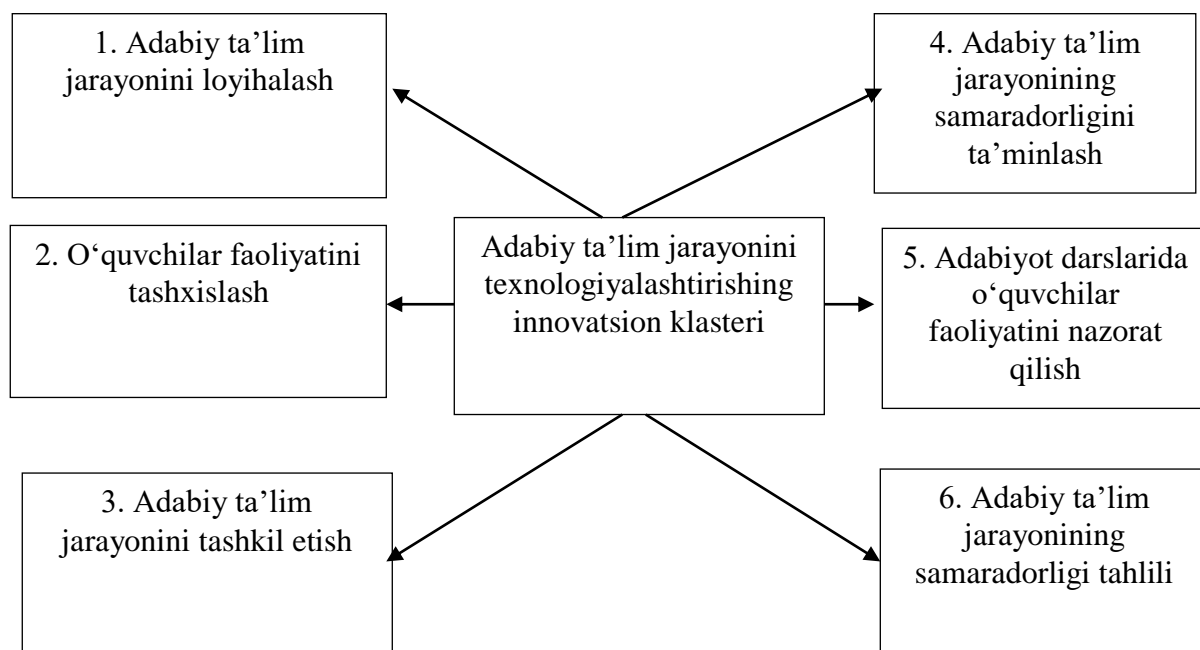
loyihasi sifatida ilmiylik, amaliylik, tavsifiylik va tizimlilik xususiyatiga ega.

Pedagogik texnologiya ma'lum vaqtga mo'ljallangan dastur bo'yicha tuzilgan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishi kafolatlangan, ilmiy jihatdan asoslangan tizimdir.

Ta'lim tizimidagi har qanday o'quv fanida bo'lgani singari adabiyot o'qitish metodikasi rivojida ham jamiyat taraqqiyoti muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan qaraganda Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Ta'lim sifatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4119-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "yoshlar o'rtasida kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, farzandlarimizning intellektual salohiyati, adabiy-badiiy saviyasini oshirish"ga doir farmoyishi adabiyot o'qitish metodikasining bugungi ahvoli xususida jiddiy bosh qotirishni taqozo etadi. Jamiyat o'zgarmoqda, hayotga bo'lgan munosabat o'zgarmoqda. Internet tarmog'ining chuqur ildiz otishi, axborot oqimining uzluksiz o'sa borishi ta'lim-tarbiya tizimini texnologiyalashtirish or o'zgarmoqda, hayotga bo'lgan munosabat o'zgarmoqda. Internet tarmog'ining chuqur ildiz otishi, axborot oqimining uzluksiz o'sa borishi ta'lim-tarbiya tizimini texnologiyalashtirish orqali yangicha yondashishni kun tartibiga qo'yimoqda.

Pedagogik ta'lim ta'lim oluvchi talabanning shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni nazarda tutar ekan, shu jarayonda o'zlashtiriladigan bilim va ko'nikmalar darajasi hamda talabalarning qiziqishi va faolligiga tayanadi. Ko'rinadiki, ushbu jarayondagi talaba faoliyati uning shaxs sifatidagi rivojlanishining asosiy substantsiyasi hisoblanadi.

Adabiy ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishda ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch, shuningdek, ortiqcha vaqt sarf etmasdan, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish, talabalarda tegishli darajada bilim, ko'nikma va malaka hosil qilish nazarda tutiladi.

Shu jarayonda pedagogik faoliyat samaradorligi ortadi, o'qituvchi va talabalar hamkorligi qaror topadi, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikma-malakalari shakllanadi, talabalarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishlariga doir shart-sharoitlar yaratiladi, fan bo'yicha puxta bilim olish ta'minlanadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida talabalarning faolligini oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi texnologiyalarni qo'llash yuzasidan katta tajriba to'plandi. "Aqliy hujum", "6x6", "Klaster", "Qarorlar shajarasi", "Qor quti", "Yumaloqlangan qor", "Zig-zag", "Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim", "Ven diagrammasi", "Insert" metodlari shular jumlasidandir.

Shu o'rinda adabiy ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishning nazariy asoslari nimalardan iborat va u talabalarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishda qanday ahamiyat kasb etadi degan haqli savol tug'iladi. Bizningcha, buning talay sabablari bor.

Ijtimoiy jamiyat taraqqiyotning tezkor sur'ati, axborot ko'laminin muttasil orta borishi, badiiy ijodiyotda dunyoni anglash va tushunishga bo'lgan munosabatning o'zgarishi, adabiyotshunoslikda badiiy asarlar tahlili va talqiniga yangicha yondashuvlarning yuzaga kelishi adabiy ta'lim jarayoniga eski

qolipdagi an'anaviy ta'limdan voz kechish zaruriyatini taqozo etmoqda.

Adabiy ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish ta'limga tizimli yondashish, tashxislash, loyihalash, hamkorlikda faoliyat ko'rsatish, o'z nuqtayi nazarini asoslash, yutuq va kamchiliklari sababini anglash, tegishli xulosa chiqarish imkonini beradi.

Xulosa qilganda, texnologiya ta'lim oluvchilarning qiziqishi, ma'naviy ehtiyoji va texnik imkoniyatlardan foydalangan holda oldindan loyihalashtirilib kafolatlangan natijaga erishishga yo'naltirilgan o'qituvchi va o'quvchilarning amaliy faoliyati sifatida badiiy-estetik tafakkur tarbiyasiga xizmat qiladi.

Bolalar adabiyotining ma'rifiy-estetik xususiyatlari

Badiiy asar markazida insonning beaded kechinmalari turgani uchun ham u kitobxon hissiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy so'z, Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida ta'kidlaganidek, "nuqta suv yanglig' eritur toshni, topsa haqiqat o'tidan choshni". Buyuk shoirning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida yozishicha, so'z "andoqki, sharifidin o'lgan badang'a ruhi pok yetar, qasifidin hayotlik tang'a zahri halok xosiyati zuhur etar.

Qit'a:

So'z gavharidurki, rutbasining
Sharhidatur ahli nutq ojiz.
Andinki erur xasis muhlik,
Ko'rguzgucha durdur masih mo'jaz.

Va bu so'zning tanavvui taaqquldin nari va tasavvurdin tashqaridur. Agar mubolag'asiz ijmol yuzidin qalam surulsa va ixtisor jonibidin raqam urulsa, yetmish ikki nav bila taksim toparida hud hyech so'z yo'qturki, yetmish ikki firqa kalomig'a dalolat qilg'ay, ammo ulcha tafsiliydir". Ya'ni yaxshi so'z o'lgan badanga toza ruh bag'ishlaydi, yomon so'z esa o'ldiruvchi zahar xosiyatini zuhur etadi.

So'z shunday gavhardirki, nutq egalari uning martabasini aniqlashdan ojizdirlar. Martabasi yomon so'zning halok qiluvchiligidan tortib, yaxshi so'z bilan insonning mo'jiza ko'rsatishiga qadar boradi. So'zning turlari shu qadar ko'pki, o'ylash va tasvirlab chiqish mumkin emas. Agar mubolag'a qilmasdan yuzaki bayon qilinsa va qisqa yozib chiqilsa, yetmish ikki xilga bo'linib,

yetmish ikki xil xalqning soʻziga aylanishidan hech bir soʻz yoʻq, lekin bundan ham koʻpdir.

Chindan ham dunyoda soʻzdan qudratli qurol yoʻq. Obrazli qilib aytganda, soʻz bilan togʻni oʻrnidan surish mumkin. Soʻz orqali kurashadilar, sevgi-muhabbat izhor qilinadi. Soʻz vositasida dunyoda buyuk kashfiyotlar yaratiladi. Soʻz sanʼatigina “toshni eritish”ga, oʻlikka jon bagʻishlashga yoki, aksincha, insonni oʻldirishga qudrat kasb etadi. Lev Tolstoy taʼbiri bilan aytganda, “Badiiy soʻz, u Gyotenikimi yoki Fedkanikimi, son-sanoqsiz fikrlar, tasavvur va tushunchalar tugʻdirishi bilan oddiy soʻzdan ajralib turadi”.

Badiiy adabiyot soʻz sanʼati sifatida “fikrlar, tasavvurlar va tushunchalar tugʻdirishi” bilan insonning oʻzini anglashga, shu orqali dunyoni tushunishga yordam beradi.

Baʼzan tanish-bilishlarga baho berganda “oʻqimishli” sifatini qoʻshib qoʻyamiz: “oʻqimishli qiz”, “oʻqimishli yigit”, “oʻqimishli kishi” va hokazo. Darhaqiqat, oʻqimishlilik inson feʼl-atvorini baholashda maʼlum darajada mezon boʻlib xizmat qiladi. Shu oʻrinda haqli savol tugʻiladi: nega maʼlum darajada?

Toʻgʻri, oʻqimishlilikka oʻqish orqali erishiladi. Ammo u yoki bu oliy oʻquv yurtini tugatish, fan nomzodi boʻlish kishini tom maʼnoda oʻqimishli deyishga asos bermaydi. Kitobni oftobga qiyos qilamiz, “bilimlar xazinasi” deymiz. Chindan ham kitob – kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan eng buyuk ixtiro, bir avlodning oʻzidan keyingi avlodlarga qoldiradigan bebaho madaniy merosi. Kitobxonlik komillikka erishish yoʻlidagi muhim bosqichdir. Shu oʻrinda kitobxonlik tor maʼnoda kitob oʻqishni bildirsa, keng maʼnoda tanlab oʻqish, his etish, anglash va fikr bildirish tushunchalarini oʻz ichiga olishini unutmaslik kerak. U badiiy adabiyotdan oziqlanadi, adabiy tanqid va pedagogika koʻmagida yuksaladi.

“Hozir Shimoliy Amerika Shtatlari joylashgan yerlarda (soʻz oʻtgan asr toʻgʻrisida boryapti – S.M.) bir zamonlar qizil tanli hindular yashar edilar, – deb yozadi rus yozuvchisi N.Chernishevskiy A.Pushkin haqidagi asarida, – u yerlarda hozir ham shunday hindular yashaydi. Turmush uchun hamma narsaga muhtoj boʻlib yashaydigan, oʻzlari ham ozchilikni tashkil etadigan qizil tanlilar bilan hamma narsasi toʻkis, oʻzlari ham koʻp va boy shimoliy amerikaliklarning bir-biridan farq qilishiga bir nazar solib koʻring. Ular oʻrtasidagi bu

farqning sababi nima? Buning sababi faqat shuki, shimoliy amerikaliklar – o‘qimishli odamlar, qizil tanlilar esa yovvoyilardir”.

N.Chernishevskiy o‘sha asarida “Kimning o‘qimishli kishi deb atalishga haqqi bor?”, degan savolni o‘rtaga qo‘yadi-da, unga quyidagicha javob beradi: “Kishining tom ma’noda o‘qimishli bo‘lishi uchun juda ko‘p ilmi bo‘lishi, fikr qilishga odatlangan va oliyjanob xislatlarga ega bo‘lishi (ta’kid bizniki – S.M.) zarur. Bilimi oz kishi johildir, kimning aqli fikr qilishga o‘rganmagan bo‘lsa, u dag‘al va qo‘poldir, olijanoblik tuyg‘usi bo‘lmagan kishi bema’nidir”.

Ch.Aytmatov “Asrni qaritgan kun” romanida xotirasini yo‘qotgan manqurt yigit Jo‘lomon misolida fikrsizlik insonni mutelikka giriftor qilishini mahorat bilan tasvirlagan. Romanda keltirilgan afsonani eslasangiz, bosqinchi jungjanglar qo‘lga tushgan asirlarni xotirasidan judo qilib, qulga aylantirish maqsadida dahshatli usullarni qo‘llaydi. O‘zligini, xotirasini yo‘qotgach, ular fikrlashdan to‘xtab manqurtga aylanadi. Yozuvchi o‘zining kim ekanini unutib mustaqil fikrlash qobiliyatini yo‘qotganlarni manqurtga qiyoslaydi. Bunday manqurtlarning hatto tuqqan onasini ham tanimasligi chidab bo‘lmas fojiaadir.

“Yerdan mahrum etish mumkin, – deb kuyadi o‘g‘lining manqurtga aylanganini ko‘rgan Nayman ona, – mol-dunyodan mahrum etish mumkin, hatto insonni yashashdan mahrum etish mumkin. Biroq odamni xotirasidan mahrum etishni kim o‘ylab topdi ekan? Yo rabbiy, agar olamda bor bo‘lsang, bandalaringga bu yovuzlikni qanday ravo ko‘rding? Yer yuzida usiz ham yovuzlik kammidi?”.

Demak, bizda mustaqil fikr bo‘lmas ekan, aslida kim ekanimizni tushunib yetmaymiz. To‘maris va Shiroqlar avlodi ekanimizni his etolmaymiz. Ulardan meros bu Vatanni kelajak avlodlarga bag‘rini butlab yetkazolmaymiz.

N.Chernishevskiy o‘qimishlilikning uchinchi belgisi deb hisoblagan oliyjanoblikning shakllanishi san‘at turlari, birinchi navbatda, badiiy adabiyot mutolaasi bilan bog‘liq. San‘atning chinakam muxlisi, badiiy adabiyot bilan do‘st tutingan kishi boshqalarga yomonlik tilamaydi. Sezgan bo‘lsangiz, o‘qimishlilikni belgilovchi omillar o‘qishga, ya’ni kitobxonlikka kelib taqalyapti. Ammo Sa’diy Sheroziy aytganidek:

Harchand o‘qibsana – bilimdon, san,
Agar amal qilmading, nodon.

Kitobxonlik tajribasidan ma’lumki, badiiy asarni o‘qib tugatgach, bir qancha vaqt g‘ayriixtiyoriy suratda o‘sha asarda tasvirlangan qahramonlar, voqea-hodisalar og‘ushida yuramiz. Ruhiyatimizdagi sokinlikning bu xildagi tebranishlari ba’zan oylarga, hatto yillarga cho‘zilsa, ba’zan butun taqdirimizni o‘zgartirib yuboradi. Buning sababi so‘z san’atining hissiyotimizga va u orqali aqlimizga ta’sir ko‘rsatishidir.

“Kishi, ba’zi vaqtda shodlikdan kular va ba’zi vaqtda ko‘z yoshini to‘kib yig‘lar, oh tortar, – deb yozadi Cho‘lpon. – Odamning mundog‘ har xil kayfiyatga kirib turmog‘i o‘z ixtiyori ila bo‘lmay, balki maishati yo‘lida har vaqt uchrab turadurg‘on falakning anga ba’zi vaqtda zulm ko‘rsatmog‘i va ba’zi vaqtda bir yaxshilik ko‘rsatub sevindurmog‘idan kelub, yaxshi ko‘rganda – sevunub, yomonlik ko‘rganda – yig‘lab, shundog‘ bo‘lub ikki turli o‘zgarub turar, ba’zi vaqtda falak bir odamni qayg‘uga solar, ul o‘zi tushunib, o‘ylab turub, oh tortub yig‘lar. Bu hasratlarni o‘z ichiga sig‘dira olmas. Birovga aytsa, “voy, bechora” dermukin deb, albatta, o‘z qayg‘usini birovga aytmakka tiyilar. To‘p-to‘g‘ri aytganda, ul qadar ta’sir qilmas. Adabiyot ila aytganda, albatta, ta’sir qilur. Mening bir oshnamning o‘ldigi xabari kelar. Men hech xafalanmayman. Bir vaqtda maktub kelur. Maktubda alarning ko‘rgan kunlari adabiyot ila (ya’ni obrazli tarzda – S.M.) bunday yozilur:

Gullar ila pok qayg‘uli mahzun boqurdi,
Ko‘z yoshlarimiz to‘qtamay tun-kun oqurdi.

Mana shuni o‘qub, albatta, bir ta’sir ila alarning qayg‘usiga qo‘shilurmiz”¹.

Ko‘rinadiki, obrazlilik oddiy so‘zlarga ham libos kiydiradi. Badiiy libos esa so‘zlarga ko‘rk bag‘ishlaydi va u asarning yashash sharti hisoblanadi.

Adabiyot “ma’rifat suvi”, “buloq suvi” vazifalarini obrazlilik tufayli amalga oshiradi. Yozuvchi o‘zi yaratgan qahramonlarning ko‘rgan-kechirganlari, boshqalarga bo‘lgan munosabatlari orqali biror fikrni ilgari surar ekan, o‘sha qahramonlar hayotini shunchaki bayon etmaydi, balki obrazli yo‘sinda tasvirlaydi. Badiiy asardagi obrazlilik

---

¹ Cho‘lpon. Adabiyot hadur? – Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti, 1994. – 37-b.

kishining hissiyotini qo'zg'aydi, qalamga olingan voqelik hayotda aynan bo'lib o'tgandek taassurot qoldiradi.

Obrazlilik ijodkor ilgari surayotgan g'oyaga qanot bag'ishlovchi omildir. Boshqacha aytganda, badiiy adabiyot boshqa turga mansub adabiyotlardan obrazliliigi bilan ajralib turadi.

Darsliklar, sof ilmiy adabiyotlar insonni fan, hayot va tabiat qonuniyatlari bilan tanishtirishga, unga muayyan kasb sirlarini o'rgatishga xizmat qiladi. Ularning vazifasi shu bilan cheklanadi. Badiiy asarlar ham darsliklar kabi bilimlar beradi. Lekin uning eng muhim xususiyati bo'lib o'tgan, bo'layotgan va yuz berishi mumkin bo'lgan voqealarning suvratlantirilishi, bir so'z bilan aytganda, hayotning obrazli suratda tasvirlanishi tufayli kitobxon hissiyotiga, qalbiga ta'sir ko'rsatishidir. Demak, badiiy asarlar, bilim berish bilan birga, zavq bag'ishlaydi, aqlni peshlaydi, tarbiyalaydi.

Ilmiy asarlar g'aflat va jaholatdan qutqarsa, badiiy asarlar dag'allik va razolatdan xalos etadi. Unisi ham, bunisi ham kishilarning ma'rifatli, baxt-saodatli bo'lishi uchun bab-baravar foydali va zarurdir.

Ilmiy asarlar ham, badiiy asarlar ham foydali va zarur ekan, nima uchun ularning birini bir guruh odamlar o'qib tushunadi-yu, ikkinchisini hamma sevib mutolaa qiladi?

Badiiy adabiyot – so'z san'ati. Undagi obrazli tasvir kitobxonning hissiyotini qo'zg'aydi, tasavvurini boyitadi, noma'lum joylar va odamlar bilan tanishtiradi, ayrim hollarda esa hatto kelajagini belgilaydi.

O'quvchi asar g'oyasini anglashga, boshqacha aytganda, yozuvchi ilgari surgan fikrni qabul qilish hamda o'zlashtirishga tayyor bo'lishi lozim. Chunki har qanday asar mazmuni o'qish jarayonida kitobxon tomonidan qayta ishlanadi va yangidan yaratiladi. Buni esa har bir kishining kitobxonlik madaniyati, iste'dodi darajasi belgilaydi.

“Asar, ayniqsa, katta asar yozayotgan qalamkash taqdiri, – deb yozadi O'.Hoshimov, – qay jihati bilandir tinib-tinchimas sayyoh taqdiriga o'xshab ketadi. Sayyoh-ku, notanish orolga tasodifan boradi (Robinzon Kruzoga o'xshab). Qalamkash esa bu yerga o'z ixtiyori bilan boradi. Bir varaq oppoq qog'oz bilan yuzma-yuz kelganida, xuddi notanish orolga borib qolgandek bo'ladi. Ushbu orol – bo'lajak asar. Bu yerda u aholi yaratadi, ya'ni asar qahramonlariga jon ato etadi. Bora-bora yozuvchi o'zi kashf qilgan orolga, o'zi yaratgan

qahramonlarga shu qadar ko‘nikib qoladiki, “orolni” hech tark etgisi kelmaydi. Ammo u baribir o‘sha odamlardan, o‘sha “orol”dan voz kechishi kerak. O‘z ixtiyori bilan. Aks holda boshqa “orol”ni kashf etolmaydigan bo‘lib qoladi”¹.

Yaratilganiga qadar o‘z ijodkori uchun notanish orol maqomida bo‘lgan asar dunyo yuzini ko‘rganidan keyin esa kitobxon uchun shu maqomda bo‘ladi.

Kitobxon asarni qo‘lga olar ekan, notanish orolga tushgan sayyohlardek, asar voqealari, qahramonlar taqdiriga daxldor barcha tafsilotlar bilan qiziqib tanisha boradi, ya‘ni u ham mashaqqat chekadi. Notanish orol sayyohlari yashash uchun kurashsalar, kitobxonlar asar mutolaasi orqali hayot jumboqlarini chuqurroq o‘rganish, uning mohiyatini anglash payidan bo‘ladilar. Demak, adabiyot hayotni o‘rgatadi.

Yuqorida bayon qilinganlardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Vatan ravnaqi va jamiyat taraqqiyoti undagi fuqarolarning madaniy-ma‘rifiy darajasi bilan bog‘liq. Shuning uchun ham shaxs ma‘naviy kamoloti masalasi qadim zamonlardan boshlab davlat ahamiyatiga molik ish bo‘lib, ta‘lim-tarbiya markazida turadi.

Shaxs kamolotini badiiy adabiyot va adabiy ta‘limsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Adabiyot insonga hayotining ilk damlaridan umrining oxirigacha hamdard, hamnafas, sodiq do‘st va samimiy maslahatchi vazifasini o‘taydi. Insoniyat tarixidagi allomalar ulug‘lik shohsupasiga adabiyot mutolaasi – o‘qimishliligi tufayli ko‘tarilganlar. Shunga ko‘ra adabiyotning hayotga yaqinligi unga bo‘lgan muomalamunosabat – kitobxonlik muammosini keltirib chiqaradi.

Adabiyot so‘z san‘ati sifatida timsollar vositasida ish ko‘radi. U obrazliligi tufayli inson tasavvurini boyitadi, tafakkurini ishga soladi, xayoliga turtki beradi.

Bolalar adabiyoti: ta‘lim va tahlil

Hozirgi globallashuv sharoitida ta‘lim tizimiga pedagogik innovatsion texnologiyalarning dunyo miqyosida keng joriy qilinishi bolalar adabiyoti namunalari misolida o‘quvchilarning mantiqiy, tahliliy, tanqidiy, kreativ, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish orqali ijodiy qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish shaxsga

---

¹ Hoshimov O‘. Notanish orol. – Toshkent.: Yosh gvardiya, 1990. – 1-b.

yo'naltirilgan rivojlantiruvchi ta'limning muhim jihati sifatida yosh avlodni jahon standarti talablariga javob berish darajasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini monitoring qilish bo'yicha o'qish va matnni tushunish sifatini xalqaro o'rganish (The Progress in International Reading Literacy Study) PIRLS talablarini amalga oshirishda o'qish ta'limi zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi.

Ta'lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi tomonidan tashkil etilgan PIRLS dasturi ta'lim tizimiga ega bo'lgan mamlakatlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish fanidan o'zlashtirish darajasini aniqlash va tadqiqotga jalb qilingan mamlakatlar tizimining e'tiborga molik jihatlarini o'rganishga qaratilgan.

PIRLS talablari bo'yicha ta'lim sifatini, ya'ni o'qish savodxonligi sifatini va tendensiyalarini davriy ravishda o'rganish, monitoring qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad turli vaqtlarda olingan natijalarni har xil ta'limiy vositalardan foydalangan holda turlicha namunalar asosida taqqoslash va tegishli xulosalar chiqarishdir. Shu jihatdan yondashilsa, O'zbekiston ta'limi tizimida ham o'qish savodxonligiga erishish, ya'ni o'quvchilarning tinglab tushunish, tushunib o'qish, so'zlash, yozish kabi nutqiy kompetentligini ta'minlash dolzarb masala hisoblanadi.

Bunda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. Har xil janrdagi va uslubdagi matnlarni o'qish ko'nikmasini shakllantirish.

2. Matndagi ma'lumot-axborotlar mazmun-mohiyatini o'zlashtirish va amalda qo'llash.

3. Matnda ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va xulosa chiqarish.

Boshlang'ich ta'limning konseptual qoidalariga muvofiq o'quvchilarning badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o'qish qobiliyati quyidagi 4ta mezon bo'yicha baholanadi:

1. Berilgan matndagi ma'lumotni aniqlash; (ilmiy-ommabop matnlar tahlili misolida)

2. Matndagi ma'lumot-axborotlarni tahlil qilish va umumlashtirish ko'nikmasi (adabiy tahlil);

3. Matn mazmunini, tuzilishini va til xususiyatlari tahlil qilish (adabiy tahlil).

4. Xulosalarni shakllantirish.

II QISM. BOSHLANG‘ICH SINFDADA O‘QUVCHILARNING KITOBXONLIK KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Boshlang‘ich sinflarda bolalar adabiyotini o‘qitish tarixi

O‘zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e’tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Zamaxshariy, Al-Xorazmiy, Ulug‘bek va boshqa ko‘plab allomalar ilm-ma’rifatga ma’naviy-axloqiy tarbiya omili sifatida qaraganlar. Ilm-ma’rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to‘siqlar bo‘lmasin, o‘z farzandlarining savodli bo‘lishini orzu qilganlar, ularni yoshligidanoq maktabga o‘qishga berganlar. Maktabdor domlalar o‘z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar.

Bundan O‘zbekistonda o‘qitishning o‘ziga xos usullari mavjud bo‘lgan va ular rivojlanib borgan degan xulosaga kelish mumkin. Bu jarayon silliq kechmagan, ba’zi xato va kamchiliklar ham bo‘lganligi tabiiy. Chunonchi, XX asrning 20-yillarida maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo‘l qo‘yilgan. Savod o‘rgatishda yaxlit so‘z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmagan, analitik-sintetik ishlar ta’minlanmagan, puxta, to‘g‘ri o‘qish va yozuv masalalari uchun zamin yaratilmagan.

Keyinchalik 1931-yil 5-sentyabrda qabul qilingan “Boshlang‘ich va o‘rta maktab haqida”gi, 1932-yil 25-avgust qabul qilingan “Boshlang‘ich va o‘rta maktab o‘quv dasturlari rejimi haqida”gi qarorlar yuqoridagi kabi yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o‘quv mashg‘ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o‘qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o‘rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. O‘quvchilarning har tomonlama savodli bo‘lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O‘quvchilar va o‘qituvchining o‘quv mehnatini tashkil etishning asosiy shakli bo‘lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

O‘tgan asrning 50–70-yillari mobaynida boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi sohasida anchagina qo‘llanmalar yaratildi. Bu yillarda ona tili o‘qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy

tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam ko'rsatdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955-yildan boshlab pedagogika institutlari qoshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sdi. Institutlar qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga harakat qildilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshlandi. Bunda 1989-yil 21-oktyabrda "O'zbek tiliga Davlat tili maqomini berish haqida"gi qaror alohida o'rin tutadi.

Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda amaliyotga tatbiq qilinmoqda, ba'zilar hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, ko'nikma-malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda.

Ta'lim tizimining dunyo amaliyotida o'qitish metodikasini individuallashtirish va kompetensiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga ta'lim sifatini ta'minlashning yetakchi omili sifatida qaraladi. Xususan, lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalarini, til ta'limini tizimli tarzda tashkil etishning metodologik asoslari yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar nutq va tafakkurni rivojlantirish samaradorligini oshirishning,

shuningdek, interfaol ta'limni mediatexnologiyalar vositasida tashkil etishning didaktik ta'minotini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini, nutq va tafakkurini rivojlantirish, yuksak ma'naviyatli barkamol shaxsni kamol toptirish sog'lom avlodni voyaga yetkazishning muhim omili sifatida boshlang'ich ta'lim tizimidan boshlab ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng miqyosda qo'llash zaruratini yuzaga keltirdi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da belgilab berilgan "mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish"¹ vazifasi shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirishga, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish qayd qilingan mazkur farmon boshlang'ich ta'lim tizimida ham o'qitish sifatini takomillashtirishni taqozo etadi.

"O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da belgilab berilgan "mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish"² vazifasi shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirishga, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjati, 2017-yil, 6-son, 70-modda.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T.: 20017- yil, 6-son, 70-modda. – 38-b.

mexanizmlarini yaratishga doir mazkur farmon boshlang'ich ta'lim tizimida ham o'qitish sifatini tubdan yaxshilashni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentyabrdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli, 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli, 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmonlari, 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-sonli Qarori hamda ushbu sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda boshlang'ich ta'lim muayyan darajada xizmat qiladi.

Bolalar adabiyotini o'qitish metodikasi fan sifatida shakllanish va rivojlanishning murakkab yo'lini bosib o'tdi va hozirda ham jahon standartlariga mos keladigan ta'limni joriy etish borasida izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, boshlang'ich sinfda o'qitib kelingan "Ona tili" va "O'qish kitobi" darsliklari hozirgi kunda "Ona tili va o'qish" nomi bilan nashr qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Milliy o'quv dasturida belgilangan "O'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirishda umuminsoniy fazilatlariga ega bo'lish, Vatanni sevish, huquqiy, iqtisodiy bilimlarga ega bo'lish, yangiliklarga intilish va o'zlashtirgan nazariy bilimlari asosida mustaqil qaror qabul qilish, jamiyatda ro'y berayotgan progressiv va innovatsion o'zgarishlardan xabardor bo'lish hamda ulardan kundalik hayotda foydalana olishga o'rgatish zarur"ligi qayd etilgan⁹. Shunga muvofiq darsliklarning yangi avlodlari yaratilmoqda. Xorijiy davlatlar tajribasi asosida yaratilayotgan darsliklar yuqorida qayd etilgan kompetensiyani shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Mazkur talablar asosida yaratilgan 1-, 4-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanlar integratsiyasini amalga oshiradi. Tilni o'rgatishni matn asosida amalga oshirish talabi o'quvchining turli janrdagi matnlar bilan ishlashlarini taqozo etadi. Tilni amaliy egallash ham matn asosida samarali bo'ladi.

Shuningdek, “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsliklari materiallari asosida “Ijtimoiy-emotsional va fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirishda fuqarolik burchi, ijtimoiy va siyosiy rivojlanish, favqulodda vaziyatlar, ekologik muammolar haqida bilimlarga ega bo‘lish hamda badiiy va san’at asarlarini tushunishdan, ularni asrashda tashkilotchilik xislatlarini rivojlantirish”¹ imkoniyati yaratiladi.

Mazkur darslikka turli janrdagi matnlar kiritilgan. Darslikda turli fanlarga oid matnlar berilgan, ular asosida o‘quvchilar ilmiy tushuncha-ma’lumotlarga ega bo‘ladi, ular bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi. Jumladan, 1-, 4-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsliklarida Anvar Obidjonning “Jarchi” she’ri, S.Quronovning “Chumolining jasorat” ertagi, “Qish ro‘moli” hikoyasi bilan birga “Nobel olaman”, “Qora oltin” kabi ilmiy-ommabop matnlar berilgan.

Badiiy adabiyot namunalari bilan ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlashning maqsad va vazifalari, o‘qitish metodlari farq qiladi. Badiiy asar badiiy didni o‘stirsa, ilmiy-ommabop matnlar ilmiy ma’lumotlar bilan tanishtiradi. Har ikki janr namunalari o‘quvchilarni jamiyat haqidagi, borliq haqidagi tushunchalarni boyitadi. Biroq sof ilmiy xarakterdagi matnlar – ma’lumotlar o‘sha fanning o‘rganish obyektiga kiritilishi lozim. Amalga kiritilgan “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligi fanlar integratsiyasini ta’minlash bilan birga til hodisalari matn asosida o‘quvchilarning amaliy izlanishlar orqali egallashlarini ta’minlaydi.

Bolalar adabiyotini o‘qitish tamoyillari

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar tahlili tamoyillari metodist olimlar tomonidan quyidagilarga ajratiladi va tavsiflanadi:

1. *Maqsadga yo‘naltirilgan tamoyil.* Bu tamoyilga ko‘ra, darsning asosiy vazifasi asarni to‘laqonli idrok qilish, uning g‘oyasini tushunishga yo‘naltirish maqsadidan kelib chiqib belgilanadi.

2. *O‘qilgan asarni yaxlit, izchil, hissiy idrok qilish tamoyili.* Bu tamoyil badiiy asarning birlamchi idrok talablari bilan ichki bog‘lanishni va idrok sifatini yaxshilash, shu orqali asarga qaytib uni tahlil qilish ehtiyojini yuzaga keltirishni nazarda tutadi.

---

¹ O‘zbekiston Respublikasining Milliy o‘quv dasturi. Filologiya fanlari orqali o‘quvchilarda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar. – Toshkent: 2020. – 8-b.

3. *Asarni idrok qilishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.* Bunda asar tahlilida o'quvchilarning asar mazmunini chuqur anglashlarini ta'minlashda yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tahlil usullarini tanlash talab etiladi.

4. *Asar tahliliga sharoit yaratish tamoyili.* Bu tamoyilga ko'ra, matn tahlili o'quvchining badiiy matnni tushunish ehtiyojlariga javob berishi kerak.

5. *Asarni ikkinchi marta mustaqil o'qishga bo'lgan ehtiyoj tamoyili.* Bu tamoyil adabiy ta'limning dastlabki bosqichi uchun juda muhimdir: kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tahlildan oldin matn mazmunini to'liq anglashlari uchun uni yana bir marta o'qib chiqishlari talab etiladi.

6. *Shakl va mazmunning birligi tamoyili.* Asarda tasvirlangan holatni qayta tiklash uni aks ettirishga emas, balki tasvirning o'zi, ya'ni uning mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'lgan asar shaklini tahlil qilishga yo'naltirilishi kerak bo'lgan savollar va vazifalarning tabiatini belgilaydi.

7. *Badiiy asarning umumiy va janr xususiyatlarini, badiiy o'ziga xosligini hisobga olish tamoyili.* Bu tamoyil tahlilning umumiy yo'nalishi va usulini tanlashda o'zini namoyon qiladi. Adabiyotning turli xil adabiy turlari va janrlari mohiyatan bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun bu asarlarni tahlil qilishda bir xil yondashuvlar bo'lishi mumkin emas.

8. *Tahlil usullarini tanlash tamoyili.* Bu tamoyil asarning tahlil usulini tanlab olishni nazarda tutadi: uning barcha elementlari tahlil qilinmaydi, balki ishning g'oyaviy yo'nalishini ochish uchun yetarli mazmun tanlab olinadi.

9. *O'qish malakasini takomillashtirishga qaratilgan tamoyil.* Bu tamoyil adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichiga xos bo'lib, unga ko'ra, o'qish malakasi o'quvchilarning shaxsiy maqsadiga aylantirilgandagina yaxshilanadi: qaysi o'quvchi o'z xohishi bilan ko'p o'qisa, natija yaxshi bo'ladi.

10. *O'quvchilarning kitobxonlik ko'nikma-malakalarini rivojlantirish tamoyili.* Unga ko'ra, sinfdagi badiiy asar tahlili o'quvchilarning nafaqat o'rganilayotgan asar g'oyasini o'zlashtirishiga, balki ularning adabiy rivojlanishiga, ularda dastlabki adabiy tushuncha va kitobxonlik malakalarini shakllantirishga ham yordam berdi.

O‘qishning natijasi asar mazmunini anglashdir. Bu natija nafaqat o‘qish texnikasida, balki o‘quvchining fikrlash darajasini oshirish, umumlashtirish qobiliyatini shakllantirish, nutqini rivojlantirish darajasi – lug‘atining boyligi, so‘z ma’nosini aniq tushunishi; o‘qiladigan matnning xususiyatlari anglashi, hayot haqidagi mavjud bilim, shuningdek, tajribasini ko‘rsata olishi bilan belgilanadi.

Ushbu omillarga qarab, matnni tushunishning quyidagicha muayyan darajasiga erishiladi:

– *asar mazmunini anglash darajasi* – matnning alohida tarkibiy qismlarini tanlash, ularni bir-biri bilan bog‘lash, umumlashtirish, aloqalarni o‘rnatish, voqealar rivojini aniqlash; tasvir mazmunini tushunish;

– *fikrlash darajasi* – muallifning maqsadini, asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tushunish, qahramonlarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash, ularni baholash. xulosa chiqarish, keltirilgan dalillarni izohlash, hayot tajribasi bilan o‘zaro bog‘lash.

Bolalar adabiyoti namunalarini o‘qitishning maqsad va vazifalari

O‘rta umumiy ta’limda adabiyot mustaqil fan sifatida o‘z statusiga ega bo‘lgani sababli boshlang‘ich ta’limda ham bolalar adabiyotini o‘qitish metodikasiga metodist olimlar mustaqil fan sifatida qarash lozimligini ilmiy-metodik jihatdan asoslashga harakat qilmoqdalar.

Ma’lumki, XX asrning 2-yarmida boshlang‘ich sinf metodikasida badiiy asarga estetik jihatdan yondashib san’at asari sifatida o‘rganish g‘oyasi ilgari surilgan bo‘lsa, psixologik izlanishlar kichik yoshdagi o‘quvchilarning potensial qobiliyati adabiyot dunyosini tanishtirishga boshqacha yondashish kerakligini taqozo etmoqda. Jumladan, N.N.Svetlovskaya o‘quvchining mustaqil o‘qish nazariyasini ishlab chiqqan bo‘lsa, Y.A.Adamovich, M.S.Vasileyva, V.G.Goretskiy, M.I.Omorokov, T.G.Ramzayeva va boshqalar badiiy asarning shakl va mazmunini tahlil qilish, L.A.Gorbushina, O.V.Kubasova, L.N.Mali, L.V.Nefedova va boshqalar ishlab chiqqan metodikada o‘quvchilarning ijodiy ishlariga, ayrimlar esa o‘qish texnikasini rivojlantirish kerakligi g‘oyasini ilgari surdilar. Shunday

qilib, boshlang'ich ta'lim metodikasi metodik fan sifatida shakllanish bosqichlarini bosib otdi.

Har bir fan o'zining o'rganish obyekti va predmetiga ega bo'lganidek, hozirgi kunda boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyotini o'qish metodikasi adabiy ta'lim metodikasi sifatida ish ko'rishi lozimligi g'oyasi ilgari surilmoqda. Haqiqatan ham, adabiyot o'qitish sistematik kursiga tayyorlovchi predmet sifatida bolalar adabiyotini o'qitish metodikasi bolalar adabiyoti namunalari asosida o'z maqsad va vazifalarini belgilaydi. Shundan kelib chiqqan holda boshlang'ich sinfdan o'qish darslarining o'rganish obyekti – o'quvchilarning bolalar adabiyoti namunalari o'qib-o'rganish jarayoni deb belgilanishi maqsadga muvofiq.

“Adabiy ta'lim” atamasi o'zaro bog'liq bo'lgan uch jarayonni o'z ichiga oladi: 1) adabiy-badiiy asarlar bilan aloqa jarayonida shaxs tarbiyasi; 2) o'qitish, ya'ni bolalar adabiyotini maktab fanlaridan biri sifatida o'qitish; 3) shaxsning o'zini rivojlantirishini shakllantirish.

V.V.Golubkov tomonidan ishlab chiqilgan “Nima uchun o'rgatish kerak?” (badiiy asarni o'rgatish maqsadi), “Nimani o'rgatish kerak?” (adabiy ta'limning mazmuni), “Qanday o'rgatish kerak?” (talabalarning – bo'lajak o'qituvchining maqsadi, mazmuni, mos metod va usullar, vositalar), “Nima uchun shunday o'qitish kerak, boshqacha emas?” (tanlangan yo'lning ilmiy asoslanganligi) adabiy ta'lim metodologiyasiga asoslanilgan. Hozirgi kun metodikasida bu masalaga o'quvchi nuqtayi nazaridan qaralmoqda. Unga ko'ra o'quvchi tomonidan tan olingan o'quv maqsadi sifatida quyidagilar belgilangan:

1) “Nimani o'rganyapman?” (adabiy ta'limning o'quvchi shaxsi tomonidan qabul qilingan mazmuni);

2) “Qanday o'qiyman?” (bola o'zlashtirishning qaysi usullaridan foydalanishi);

3) “Nega men shu usulda o'rganyapman, boshqa usulda emas?” (o'rganayotgan usullaridan qaysi birining samarali ekanini anglashi)

Metodologiyaning fan sifatida rivojlanishi bir paradigmaning boshqasi bilan bog'liqligiga asoslanib o'qitish ko'zga tashlanadi. Bunda “Nima uchun o'qituvchi dars beradi?”, “Nima uchun bola o'qiydi?” savollarga javoblar mos tushadi.

Badiiy asarlarni o'qish bilan bog'liq holda shaxsni estetik tarbiyalash, ya'ni bilim berish, tarbiyalash va e'tiqodlarini

shakllantirish; ya'ni maktabda o'qitiladigan predmetlar kabi bolalar adabiyoti namunalarini san'at asari sifatida o'rganish

1-sinf o'quvchisi bunday maqsadlarni o'z oldiga qo'ya olmaydi (maqsad: ma'naviy barkamol, madaniy bo'shliqlarni to'ldirish, so'z san'atini o'zlashtirish.). O'qituvchi bu maqsadlarni o'rta tashlab, o'quvchilarni maqsad sari yo'naltiradi. Siz nima o'qiyapsiz? O'ylang, nima uchun bu asarni o'qiyapmiz? Bu asarni hozirgi o'qish va tahlil qilish usulimiz bilan yaxshi o'zlashtira oldingizmi?

Keyinchalik o'quvchi darslar davomida kitobxon bo'lish uchun nimalarni bilish kerakligini, yaxshi kitob kitobxonda turli xil kechinmalarni (qayg'urish, tashvishlanish) yuzaga keltirishini, fikrlashga undashini, o'zining pozitsiyasini tanlash imkonini berishini bilib boradi.

Maktabda adabiy ta'limni o'qitishda quyidagilarini belgilab olishni nazarda tutadi:

1) adabiy ta'limning maqsadi va mazmun-mundarijasini belgilab olish;

2) kitobxon o'quvchining badiiy asarni qabul qilishini;

3) maktabda asarni tahlil qilishni;

4) o'qish texnikasini;

5) o'qishga bo'lgan qiziqishni;

6) o'qitishning metod, usul va vositalarini;

7) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini;

8) mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishni;

9) adabiy ta'limda o'quvchilarga individual va differensial yondashishni.

M.A.Ribnikova metodikaning asosi sifatida 4ta didaktik qoidani keltiradi:

1. Ta'lim o'quvchilarning anglashlariga har tomonlama ta'sir etuvchi xarakterda bo'lishi.

2. O'quvchilar oldilarga qo'yilgan masalani aniq tushunishlari.

3. Metodist yangi murakkab hodisalarni tanish hodisalardek oson ko'rsata olishi mahoratiga ega bo'lishi.

4. Deduksiyani induksiya bilan bog'lashi.

M.A.Ribnikova bu metodik sistemaga jonli jarayon sifatida qaydi va asosiy diqqatni metodik sistemaga qaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Hozirgi adabiy ta'limni o'qitishda maktab o'sib kelayotgan yosh avlodni yuz yillar oldindan insoniyat tarixi davomida yaratilgan va shu vaqtgacha to'ldirib kelingan madaniyatni egallashga undayapti. Shu bilan birga, maktab o'quvchilarni

bolani real hayotga tayyorlash, ongli ravishda kasb tanlashiga erishish talabini qo'yimoqda. Buning uchun o'quvchilarning imkoniyatlarini va asosiy faoliyatlarini hisobga olgan holda o'qitishning har bir bosqichida maktab adabiy ta'limi tayanch maqsadlarni belgilab olish lozim .

Shuni ta'kidlashimiz kerakki, adabiy ta'lim bosqichlari hozirgi zamonaviy ta'lim bosqichlariga to'g'ri kelmaydi. Boshlang'ich ta'lim maktablarining asosiy vazifasi o'quvchilarni atrofdagi kishilar bilan madaniyatli muomala qilishga o'rgatish.

Boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyotini o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki, uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor bolalar adabiyoti namunalarini o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlari (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan bolalar adabiyoti namunalarini o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa, olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda "O'qish kitobi" darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqlol va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroflicha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

O'qish darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan amaliy tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiy-ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashlarini milliy istiqlol mafkurasi asosida to'g'ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatan, atrofimizdagi olam, mehnat kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan hisoblangan. Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog'liq asarlar yaqindan yordam beradi.

Tabiatga oid mavzular yordamida o'quvchilar tabiatdagi o'zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydilar. Bunday mavzudagi asarlar o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag‘riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o‘rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, “O‘qish kitobi” darsliklaridagi barcha mavzular o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug‘atini boyitishga, og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri shakllantirish va nutq madaniyatini o‘stirishga ham qaratiladi.

Uzluksiz ta‘limning boshqa bosqichlaridan farqli o‘laroq, boshlang‘ich sinflarning bolalar adabiyoti namunalarini o‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta‘limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma‘naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog‘lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o‘quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e‘tibor qaratiladi.

O‘quvchilar darsliklar yordamida o‘zlashtiriladigan bilim, ko‘nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo‘lishini tushunib yetishishlariga erishish o‘qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang‘ich ta‘lim bo‘yicha DTS va o‘quv dasturida o‘qish ta‘limi oldiga qo‘yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o‘qishni to‘g‘ri tashkil qilish, o‘qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan o‘rinli foydalanishga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Hozirgi globallashuv davri boshlang‘ich sinflarda sinfda bolalar adabiyotini o‘qish darslarini tashkil etishga yangicha yondashuvni taqozo etmoqda. Ma‘lumki, dasturda oqish mavzulari va bu mavzuga doir asarlar belgilab ko‘rsatilgan. Muayyan mavzuni belgilab berish va darslikda berilgan asarni o‘qishga o‘quvchini majbur qilish tendensiyasidan voz kechish o‘quvchini erkin faoliyatga va mustaqil fikrlashga imkoniyat beradi. Bu ta‘lim sharoitini va shakllarini o‘zgartirishni taqozo etadi. Boshlang‘ich sinflar uchun umumta‘limning yuqori sinflaridan ajratib o‘qitadigan maktablar tashkil qilish, ta‘limda bolalarning erkin xatti-harakatiga va qiziqishlariga asoslanish haqiqiy kitobxonni tarbiyalashga yordam

beradi. Buning uchun maktabda bolalar o‘tirib, yotib, dumalab o‘qiydigan xonalar, badiiy jihatdan bezatilgan kitoblar bilan ta‘minlangan kutubxonalar tashkil qilish bilan davlat ta‘lim standarti talablarini bajarish mumkin. Shunda kitobxonlar jamoasi – o‘quvchilar yuzaga keladi, ular o‘zaro fikr almashadilar, o‘zlari bir-birlarini kitob o‘qishga qiziqtiradilar.

Umuman olganda, bolalar adabiyotini o‘qish darslari oldiga qo‘yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. *O‘quvchilarda o‘qish sifatlari: to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish malakalarini shakllantirish.*

2. *O‘quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o‘rgatish, kitobga muhabbat uyg‘otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko‘tarish.*

3. *O‘quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.*

4. *O‘quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.*

5. *O‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o‘stirish.*

6. *O‘quvchilarning xayolot olamini boyitish.*

7. *Elementar adabiy tasavvurlarni shakllantirish.*

Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta‘limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo‘lib, ular zamonaviy o‘qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o‘zaro bog‘liq holda sinfda va sinfdan tashqari o‘qish mashg‘ulotlari jarayonida hal qilinadi.

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarlarni o‘rganish hayotiy zarurat sifatida

Milliy dasturining ona tili va adabiyot fani yo‘nalishida badiiy adabiyotning shaxsning rivojlanishidagi ahamiyatini nazarda tutgan holda uni maktabda o‘qitilishining ahamiyati haqida “Adabiyot fani milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini bilish, o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini shakllantiradi hamda ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish,

o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, asarlarni o'rgatish jarayonida olam va inson tabiati, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar, shuningdek, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish orqali o'quvchilarning ma'naviyati, dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi"¹ deyiladi.

Boshlang'ich sinfda o'qish darslari umumiy o'rta ta'limda o'qitiladigan adabiyot fanining boshlang'ich bosqichi sanaladi. O'qish darslarida o'qitiladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlar o'quvchilarning og'zaki nutqni o'stirish, lug'atini boyitish, to'g'ri, tez va ifodali o'qishga o'rgatish bilan birga ularda kitobxonlik va nutq madaniyatini shakllantiradi. Mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O'quvchilarning tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytiradi, dunyoqarash shakllantiradi, ularni axloqiy-estetik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalaydi, nutqi va tafakkurini o'stiradi, elementar adabiy tushunchalarni shakllantiradi.

Milliy o'quv dasturida o'qish darslarini tashkil etishga quyidagi talablar qo'yilgan:

– tarbiyaviy vazifaning muvaffaqiyatli hal etilishi darsda badiiy asar matni ustida ishlash bilangina bog'liq bo'lib qolmay, balki bolalarni qurshab olgan hayot, tabiatdagi turfa o'zgarishlar, ekologik vaziyat, ijtimoiy foydali mehnat bilan ham o'zaro bog'liq bo'lishi lozim;

– o'quvchilarni o'qishga o'rgatishda hayot tajribalariga tayanib ish ko'riladi; bolalarda go'zallikka muhabbat uyg'otadigan, poklik tuyg'ulariga ozuqa beradigan, hissiyotni o'tkirlashtiradigan, aqlni charxlaydigan, tasavvurlarni boyitadigan, estetik didni o'stiradigan musiqa va tasviriy san'at fanlari bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak. Bu o'quvchilarning shaxs sifatida ma'naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qiladi"².

Bolalar badiiy asarlar bilan boshlang'ich sinfdan boshlab emas, balki maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab tanishtiriladi. O'sha davrdanoq kichik yoshdagi bolalar ertak, hikoya hikoyalarni eshitib idrok eta boshlaydilar. Kichik hajmdagi she'r, maqol, tez aytishlarni yod oladilar. Eshitgan ertak va hikoyalarni o'rtoqlariga, murabbiylariga, ota-onalariga aytib beradilar. Maktabgacha ta'lim boshlang'ich ta'limga bolani tayyorlaydi.

---

¹ Milliy o'quv dasturi. – Toshkent: 2020. – 4-b.

² Milliy o'quv dasturi. – Toshkent: 2020. – 4-5-b.

Yuqoridagi ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tarbiyachi bolalarning ota-onalari bilan doimiy hamkorlikda bo'lishi, ularga rasmiy ertak, hikoya va she'riy kitoblar ro'yxatini berishi, farzandlariga kitobdagi asarlarni o'qib berishlarini, eshitganlari bo'yicha savol-javob qilishlarini tavsiya qilishi lozim. Tarbiyachi esa bola bog'chaga kelganda uyida ota-onasi bilan o'qigan yoki ulardan eshitgan hikoya va ertaklarini o'rtoqlariga gapirib berishlarini so'rashi kerak.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishlarini o'stirishda muhim bosqich hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda alabiy-badiiy asarlarni o'qitish metodikasining **maqsadi** o'quvchilarida shu sohaga oid dastlabki bilim asoslarini shakllantirishni, ma'naviy olamini boyitishni nazarda tutadi. Boshlang'ich sinfdan boshlab badiiy adabiyot namunalari ustida ishlash o'quvchilarga badiiy adabiyot bilan yaqinlashish, oshno bo'lish va ularni tahlil qilish yo'llarini ko'rsatishga yo'naltirilgan. Ayni paytda bolalar adabiyotini o'qitish metodikasi badiiy o'qishni tashkil etishni, o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishlarining shakllantirish va rivojlanish yo'llarini ham ko'rsatadi. O'qish darslarini tashkil qilish, bu darslarda qo'llanadigan metod va usullar, o'quvchilarning og'zaki hamda yozma nutqlarini shakllantirish va rivojlantirish vazifalarini amalga oshiradi.

Boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyotini o'qitish metodikasining asosiy vazifasi bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy shakllanishlarini ta'minlashdir. O'qish darslarida o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini ta'minlovchi asos fanni o'qitish metodikasi ekanligini anglashlariga erishishidir.

Xitoy maqollarining birida shunday deyiladi: "Insonning qo'liga bir dona baliq ber – u bir kun to'q bo'ladi, unga baliq tutishni o'rgat – u butun umri davomida to'q yuradi"¹. Mazkur fikrdan ko'rinib turibdiki, o'quvchining mustaqil izlanishi, ishlashi bilimlarni mustaqil egallash yo'llarini o'rgatadi.

M.A.Ribnikova metodika haqida shunday deydi: "Metodika — bu vaqtni tejash malakasi, o'quvchi kuchlarini oqilona sarflash, o'quv materialidagi asosiy va bosh narsani topish malakasi, jamoa mehnatini tashkil qilish san'ati, bu o'quvchilardagi xilma-xil individualliklarga tayanadigan ta'sir tizimidir".

---

¹ Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. // Литература в школе, 2006. – № 6. – С. 25.

Boshlang'ich sinfda bolalar adabiyoti namunalarini o'qitish metodikasi badiiy asarni tahlil qilish va uni o'quvchilar tomonidan qabul qilinishidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash, o'qish darslarini tashkil etish, o'quvchilarning badiiy asarni tahlil qilishda ularning tur va janr xususiyatlariga e'tibor berishi, badiiy asarlar bilan bog'liq ravishda zarur adabiy-nazariy tushunchalar bilan tanishtirish, adabiyotdan sinfdan tashqari o'qish faoliyatini, mustaqil va ijodiy ishlarini tashkil etish, ularning og'zaki va yozma nutqlarini o'stirish yo'llarini ishlab chiqadi.

Hozirgi kunda ta'lim sohasidagi o'zgarishlar badiiy-adabiy asarlarni o'qitish jarayoniga ham zamonaviy yondashuvni, ya'ni ta'lim jarayoniga xorijiy davlatlarning ilg'or o'qitish usullarini va o'zimizning tajribalarimiz asosida erishilgan o'qitish texnologiyalarni tatbiq etishni taqozo etmoqda. Pedagogik texnologiya ta'lim metodlaridan boshlab darsning tarkibiy qismlarigacha, adabiy ta'lim mazmunidan boshlab o'qituvchi va o'quvchining munosabatlarigacha, o'quv dasturlari, darsliklaridan boshlab o'qish darslarini tashkil etishgacha bo'lgan jarayonga daxldor.

Bugun kunda kichik yoshdagi o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish muammosi o'qish darslarining asosiy vazifasi bo'lib qolmoqda.

O'qituvchi asar tahlili jarayonida o'quvchining o'qigan asaridan ta'sirlanadigan, zavqlanadigan, ijobiy ma'noda huzurlanadigan, o'zining tabiiy-ijodiy imkoniyatlarini ishga soladigan holatga keltira olishi lozim. Badiiy adabiyotning inson tarbiyasidagi ta'sirini amalga oshirish, ya'ni insoniy fazilatlarni kichik kitobxonda tarkib toptirish asarni o'rganish jarayoniga metodik yondashuvning to'g'ri va samarali tashkil etishga bog'liq.

O'qish darslarida badiiy asarlardan tashqari ilmiy-ommabop matnlarning o'rganilishi va tahlilida ona tili, tarix, san'at yo'nalishidagi fanlar bilan aloqadorligidan unumli foydalanish o'qituvchining metodik tayyorgarligiga va pedagogik mahoratiga bog'liq.

Aslida o'qish darslarida badiiy asar tahlilida o'quvchilar ongiga badiiy asarning mo'jizakor ta'sirini yuzaga chiqarish, ya'ni o'sib kelayotgan yosh qalbdagi go'zallikka bo'lgan ijobiy va ijodiy munosabatni shakllantirish, ularda badiiy asarga – kitobga bo'lgan

mehr va muhabbatni o‘stirish, badiiy-estetik didni takomillashtirish o‘qituvchining o‘quvchilar bilan hamkorlikda ishlashiga bog‘liq.

O‘qish darslarida “Alisherning yoshligi”, “Bobur va kabutar”, “Tabib” (Ibn Sino), Jaloloddin Manguberdi, Pahlavon Mahmud, Mirzo Ulug‘bek kabi buyuk tarixiy shaxslar haqida ko‘plab asarlar o‘qib o‘rganiladi. Bunday asarlarni o‘quvchilarning o‘rganish va uni o‘zlashtirishlarini yengillashtirishda o‘qituvchi ularning hayot yo‘li va erishgan yutuqlari haqida tarixiy faktlarga asoslanib ma‘lumot berishlari buyuk allomalar haqidagi asarlarni ongli o‘zlashtirishlariga yordam beradi. Masalan, *Alisher Navoiy besh yoshida o‘qish va yozishni bilgan va u yuz mingdan ortiqroq baytni yoddan bilgan. Tengdoshlari orasida bilimdonligi bilan ajralib turgan. Ko‘plab kitoblarni o‘qishi natijasida o‘z ham asarlar yozgan.*

Alisher Navoiy yod bilgan she‘rlarini o‘qituvchining o‘zi aytib berishi yoki biror o‘quvchiga oldindan yod oldirib, darsda unga aytirishi o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan havasini orttiradi.

Jahon pedagogikasidagi “Hamkorlik pedagogikasi” o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati subyekt+subyekt faoliyati tarzida talqin qilinmoqda. Biroq bunday hamkorlikda ham o‘qituvchi boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi vazifasidan chekinmaydi, bu vazifani bajaradi. Shu tufayli ham o‘quvchilarni o‘qishga qiziqtirishda o‘qituvchi zimmasiga katta mas‘uliyat yuklanadi.

Ta‘limning turli bosqichlarida bolaning yosh xususiyatlarigina emas, balki asarning janri, uslubi ham uni o‘qitish, o‘rganishda o‘ziga xos yondashuvlarni taqozo etadi. Zamonamiz bilan hamnafas asarlarni va tarixiy shaxslar haqidagi asarlarni, matnlarni o‘qish ham o‘quvchi yashab turgan davr hayoti va tarixiy shaxs yashagan davr haqida tasavvur hosil qilish yoki tasavvurini bilishni taqozo etadi.

Tarixiy asarlar ham, hozirgi davr haqidagi asarlar sharh va izohlarni, izohli o‘qishdan ifodali o‘qishga o‘tishni taqozo etadi. Chunki ularda qahramonlar ishtirok etadi va bu qahramonlar taqdirini o‘rganish biografik metodni qo‘llashni taqozo etadi.

Kitob o‘qish, badiiy adabiyotni so‘z san‘ati sifatida idrok etish, kitobxonni, uning ma‘naviy olamini shakllantirishda badiiy asarlarning estetik tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot namunalarini o‘qitish metodikasining ahamiyati shu o‘rinda ko‘rinadi.

Bolalar yozuvchilari asarlarini o‘rganishda an‘anaviylikka e‘tibor berish o‘quvchida ijodiy faoliyatga qiziqish uyg‘otadi.

Masalan, Anvar Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon” dostonini o‘qitishda dostonchilik an’anasi haqida ma’lumot berish, yozuvchining ijodga kirib kelishi haqida o‘zining hikoyalarini aytib yoki o‘qib berish usulidan foydalanish maqsadga muvofiq.

O‘qituvchi o‘qiladigan asarning mavzusi va shaklidan kelib chiqib, darslarning tarkibini yangilab, loyihalashtirib olishi lozim.

O‘qish darslarida badiiy matn tahlilida o‘quvchilarni jamoa bo‘lib, guruhlariga bo‘linib, individual ishlash usullaridan foydalanish fikrlar xilma-xilligini ta’minlaydi, shuningdek, mustaqil fikr yuritishga undaydi.

Bolalar adabiyotini o‘qitish darslarida qo‘llaniladigan metod va usullar

Bolalar adabiyotini o‘qitish metodikasi boshlang‘ich sinflarda o‘quv predmetining mazmunidan, o‘quvchilarning hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan holda metod, usul va o‘qitish vositalarini tanlaydi.

“*Metod*” yunoncha “*metodos*” so‘zidan olingan bo‘lib, “*bilish va tadqiqot yo‘li*”, “*nazariya*”, “*ta’limot*” kabi ma’nolarni bildiradi¹. “Metod” tushunchasi falsafiy va didaktik ma’nolarga ega. Falsafiy ma’noda “metod” tabiat va jamiyat hodisalarini kuzatish hamda voqelikka ilmiy nuqtayi nazardan yondashish demakdir. Didaktik ma’noda bu tushuncha o‘quvchilarni bilim, malaka va ko‘nikmalar bilan qurollantirish yo‘llarini ifodalaydi. “**Metod**” usullar majmuidan iborat. Masalan, o‘quvchi badiiy yoki boshqa uslubdagi matnlarni tahlil qilish jarayonida voqealarning borishini kuzatadi, voqealarning kelib chiqish sabablarini, ularning natijalarini aniqlaydi, asar qahramonlarining xatti-harakatini taqqoslaydi, baholaydi, xulosa chiqaradi. Bu jarayonlar bir qancha usullar, ya’ni kuzatish, taqqoslash, baholash, umumlashtirish, xulosalash kabi aqliy faoliyat usullari orqali amalga oshadi.

Voqelik haqidagi fanlarning kelib chiqishi, rivojlanishi bilan fanlarda qo‘llaniladigan metodlar - yo‘l-yo‘riqlar ham takomillasha boradi.

---

¹ O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – 613-b.

Fan metodlarining asosiy mazmunini amaliyotda sinalgan ilmiy-nazariy qonuniyatlar tashkil etadi. O'z navbatida metodlar ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga vosita bo'ladi.

Metodlar voqelikni qamrab olish jihatidan 3 turga bo'linadi:

Barcha fanlarda qo'llanadigan umumiy, universal metodlar. Masalan, borliqni bilish nazariyasiga oid metodlar boshqa fanlar kabi ona tili o'qitish metodikasining ham metodologik asosi sanaladi.

Umumiy bilish metodlari quyidagilardan iborat: a) empirik (muayyan tajribaga asoslangan) metod, amaliy metod nazariy bosqichga o'tishda qo'llaniladi; b) nazariy metod.

Xususiy yoki maxsus metodlarga ayrim fanlar doirasida qo'llaniladigan metodlar kiradi.

Usul – biror ishni amalga oshirish yo'li, harakat tarzi, xili, tartibini anglatadi.

Boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyoti namunalarini o'qitish metodikasida amaliy metodlardan ham, nazariy metodlardan ham foydalanish tavsiya etiladi. Amaliy metodlarga mavzu, joy, tabiat va qahramonlar tasviri hamda qahramonlarning xatti-harakati yuzasidan savol hamda topshiriqlar tuzish, matnni qismlarga bo'lish, matnga reja tuzish; asar voqealari bilan real hayot o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, matnning badiiy hamda lingvistik tahlili, qahramonlarning xatti-harakatini baholash kabilar kiradi.

Ta'limda **ta'lim vositasi** istilohi ham bot-bot qo'llanadi. "**Vosita**" – arabcha so'z bo'lib: 1) chora, tadbir, usul; 2) o'rta, o'rtadagi ma'nolarini bildiradi. Bolalar adabiyotini o'qitishda ta'limiy maqsadga erishish uchun xizmat qiladigan narsa -predmetlar, ko'rgazma qurollar ham ta'limiy vositaga kiradi. Shuningdek, matn tahlilida tashkil etiladigan mustaqil ishlar mavzuni izlanish asosida ongli o'zlashtirish vositasiga ham, metodiga ham kiritiladi.

O'qitish metodikasi taraqqiyotida mustaqil ishlar V.V.Davidov, N.G.Dayri, M.A.Danilova, B.P.Esipov, N.A.Menchinskiy, I.T.Ogorodnikov kabi pedagog-psixologlar tomonidan didaktikaning asosiy konsepsiyalaridan biri sifatida qaralsa, V.K.Buryak, L.V.Jarovalar mustaqil ishni metod sifatida talqin qiladi. B.P.Esipov, M.M.Moro, T.I.Shamovalar mustaqil ishlar o'quv faoliyatining shakli; P.I.Pidkasistiy esa o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatining vositasi sifatida ko'rsatadilar. Taniqli ruhshunos olimlar: A.N.Leontev, P.Y.Galperin, I.A.Zimnya, D.B.Elkonin,

N.Boymurodovlar ishlab chiqqan mustaqil faoliyatni shakllantirishning psixologik konsepsiyasida mustaqil ishlarga shaxsning bilish faolligini oshiruvchi omil sifatida qaraladi.

Adabiyotlarning nazariy tahlili mustaqil ishlarga uch xil qarash mavjudligini ko'rsatdi. Ya'ni mustaqil ishlar ta'lim metodi, o'quv faoliyatini tashkil etish shakli, o'quvchilarning bilish faolligini oshiruvchi vosita sifatida talqin etiladi. Bu borada milliy metodikada ham qat'iy xulosaga kelingan emas.

“Metodika” (yun. *“metodike”*) biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarining, usullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot¹ - ta'lim berish metodlari, yo'llari va vositalari haqidagi fandır. Bolalar adabiyotini o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan ta'lim va tarbiyaviy vazifalardan kelib chiqib, o'qitishning vazifalari va mazmunini belgilaydi, ta'lim-tarbiya berish jarayonini tekshiradi, shu jarayonning qonuniyatlarini va ta'lim berish usullarining ilmiy asoslangan tizimini belgilaydi.

Ta'lim beruvchi mutaxassis didaktik jarayon, metod, usul, vosita, pedagogik omil, metodik omil, o'quv materialini rejalashtirish atamalarining ma'nolarini bilishi, farqlashi lozim.

Ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan didaktik jarayonni to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. Didaktik jarayom barcha ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun eng muhimi va didaktik jarayon shaxsning tanlovni amalga oshirishi uchun muhim yo'nalish hisoblanadi. Mazkur jarayonda muayyan o'quv vositalari o'zlashtiriladi va qo'llaniladi. Didaktik jarayonning tarkibi 3 ta o'zaro aloqador qismlarni o'z ichiga oladi: 1) o'quvchilarni yo'naltiruvchi; 2) o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi; 3) o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatning boshqarilishini ta'minlovchi qismlar. Ushbu qismlar barcha didaktik jarayonlarda birday amal qiladi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quv materialini, tashkiliy-pedagogik ta'sir ko'rsatishni ta'minlashi, o'quvchilarning o'qimishlilik darajasi, vaqt kabi didaktik omillarni hisobga olishi lozim.

Didaktik vositalar - tarqatma materiallar, muayyan fanni o'qitishda zarur bo'lgan jihozlar, modellar, maketlar, ko'rgazmalar, kompyuterli texnik vositalar, asbob-uskuna va mahsulotlar majmui.

---

¹ O'zbek tilining izohli lig'ati. 2-jild. – Toshkent: “O'ME” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 582-b.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da ta’lim berishning ilg’or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o’quv-uslubiy majmualarini yaratish kabilar umumiy o’rta ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida ta’kidlangan.

Ilg’or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o’qituvchi va o’quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo’lgan o’qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o’qishga o’rgatish yo’l-yo’riqlarini o’qish metodikasi ishlab chiqadi. Bolalar adabiyotini o’qitish metodikasi kichik yoshdagi o’quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

Binobarin, fanning o’zi kabi o’qitish metodlari ham uzoq tarixga ega. Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy savol-javob metodini, Ibn Sino ko’rgazmali tajriba metodini, Farobiy ko’nikma, malakalarni shakllantirish metodi, bilimlarni tekshirish metodlari haqida o’z davrida qimmatli fikrlarni bildirganlar. Bularning barchasida o’quvchilarning aqliy faoliyatini, mantiqiy fikrlashini, mantiqiy tafakkurini rivojlantirish maqsad qilingan.

O’qishga o’rgatish metodlari doimiy rivojlanishda bo’lgan. Masalan, eski maktablarda o’qish quruq yod olish metodi asosida o’rgatilgan. Yod olish metodida matndagi so’zlarga izoh berishga, ma’nosini tushuntirishga, o’qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o’qishning ongli bo’lishiga mutlaqo e’tibor berilmagan. Ularda ko’proq to’g’ri talaffuz, qiroat bilan o’qish, ifodali o’qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o’qish izohli o’qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug’iladi: *Izohli o’qish nima?*

Izohli o’qishga XIX asrning 60–70-yillarida rus pedagogi K.D.Ushinskiy asos solgan, u o’qishda o’quvchilarni “ongli, tushunib, o’ylab o’qishga” o’rgatishni alohida ta’kidlaydi va uni “Izohli o’qish” deb nomlaydi.

Izohli o’qish metodiga K.D.Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdilar, takomillashtirdilar. Korf va Vaxterev izohli o’qish o’quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o’quvchilarga o’qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog’liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, *izohli o'qish* deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish qo'yidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. *O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.*
2. *O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.*
3. *O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini kuzatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.*

Boshlang'ich sinf bolalar adabiyoti namunalarini o'qish darslarida asosan she'rlar, masallar, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri *ijodiy o'qish*dir. Atoqli metodist olim N.I.Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

a) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emotsional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

b) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy xususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

d) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida to'yingan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi¹.

Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan-to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda Safar Barnoyevning "Mangulikka tatigulik kun" asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib Vatanimiz hududlaridagi aholining yashash tarzining yuksalib borayotgani haqida, Vatanimizdagi o'zgarishlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi. 2-sinfda "O'tinchi yigit", 3-sinfda O'tkir Hoshimovning "Xazonchinak", 4-sinfda S. Anorboyevning "Qo'rqoq" asarlarini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi.

Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida **mantiqiy o'qish** (*matnni to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish*) va **adabiy o'qish** mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni tushunishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq.

Ohang va intonatsiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda X.To'xtaboyevning "Xatosini tushungan bola" hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarga xatosini tushungan bola kim ekanligi, uning xatosi nimalardan iborat bo'lganligi, maqtanchoqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi.

Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab M.Abdurashidxonovning "Har kim ekkandin o'rar", Sh.Sa'dullaning "Laqma it" kabi she'riy hikoyalarini o'qishga ham xosdir.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona

---

¹ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 60.

o‘qishni talab etadi. Badiiy o‘qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to‘la anglab yetilgandagina ta’sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o‘qishga tayyorgarlik ko‘rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Badiiy o‘qish metodi she’riy, nasriy, publitsistik, dramatik parchalarni o‘qituvchi yoki o‘quvchi tomonidan tinglovchilarga asar mohiyatini badiiy ta’sirchan tarzda ifodali o‘qish usuli.

1. Kitobdan o‘qib berishi mumkin.
2. Yoddan o‘qib berishi mumkin.
3. O‘qituvchi hikoya qilib, so‘zlab berishi.
4. Insenirovka usuli. Teatrlashtirilgan o‘qish.

Sinfda o‘qishning muvaffaqiyatini ta’minlaydigan omillardan biri **tanlab o‘qish**dir. Masalan, 3-sinfda *X.To‘xtaboyevning “Yaxshilik ketidan yaxshilik keladi”* asari bilan o‘rganish jarayonida “Dehqon yigitning gapiga podshoning munosabati ifodalangan o‘rinni” yoki *“Bobur va kabutar”* rivoyatidagi “Kabutarning “g‘ulu-g‘ulu” deb keltirgan xabari haqidagi Boburning izohini topib o‘qing” degan o‘qituvchi topshirig‘iga ko‘ra mazkur o‘rinlarni tanlab qayta o‘qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o‘zlashtirishga erishiladi.

Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o‘quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo‘llaniladigan usuldir.

O‘qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo‘llaniladi. Masalan, o‘qituvchi dastlabki darslarda o‘zi asar matnini qismlarga bo‘ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo‘lgan muhim fikriga o‘quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko‘rsatadi, o‘quvchilar bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma’noni ochib, o‘quvchilarga ko‘maklashadi. Bularning bari o‘quvchilar uchun bir ko‘rsatma vazifasini o‘taydi. Shundan so‘ng o‘quvchilar o‘qituvchining ko‘rsatmalari yordamida yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan vazifalarni o‘zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Dasturlashtirilgan ta’lim o‘quv materialini kichik-kichik qismlarga bo‘lish, uni muayyan tartibda bayon etish, ushbu qismlarning biridan ikkinchisiga o‘tish tartibi (qoidalari)ni belgilash, xususan, har bir qismni o‘zlashtirish yuzasidan aniq ko‘rsatmalar,

topshiriqlar berish, o‘z-o‘zini nazorat qilishni ta‘minlash kabi yo‘llar bilan amalga oshiriladi.

Bahs-munozara metodidan o‘qish darslarida foydalanish imkoniyati keng. Ta‘lim jarayonida muayyan muammo jamoa bo‘lib muhokama qilinadi. Ba‘zi hollarda biri ikkinchisining fikrini inkor qilishi mumkin, shu asosda ham muammoni yagona yechimi topilishi mumkin. Masalan, asar voqealarida ilgari surilgan axloqiy masalalar yuzasidan tarbiyaviy xulosalar chiqarishda foydalanish yaxshi natijalar beradi. Masalan, *Munavvarqori Abdurashidxonovning “Har kim ekanin o‘rar”* ertagi yuzasidan o‘qituvchi o‘quvchilar bilan cholning *“Men otamga ne qilsam, Endi menga sen qilding”* gapi yuzasidan asar qahramonlarining xatti-harakatini baholash va maqsadli xulosaga kelishlari uchun bahs-munozara uyushtiradi.

O‘quvchilar javoblari orqali bir-birlarini inkor etishlari mumkin, mustaqil fikrlaydilar, bir-birlarining fikrlarini to‘ldiradilar, qo‘llab-quvvatlaydilar, munozara yakunida qaror qabul qiladilar, yagona fikrga kelishlari ham mumkin.

O‘qish darslarida **“Klaster” metodidan** foydalanish mumkin. “Klaster” ma‘lumotlarning grafik shakli bo‘lib, unda ma‘lumotlarning asosiy birliklari ajratib ko‘rsatiladi va sxemada ular orasidagi barcha bog‘lanishlar qayd qilinadi. U o‘quv materialini tartiblashtirib va umumlashtirib tasvirlab beradi. Klaster tanqidiy fikrlash metodlaridan biri. Hozirgi ta‘lim tizimi ham o‘quvchida tanqidiy fikrlashni shakllantirishga yo‘naltirishni talab etmoqda. Tanqidiy fikrlash pedagogik texnologiya sanaladi. U o‘quvchining tanqidiy intellektini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlash uch bosqichni qamrab oladi: 1. Chaqiriq bosqichi. 2. Fikrlash bosqichi. 3. Anglash (Refleksiya) bosqichi.

Birinchi bosqich o‘quvchilar jamoasini faollashtiradi. Bu bosqichning maqsadi mazkur mavzu bo‘yicha bilimlarni eslatish va qayta tiklashga qaratilgan savollar tizimini va to‘plamini tayyorlab olish lozim, bu savollar javobni topishga yo‘naltiriladi. Fikrlash bosqichida ma‘lumotlar ustida fikr yuritiladi: matn o‘qiladi, o‘ylangan egallangan faktlar tahlil qilinadi. Refleksiya – tahlil bosqichida olingan bilimlar ijodiy fikrlash orqali xulosalanadi.

Klaster bilimlarni sistemalashtiradi. Butun bir mavzu klaster metodida olib borilishi mumkin. Darsning borishi davomida yangi

ma'lumotlar qo'shib boriladi, asosiy ma'lumotlar boshqa ranglar bilan ajratib boriladi.

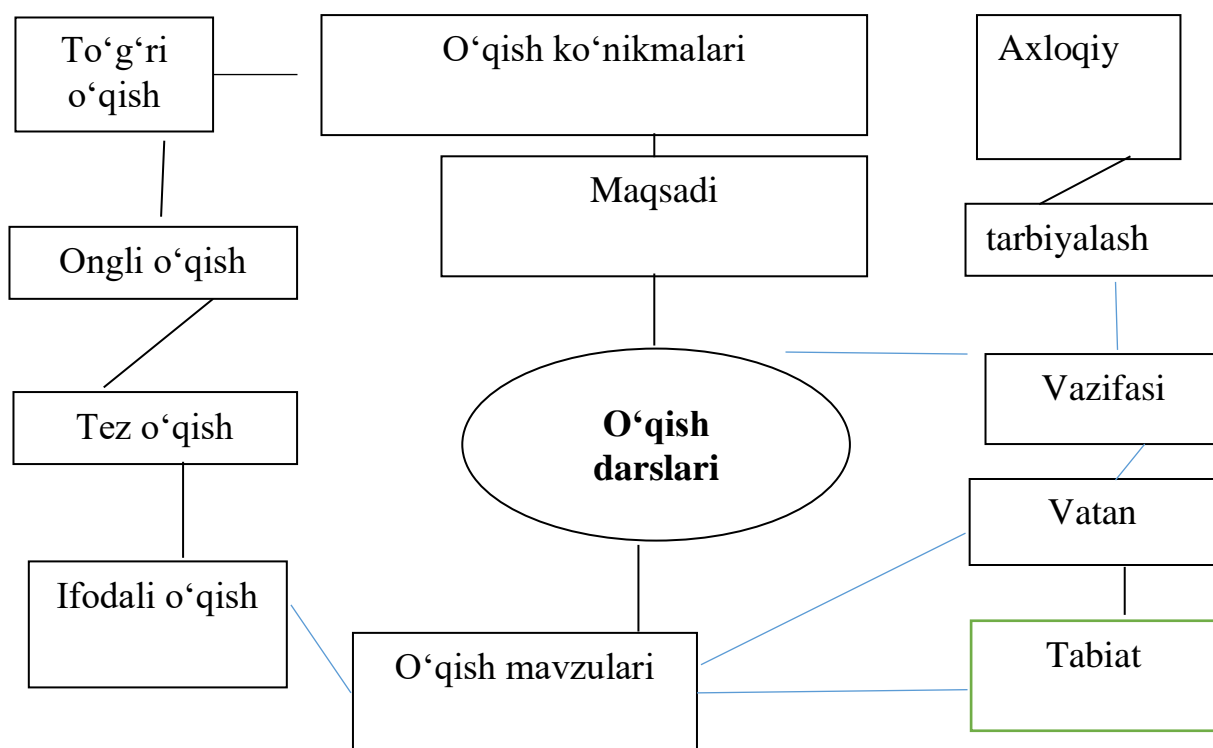
Klasterni markazida asosiy tushuncha turadi. Klasterda noto'g'ri fikrlar tuzatilishi mumkin.

Masalan: O'quvchilar o'qigan asarlarining muhim tushunchalari aytiladi, o'quvchi doskaga yozib boradi.

Ish faoliyati davomida quyidagi ko'nikmalar rivojlanib boradi:

- savollar qo'ya bilish;
- asosiyni ajratish;
- sababini aniqlash orqali bog'lanishlarni belgilash;
- qismdan umumiyga o'tish, muammoni to'liq anglash;
- taqqoslash va tahlil qilish;
- xulosa chiqarish.

Klaster na faqat o'quv materialini sistemalashtiradi, balki o'quvchilarga o'zining fikrini aytish, kuzatishlarini asoslash, erkin ijodiy faoliyat yuritish imkoniyatini beradi.

Klasterdan yangi mavzuni tushuntirishda ham foydalanish mumkin. Birinchi o'qish darsida o'qish o'qituvchi o'qish darslarining maqsad va vazifalarini o'quvchilarga tushuntirishi lozim. Bunda yuqoridagi klasterdan foydalanishi mumkin.

Bu klaster davom ettiriladi. O‘quvchilar o‘qish ko‘nikmalarini o‘zlashtirish uchun “O‘qish ”kitobi” darsligida berilgan asarlarni o‘qishni mashq qilishini, buning uchun ularni berilgan topshiriqlarni bajarish uchun necha marta o‘qishini, asardagi voqealardan o‘zi tarbiyaviy xulosa chiqarishi lozimligini anglashi lozim.

“*Bumerang texnologiyasi*“, “*Arra*” *metodi* kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘qish materiali – badiiy asar ustida amalga oshiriladigan ishlarning aniq maqsadga yo‘naltirilishini, o‘quv harakatlarining bosqichma-bosqich tashkil etilishini, ta’lim oluvchilarga individual yondashishni, o‘quvchilar faoliyatini kuzatish va tezkorlik bilan baholashni ta’minlaydi.

“*Arra*” *metodida* o‘rganilayotgan badiiy matn tarkibiy qismlarga ajratiladi. Bu texnologiya 4-sinfda “O‘qish kitobi” darsligiga kiritilgan barcha asarlarni o‘rganishga tatbiq etilishi mumkin. Masalan, “Shahzodaning bolaligi” hikoyasi o‘rganiladigan darsda asar dastlab audiodan eshittiriladi. Asar 4 qismga bo‘linadi. Sinf o‘quvchilari ham 4ta kichik guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga o‘qiydigan qismi belgilab ko‘rsatiladi. Har bir guruh uchun bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq. *O‘qigan qismlarining mazmunini to‘liq gapirib berishga tayyorlanish.*(Guruhning har bir o‘quvchisi bu topshiriqni bajarishga tayyorlanadi)

So‘ngra guruhlar qayta tashkil qilinadi. Har bir guruhda oldingi guruhdagi bitta mutaxassis o‘quvchi bo‘ladi. Ular arra tishlari ketma-ketligida mavzuni - asar mazmuni mantiqiy ketma-ketlikda o‘rtoqlariga hikoyalab beradi.

2-topshiriq: Har bir guruh asar yuzasidan berilgan quyidagi savollarga javob beradi:

1. Malika Kuzbor Malikka nima uchun o‘g‘li Jaloliddinni ayamadan tarbiya qilishni topshirdi?

2. Kuzbor Malikning Jaloloddinga chavandozlik sirlarini o‘rgatishining sababini izohlang.

3. Kuzbor Malikning Jaloloddinga o‘q otish sirlarini o‘rgatishining sababini izohlang.

4. Asar nima uchun to‘rt qismga bo‘lindi?

3-topshiriq. Asar qahramonlariga baho berish yuzasidan berilgan quyidagi topshiriqlarni bajaradilar va taqdimotga chiqadilar:

1. Malika Oychechak qanday ayol ekan? Unga malika va ona sifatida baho bering.

2. Kuzbor Malik qanday chavandoz va mergan ekan? Malikning malika Oychechakka munosabatida qanday xususiyatlarini payqadingiz.

3. Jaloloddin Kuzbordan nimalarni o‘rgandi? U qanday shahzoda bo‘lib yetishdi? Siz Jaloliddin haqida yana nimalarni bilasiz?

4-topshiriq. Nutq madaniyatini egallashga qaratilgan topshiriqlar:

1. Kuzbor Malikning Malika Oychechakka ko‘rsatgan ehtiromlarini ifodalagan so‘z va iboralarni aniqlab, lug‘at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*ehtirom ila bosh egdi, tiz cho‘kdi, buyuring, sadoqat ila, “Siz buyuk Xorazmshoh rafiqasi, men qulingizman, e’tirozga og‘iz juftlamoqchi bo‘ldi, bosh ustiga, ta’zim ila*).

2. Malika Oychechakning Kuzborga ko‘rsatgan ehtiromini ifodalovchi so‘z va iboralarni aniqlab, lug‘at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*yonidan joy ko‘rsatdi, og‘a, o‘tiring, minnatdorchilik bilan unga qaradi, uni yuz-xotir qilmang*).

3. Malika Oychechakning onalik tilaklarini ifodalovchi so‘z va iboralarni aniqlab, lug‘at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*injiq-tantiq shahzoda bo‘lmasin, chinakam bahodir yigit bo‘lsin, alp yigit bo‘lsin, zehni o‘tkir, Jaloliddin valiahd, bugundan shogirdingiz, o‘quvchingiz*)

O‘quvchilar bu topshiriqlarni bajarish uchun asarni bir necha marta o‘qiydi, o‘qish ko‘nikmalari takomillashadi. Asar mazmunini qayta hikoyalashda yuqorida aniqlagan so‘z va iboralarni nutqida qo‘llaydi, nutqi rivojlanadi.

Matn ustida ishlash tarbiyaviy xulosa chiqarish bilan yakunlanadi. Bunda asar qahramonlariga tavsif beriladi, bu orqali o‘quvchilar o‘zlariga hozirgi davr nuqtayi nazari bilan yondashib tegishlicha xulosa chiqaradilar: har bir yigit ajdodlari kabi alp yigitlar, bahodir yigitlar bo‘lib yetishishlari uchun harbiy bilimlarni egallamoqliklari kerak degan xulosaga keladilar.

Musobaqa tashkil qilish:

1. “Ifodali o‘qish” musobaqasi. Hikoyaning bir qismini ifodali o‘qitiladi.

2. “Eng yaxshi hikoyachi” tanlovi. Hikoya matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalatiladi.

Dars so‘ngida o‘quvchilarni rag‘batlantirish.

Badiiy asarlar tahlilida “Aqliy hujum” metodidan foydalanish samarali natija beradi. *“Aqliy hujum” metodidan* foydalanishda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

- o‘quvchilarni mavzu doirasida keng fikr yuritishga undash;
- ularning mantiqiy fikr ifodalashlariga erishish;
- har o‘quvchi tomonida bayon qilingan fikrni rag‘batlantirish;
- bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbulini tanlab olish;
- yangi fikrlarning tug‘ilishiga imkoniyat yaratish;
- dars davomida o‘quvchilar faoliyatini davlat ta’lim standarti asosida nazorat qilish;
- mustaqil fikr bildirishlariga va uni himoya qilishlariga imkoniyat yaratish¹.

“Aqliy hujum” metodini o‘qituvchi darsning yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, mavzuni yakunlash – xulosalash bosqichlarida qo‘llashi mumkin. Buning uchun o‘qituvchi mavzu yuzasidan o‘quvchilarni turlicha fikr yuritishga yo‘naltiruvchi, bahs-munozaralariga sabab bo‘luvchi, o‘zining fikrlarini asoslashga undovchi muammoli savollar tuzishi lozim. Masalan, Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Xatosini tushungan bola” hikoyasi yuzasidan 2-darsda “Muhabbat Qosimjonni tug‘ilgan kuniga aytmay to‘g‘ri ish qildimi? Nima uchun?” savoli asosida “Aqliy hujum”ni uyushtirishi mumkin. Bu savol Qosimjonning xususiyatlarini ochishga olib keladi.

“Blits texnologiyasi” oquvchilar bilimni nazorat qilishning eng qulay usuli hisoblanadi.

Masalan:

<i>№</i>	<i>Savollar</i>	<i>Yakka javob</i>	<i>To‘g‘ri javob</i>	<i>Javoblar</i>
1	“Odobli bo‘lish osonmi” bo‘limida berilgan asarlar nomi			“Qo‘rqoq” hikoyasi
2	Qoravoy, Allanazar amaki qaysi asar qahramonlari?			“Yaxshi bo‘ldi” hikoyasi

¹ Pedagogika ensiklopediyasi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent: 2015. – 110-b.

3	“Bobosiga yordam berayotgan o‘g‘il yaxshi bo‘lmay, belini ushlab, tomosha qilib turgan o‘g‘il yaxshi bo‘ladimi?” parchasi qaysi asardan olingan?			“Yaxshi bo‘ldi”, “Sharq hikoyati”
4	“Ahmoq ekan manav bola, ahmoq haddan ziyoda” parchasi qaysi asardan olingan?			“Nirxon bilan Burxon”
5	“Yomon yiqilmadingmi, Qursin falokat, - dedi” parchasi qaysi asardan olingan?			“Sharq hikoyasi”
6	Qaysi asarlar mard, botir bolalar haqida hikoya qiladi?			”Shahzodaning bolaligi”, ”Qo‘rqoq”.

Asar matni ustida yuqoridagi kabi olib boriladigan tahlillar 4-sinf o‘quvchilarini “Pirls” xalqaro nazoratiga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, 2021-yilda 4-sinf o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va malakalari jahon miqyosida “O‘qish va uni tushunish sifati” aniqlash bo‘yicha Pisa va Pirls nazoratidan o‘tkaziladi.

O‘quvchilarni Pirls nazoratiga tayyorlashda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

I. “Bobur va kabutar” rivoyati audiodan eshittiriladi.

II. Asar voqealarining izchilligi, rivojlanib borishi yuzasidan o‘quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash:

1. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

1. U qovun sayliga chaqiribdur.
2. Oliyhazrat, kabutar qilichlarni qindan sug‘urmoq kerak, deydur.
3. Kabutar “g‘ulu-g‘ulu” qilaveribdi.
4. Oliyhazrat, qovun ayni pishdi. Kelib, qo‘l urib bersalar.

Javob:

2. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

1. Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin!
2. O‘tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shu jonivor keltirgan erdi.
3. Kabutarni tutib kelib, oyog‘idagi mis halqani olib qarashsa, ichidan bir xat

4. Umarshayx ayonlari bilan qasrda o‘tirgan ekan.

Javob:

II. Asar matni tahlili bilan bog‘liq topshiriqlar:

1. “Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdur” gapining muallifini aniqlang?

A. Mirzo Bobur

B. Ayonlar

C. Umarshayx

D. Kabutar

3.”Bunchalik topqirliging boisi nadur? savolining javobini toping.

A. O‘tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shu kabutar keltirgan edi.

B. Kaminaning ko‘zi kabutarning o‘ng qanotidagi qora xolga tushdi.

C. Xatdagi “Oliyhzrat, qovun ayni pishdi” degan yozuv.

D. Oliyhzrat, kabutar qilichlarni qindan sug‘urmoq kerak, deydur.

4. *“Ziyrak, mis halqa, qora xol, topqir, hayratga tushgan, taxmin etdim, hushyor, farmoyish beribdi, qilichlar qonsirab qolganayonlar, otlansun, xushxabar keltiribdur, qilichni qindan sug‘urmoq kerak, ayvon peshtoqiga qo‘nibdi”* so‘zlari asardagi qaysi qahramonlarga tegishlilikini yozing.

Javob:

5. Ichingizda o‘qing. Asarni qismlarga ajrating. Ularga sarlavha qo‘ying.

6. “Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdur” dedi Umarshayx?

6. Asarni rollarga bo‘lib ifodali o‘qish.

7. Rivoyatni to‘liq qayta hikoyalash.

Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo‘llash o‘qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va ta’lim jarayoniga tatbig‘i puxta ishlab chiqilishi lozim.

O‘qish malakalarini takomillashtirish usullari

Dastur talablarini to‘liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, o‘qish ko‘nikmalarini to‘g‘ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O‘qish ko‘nikmalari savod o‘rgatish jarayonida shakllanadi, o‘qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi. Milliy o‘quv dasturida 4-sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmalariga “matnlarni og‘zaki talaffuz me‘yorlariga amal qilgan holda to‘g‘ri, ravon va ifodali o‘qish, o‘quv dasturida tavsiya qilingan matnlardagi so‘z, so‘z birikmasi, ibora va sodda gaplarning mohiyatini anglash”¹ kompetensiyalar kiritilgan.

O‘qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini talaffuz me‘yorlariga rioya qilib to‘g‘ri, tez, ongli va ifodali o‘qish kiradi. O‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi.

O‘qish malakasining sifatleri o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning asosi **ongli o‘qish** hisoblanadi. O‘quvchi matnni tez va to‘g‘ri o‘qisa-yu, anglab o‘qimasa yoki uning tez o‘qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to‘g‘ri o‘qisa-yu, o‘ta sekin o‘qisa, nutq birliklari orasida to‘xtamlarga e‘tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to‘g‘ri o‘qish ongli o‘qishga xizmat qiladi, to‘g‘ri, tez va ongli o‘qish esa ifodali o‘qishning asosi hisoblanadi.

O‘qish malakalarini egallash maktabda o‘qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O‘qish faoliyatning asosiy turi bo‘lib, o‘quvchilarni g‘oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o‘qish malakalarini o‘stirish va takomillashtirish ustida tizimli va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O‘qish malakasini egallash ancha murakkab bo‘lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Ruhshunos olim T.G.Yegorov o‘zining “Ocherki psixologii obucheniya detey chteniyu” nomli asarida o‘qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: **analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich**. **Analitik bosqich** savod o‘rgatish davriga to‘g‘ri keladi, bunda so‘zni bo‘g‘in-harf tomonidan tahlil qilish va bo‘g‘inlab o‘qish

---

¹ Milliy o‘quv dasturi. – 20-b.

malakasi shakllantiriladi. **Sintetik bosqich** uchun soʻzni sidiqʻa oʻqish xarakterlidir; bunda soʻzni koʻrish orqali idrok qilish va uning talaffuzi soʻz maʼnosini anglash bilan asosan mos keladi. Oʻqish soʻz maʼnosini idrok qilish bilan amalga oshadi. Oʻquvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda oʻtadilar. Bundan keyingi yillarda oʻqish **avtomatlasha** boradi.

Oʻqish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish oʻqish malakalarini takomillashtirishga yoʻnaltirilgan boʻlsin.

Toʻgʻri oʻqish. Toʻgʻri oʻqish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan oʻqish tushuniladi, yaʼni toʻgʻri oʻqish soʻzning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarini buzmasdan, soʻzdagi tovush yoki boʻgʻinni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qoʻshmay, harflar oʻrnini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, soʻzga urgʻuni toʻgʻri qoʻyib oʻqish hisoblanadi. M.Odilova va T.Ashrapovalar *“Adabiy talaffuz meʼyorlariga qoʻyilgan barcha talablar toʻgʻri oʻqish koʻnikmasiga ham taalluqlidir”*, - deb taʼkidlaydilar. Rus metodisti Yakovleva toʻgʻri oʻqishga quyidagicha taʼrif bergan: *“Toʻgʻri oʻqish - bu materialni tovush tomondan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa koʻchirishdir”*. Demak, toʻgʻri oʻqish soʻzning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik meʼyorlar asosida oʻqishdir.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish oʻrtasida puxta sintez yoʻq boʻlgani uchun ular oʻqishda xatoga yoʻl qoʻyadilar. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

Toʻgʻri oʻqish soʻzning uzun-qisqaligiga, oʻquvchining soʻz boyligiga, yaʼni soʻzning leksik maʼnosini qanchalik bilishiga hamda soʻzning boʻgʻin va morfemik tarkibiga bogʻliq. Oʻquvchilar koʻpincha quyidagi sabablarga koʻra xatoga yoʻl qoʻyadilar:

1. *Soʻzni talaffuz qilish bilan uning maʼnosini tushunish oʻrtasida puxta sintez boʻlmagani uchun bola soʻzning oldin tovush tomonini koʻradi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. Soʻzning maʼnosini esa eʼtibordan chetda qoldiradi.*

2. *Soʻz koʻp boʻgʻinli boʻlib, bola uni oldin eshitmagan boʻlsa, xatoga yoʻl qoʻyadi.*

3. *Soʻzning maʼnosini bilmaslik tufayli xatoga yoʻl qoʻyadi.*

4. *Tez oʻqiyman deb xatoga yoʻl qoʻyadi.*

5. *To‘g‘ri o‘qish yorug‘likka va yorug‘likning tushishiga ham bog‘liq.*

6. *Undosh tovush so‘zning o‘rtasida va oxirida kelgan yopiq bo‘g‘inli so‘zlarni o‘qishda qiynaladilar.*

Xato o‘qishning oldini olish uchun quyidagilar e‘tiborga olinadi:

1. *Matnni o‘qitishdan oldin undagi o‘qilishi qiyin so‘z, birikma va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab so‘zlarni bo‘g‘inlab o‘qilishini mashq qildirish.*

2. *Matnni o‘qishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosini tushuntirish. So‘z ma‘nosini izohlash usullarini aniqlash.*

3. *Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish.*

4. *Matnni diqqat-e‘tibor bilan o‘qishlari uchun sharoit yaratish.*

5. *Oldin ichda o‘qitish, so‘ng ovoz chiqarib o‘qitish.*

6. *O‘qitishda o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ya‘ni matnni oson, o‘rtacha qiyinlikda va qiyin o‘qiladigan o‘rinlarini belgilab olib, unga kuchi yetadigan o‘quvchilarga oldindan taqsimlab berish.*

7. *O‘quvchilarning o‘qishini muntazam tekshirib turish.*

8. *Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan to‘g‘ri tuzatish yo‘lini aniqlash.*

9. *O‘quvchilarni xato qilish mumkin bo‘lgan o‘rindan ogohlantirib turish.*

10. *Xatcho‘pdan foydalanish.*

11. *Xato o‘qish o‘quvchining shaxsiy ko‘ruv sezgisiga bog‘liq bo‘lsa, bu jihatni ham hisobga olish.*

O‘qituvchining tuzilishi murakkab so‘zlarni oldindan xattaxtaga yoki kartonga bo‘g‘inlarga bo‘lib yozib qo‘yib, o‘quvchilarga ovoz chiqarib birgalikda o‘qitishi yaxshi natija beradi.

O‘quvchilar yo‘l qo‘ygan xato ikki xil yo‘l bilan tuzatiladi:

1. O‘quvchi so‘z oxiridagi qo‘shimchani noto‘g‘ri o‘qisa, o‘quvchini o‘qishdan to‘xtatmasdan xatoni to‘g‘rilash mumkin.

2. Xato o‘qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o‘qitish usulidan foydalaniladi. Bunda o‘quvchiga o‘qigan matni yuzasidan savol berilsa, o‘quvchi e‘tiborli bo‘lib qayta o‘qiydi.

Tez o‘qish. Tez o‘qish me‘yoriy tezlikda o‘qish bo‘lib, bunda o‘qish sur‘ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi

kerak. O‘qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o‘qib borishi lozim. O‘qilayotgan asar mazmunini o‘zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta‘minlaydigan o‘qish **tez o‘qish** deyiladi.

O‘qish sifatlarini yaxshi o‘zlashtirgan holda o‘quvchilarning o‘qish sur‘ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi, degan gap emas. Og‘zaki nutq tempiga to‘g‘ri keladigan o‘qish sur‘ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o‘ta tez ham, o‘ta sekin o‘qish ham matn mazmunini o‘zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O‘qish tezligi bir daqiqada o‘qiladigan so‘zlar soni bilan belgilanadi. 2005 yilda e‘lon qilingan o‘qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o‘qish sur‘ati 20–25 so‘z (notanish matnni o‘qish tezligi ham 20–25 so‘z); o‘quv yili oxirida 25–30 so‘z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matnni o‘qish tezligi 30–35 so‘z; 2-yarim yilligida 40–50 so‘z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60–70 so‘z; 2-yarim yilligida 70–80 so‘z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110–130 so‘z, ovozli o‘qishda 90–100 so‘z deb belgilangan.

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bir daqiqada bola 250 so‘zli matnni o‘qisa, undagi 200 ta so‘zni eslab qolar ekan. Agar harflab, bo‘g‘inlab o‘qisa, uning diqqat markazida so‘z emas, bo‘g‘in bo‘ladi. Natijada u so‘zlarni eslab qola olmaydi¹. Bu 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish tezligiga tatbiq etilsa, 125 so‘zdan 100 so‘zni eslab qoladi. Bu esa yuqori ko‘rsatkichlarga erishish imkonini beradi. 4-sinfda bir daqiqada 170–180 ta so‘z o‘qiydigan o‘quvchilar ham bor.

O‘qish tezligi to‘rt yil davomida to‘g‘ri va ongli o‘qish bilan bog‘liq holda asta ortib boradi. O‘qish tezligini tekshirganda o‘qituvchi o‘qiladigan materialning xarakterini, ya‘ni g‘oyaviy-mavzuviy murakkabligini, so‘z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qay darajada ishlatilishini, o‘qishning to‘g‘ri va ongli bo‘lishini hisobga oladi. O‘quvchilarning o‘qish tezligi har xil bo‘ladi, albatta. O‘qituvchining vazifasi barcha o‘quvchilarning o‘qish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. O‘qish sur‘atini oshirishda tez aytishlarni, maqollarni yod oldirish va matnni ovoz chiqarib o‘qishni mashq qilish kabilar samarali usullardan hisoblanadi.

Ongli o‘qish. Ongli o‘qish yaxshi o‘qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o‘qish o‘qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g‘oyaviy yo‘nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining

---

¹ Yo‘ldoshev J.F. 1992-yildagi “O‘qituvchilar uyidagi ijodkor o‘qituvchilarning 1-anjumani”dagi nutqdan.

rolini tushunib o‘qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o‘z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o‘qish o‘z navbatida, o‘quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so‘zning leksik ma’nosini, gapda so‘zlarning bog‘lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog‘liq. Hozirda ongli o‘qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma’noda: birinchidan, o‘qish jarayonini egallashga nisbatan o‘qish texnikasi ma’nosida, ikkinchidan, keng ma’nodagi o‘qishga nisbatan o‘qish sifatlaridan biri ma’nosida qo‘llanadi.

Matnni ongli o‘qish uchun o‘quvchilar to‘g‘ri, me’yorida o‘qishni egallagan bo‘lishlari va o‘qish jarayonida qiynalmasligi talab etiladi. O‘quvchilar matnni ongli o‘qishlari uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi.

Ongli o‘qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O‘qituvchi ongli o‘qishni matnni ifodali o‘qishga (agar ovoz chiqarib o‘qilsa) va asar mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javobning to‘g‘riligiga, asar voqealari va qahramonlarning xatti-harakatiga bildirgan munosabatiga qarab baholaydi. Ongli o‘qish va ifodali o‘qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o‘xshamaydigan o‘qish sifatlaridir.

Ifodali o‘qish. Ifodali o‘qish intonatsiya – ohang yordamida asarning g‘oyasi va jozibasini to‘g‘ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. “Ifodali o‘qish adabiyotni aniq va ko‘rgazmali o‘qitishning dastlabki va asosiy shaklidir”, deb ta’kidlaydi metodist olim M.A.Ribnikova¹. Demak, “Ifodali o‘qishning asosiy vazifasi asarning mazmunini va emotsionalligini intonatsiya orqali o‘quvchilarga ko‘rgazmali qilib ko‘rsatishdir. Ifodali o‘qishning asosiy tamoyili o‘qiladigan asar g‘oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir”².

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og‘zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg‘u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig‘indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta’sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g‘oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O‘quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

---

¹ Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – М.: Учпедгиз, 1945. – С. 125.

² Jo‘rayev K. Ifodali o‘qish va hikoya qilish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1968. – 7–9-b.

1. *Nutq jarayonida nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.*

2. *Har bir tovushning to'g'ri artikulyatsiyasi va aniq diktsiya (burro gapirish) malakasini egallash.*

3. *Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash¹.*

Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutqqa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir. O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur.

Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri **ovoz**dir. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutqi ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdan to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchi baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimli-yoqimsizlik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'quvchilar matn mazmuniga qarab, baland yoki past ovozda o'qish(gapirish)ga, nutqda tez, o'rtacha yoki sekin tempni tanlashga, biror tuyg'uni ifodalashga o'rganadilar. Ifodali o'qishga o'rgatishda o'quvchilar pauza va logik urg'u bilan ham tanishtiriladi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni asarning g'oyaviy-mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.

2. Matnning qaysi joyida to'xtam (pauza) qilishni, mantiqiy urg'uning o'rnini, o'qish tempini belgilab olish.

3. O'qishni mashq qilish, muallif fikrini, uning tasvirlangan voqea-hodisalarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz bilan ifodalay olish uchun matnni qayta o'qish.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

---

¹ O'sha asar. – 11-b.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarlarni o'qish turlari

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. *Ovozli o'qish.*
2. *Ichda o'qish.*
3. *Shivirlab o'qish*

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi.

Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi.

Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'rnini va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilari ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydilar.

Psixologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qishni endi o'rganayotgan o'quvchilar o'qilayotgan matnni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham e'tibor qaratganlar. Ikkinchidan, 2-sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaganlar. Shularni nazarda tutgan holda, 1-, 2-sinflarda ovozli va shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

3-, 4-sinflarda ovozli o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. Bu sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi, lekin bunda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak. Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi, ya'ni quyidagicha turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim:

- She'ni ichingizda o'qib, ifodali o'qishga tayyorlaning.
- Ichda o'qing, ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing. Lug'atdan foydalanib, ularning ma'nosini izohlashga harakat qiling.
- Hikoyani ichingizda o'qib, uni qismlarga bo'ling.
- Ichingizda o'qib, ovoz chiqarib to'g'ri o'qishga tayyorlaning.

– Ichingizda o‘qing. Tabiatning ko‘rinishi tasvirlangan o‘rinni toping.

Bu topshiriqlar sinfdan sinfga o‘tgan sari murakkablashib boradi. Bunda o‘quvchilarning asarni qanchalik idrok etganliklari tekshirilib borilishi zarur.

Ichda o‘qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o‘zida butun sinf o‘quvchilari o‘qiydi.
2. O‘quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko‘nikmalari takomillashadi.

3. O‘qituvchi har bir o‘quvchining mustaqil ishlash jarayonida o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi.

4. Ichda o‘qishda ongli o‘qishga talab va e’tibor kuchayadi.

Ichda o‘qishda o‘qituvchi o‘quvchilar o‘qishidagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishni cheklab qo‘yadi.

Ovozli o‘qishning afzalliklari quyidagilar:

1. O‘qituvchi o‘quvchilarning xato va kamchiliklarini, o‘qish ko‘nikmalarini aniqlay oladi.

2. Kichik yoshdagi o‘quvchilar ovoz chiqarib o‘qisalar, matn mazmunini tez tushunib oladilar.

3. Ovozli o‘qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

4. Ovozli o‘qishda ifodalilikka katta e’tibor beriladi.

5. Ovozli o‘qish o‘quvchilar lug‘atini boyitish va nutqini o‘stirishda katta ahamiyatga ega.

Shivirlab (yarim ovozli) o‘qish darsning tashkiliy qismlarida, o‘qituvchi sinf jurnali bilan mashg‘ul paytda yoki o‘quvchilarni darsga tayyorlash bosqichlarida o‘tkaziladi.

Maktabda o‘qishning bu uch turi almashtirib turiladi. 1-, 2-sinflarda ovozli va shivirlab (pichirlab) o‘qishdan ichda o‘qishga o‘tilsa, 3-, 4-sinflarda ichda o‘qishdan ovozli o‘qishga o‘tiladi. 3-, 4-sinflarda o‘qish turlaridan foydalanishda chegara qo‘yilmaydi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qishning hamma turiga bir xil talab qo‘yiladi, ya’ni o‘qish to‘g‘ri bo‘lishi, tez, ongli va ifodali bo‘lishi zarur.

Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma’lum bo‘lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o‘zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo‘lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o‘z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o‘quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o‘rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo‘lishlari aniqlangan:

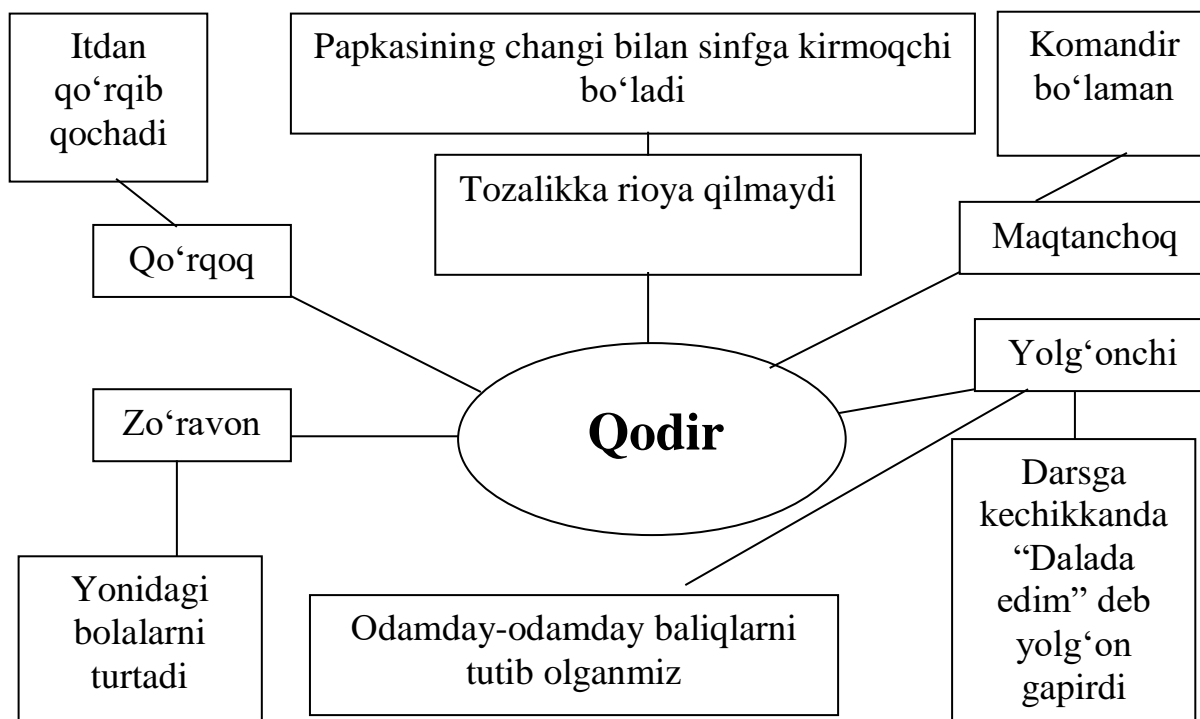
1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o‘quvchilar o‘z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadilar. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o‘quvchilarda chegaralangan bo‘ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to‘g‘rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko‘p ishlatadilar. Qahramonlarning boshqa sifatlarini tasvirlash uchun ularning so‘z boyliklari yetishmaydi. O‘qituvchining vazifasi o‘quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so‘zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko‘proq ishlash lozim.

4-sinfda *“Qodir bilan Sobir”* hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini ochishda tanlab o‘qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanilishi mumkin. O‘qituvchi bergan savollariga o‘quvchilarning javobini xattaxtada tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan,

“Qodir qanday bola?”, “Qodirning maqtanchoqligi tasvirlangan o‘rinni topib o‘qing”, “Qodirning qo‘rqoqligi ifodalangan o‘rinni topib o‘qing”, “Qodirning yolg‘on gapini Sobir qanday to‘g‘riladi? Shu o‘rinni topib o‘qing”, “Qodirning zo‘ravonligi ifodalangan o‘rinni topib o‘qing. O‘qigan qismlaringiz asosida Qodirning xususiyatlarini isbotlab bering” kabi savollar asosida quyidagicha jadval hosil bo‘ladi:

O‘qish darslarida o‘qilayotgan asarning ongli o‘zlashtirilishini ta‘minlashda o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini albatta hisobga olish zarur.

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik asoslari

Zamonaviy maktab oldiga qo‘yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar umumiy rivojlanishining o‘sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o‘qish mazmuni va o‘qitish metodlariga o‘zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shularga bog‘liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o‘qilgan matn yuzasidan o‘z fikrini bayon qilish ko‘nikmasini

o‘stiradigan mashqlar ko‘paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo‘ldi, asar g‘oyasi va obrazlarini tushuntirishda o‘quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta‘limda texnika vositalaridan va ilg‘or pedagogik texnologiya usullaridan ko‘proq foydalanila boshlandi va h.k.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko‘nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1-, 4-sinflarda o‘qish malakasiga qo‘yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o‘qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta‘lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang‘ich ta‘limning ham “Davlat ta‘lim standarti” yaratildi, o‘quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta‘lim standartlari va o‘quv dasturlari qayta ko‘rib chiqildi, “O‘qish kitobi” darsliklari ham yangilandi.

O‘zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T.G.Ramzayeva, M.S.Vasilyeva, V.G.Goretskiy, K.T.Golenkina, L.A.Gorbushina, M.I.Omorokova, Ye.A.Nikitina, N.S.Rojdestvenskiylar, o‘zbek olimlaridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullayeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M.Umarova, X.G‘ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o‘qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik shartlar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o‘qish malakalarini takomillashtirish topshirig‘i ham hisoblanadi).

2. Asarning g‘oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig‘i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o‘quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog‘lanishli nutqining o‘sishi (lug‘atining boyishi va faollashishi)ni ta‘minlaydi.

3. O‘quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o‘qishga o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo‘lgan muhim omillardan biri uning o‘quvchilarga **hissiy ta’siridir**. O‘quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o‘quvchida fikr qo‘zg‘atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to‘g‘ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmatini, badiiy go‘zalligi ham alohida qayd qilib o‘tiladi.

O‘qish darslarida o‘quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o‘qish va asarni tahlil qilish malakasini hosil qilinadi. O‘quvchilar adabiy ma’lumotlarni o‘zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g‘oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydilar.

O‘quvchilarning nutqini o‘stirishda, yuqoridagilar bilan birga, adabiy tushunchalarni shakllantirish ham muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilar adabiy tushunchalarni o‘rganish natijasida badiiy adabiyot san’atning bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladilar.

Boshlang‘ich sinflarda asar tahlilida badiiy til vositalari – sifatlash, o‘xshatish, jonlantirish, mubolag‘a va adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she’r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ravishda tanishtiriladi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o‘quvchilarda o‘z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o‘qish ko‘nikmasi o‘stiriladi, asar g‘oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o‘quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkir syujetlilik va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o‘qib bo‘lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur.

3-sinf “O‘qish kitobi”da keltirilgan **“Oltmish gaz arqon”** ertagida *“hammaning ishi ishda, oshi oshda qolib, jang maydoniga qarab yuguribdi”* *“... g‘azabga to‘lib, ... yelday yuguribdi”* kabi

badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko‘p. Ular ustida ishlash o‘quvchi nutqini o‘stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o‘rgatadi.

Ertaklarda o‘xshatishlar, jonlantirish va mubolag‘alardan foydalanilgan. O‘quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o‘rgatish zarur.

Asar o‘qib bo‘lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma‘nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko‘chma ma‘noli so‘zlardan ko‘p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko‘chma ma‘noda ishlatilgan so‘zlar asarni o‘qishdan oldin tushuntiriladi.

Masalan, *“Ayamajiz”* (*Qudrat Hikmat*) she‘rida “Bo‘ralar qor kapalak”, “Bog‘lar sokin mizg‘ishar Misoli oq kapalak”, “Muz oynalar sovuq yeb” misralarida o‘xshatish, jonlantirish; “Saxiy ona tabiat”, “quchog‘ida havo sof” misralarida metafora, “Ayamajiz izg‘iydi, Ko‘chalarda tutaqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog‘izdek yutoqib” kabi misralarda o‘xshatish, jonlantirishlar qo‘llangan.

Shuningdek, *“Qish to‘zg‘itar momiq par”* (*Qudrat Hikmat*) she‘rida “Yerga serbar oq namat”, “Pirpiratib ko‘zini Avtobuslar o‘tadi Qahraton qish hovurni Mo‘rkon kabi yutadi”, “Tomlar kiydi oq qalpoq, Hovlilarda sep tepa Osmon elak nazdimda, Shahrimizga un separ” misralarida o‘xshatish, jonlantirishlar qo‘llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Shoir qorni nimaga o‘xshatadi?* (momiq parga).
2. *Avtobus chiroqlarini-chi?* (Pirpiragan ko‘zga).
3. “Muz oynalar sovuq yeb” misralarini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi?

Ushbu darslikning *“Kumush qish”* bo‘limida *“Qish”* matni berilgan. Ushbu matnda ham ko‘plab jonlantirishlar qo‘llangan. Masalan, *“hamma yoqda sovuq izg‘irin kezadi”*, *“Ingrar og‘riq kabi qari tol, oynalarni bezar qish – gulkor”*, *“Daraxt kurtaklari rohatlanib uxlamogda”*, *“hozir urug‘lar tinch uyquda”* kabi. Matn tahlilida *“Matnning birinchi qismini o‘qing. Unda qaysi so‘z o‘z ma‘nosidan boshqa ma‘noda qo‘llangan?”* yoki *“Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonlidek tasvirlangan o‘rinlarni topib o‘qing. Boshqa ma‘noda qo‘llangan so‘zlarni o‘z ma‘nosida qo‘llab gap*

tuzing. Bu soʻzlar qanday maʼnoda qoʻllanganda taʼsirchan boʻladi?” kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham koʻchma maʼnoli soʻzlar koʻp qoʻllanadi. Misol uchun “*Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir*” maqolida *boshiga* soʻzi metafora yoʻli bilan maʼnosi koʻchgan, oʻquvchilarga uning maʼnosi qanday usul bilan koʻchganligi aytilmaydi, faqat boshqa maʼnoda qoʻllanganligi oʻz maʼnosi bilan taqqoslangan holda oʻquvchilarga oʻrgatiladi.

Tarixiy asarlarda ham taʼsirchan, tasviriy-boʻyoqdor soʻzlar koʻp uchraydi. Jumladan, “***Bobur va kabutar***” asarida *hazrat, aʼyonlar, oliy hazrat* soʻzlari qoʻllangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bogʻliq qoʻshimchalarning qoʻllanilishi ham asarga joziba bagʻishlaydi. Masalan: “*Kabutar ne deydur?*” kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qoʻshimchasi oʻrnida hurmat maʼnosidagi uchinchi shaxs qoʻshimchasi qoʻllangan: “*Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qoʻl urib bersalar*”. Shu oʻrindagi “*qoʻl urib bersalar*” birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim koʻchma maʼno ifodalab, nutqning taʼsirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, maʼnosini izohlashdan tashqari, ularga maʼnodosh yoki qarama-qarshi maʼnoli iboralarni topshirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va oʻxshatishlar juda koʻp. Masalan, “*Ayoz bobo novvot sotdi, Olgan edim, qoʻlim qotdi*” topishmogʻida oʻxshatish, “*Chiq-chiq*” ishlab tolmaydi, *tunda uxlab qolmaydi*” topishmogʻida jonlantirish qoʻllangan.

“***Chumoli va Tipratikan***”, “***Oʻjar toshbaqa***” masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda “*Oʻgʻirlik mol aylar jonsarak*”, “*Bola koʻnglin koʻtarar*”, “*Kosang joningga huzur*”, “*Senga qalqon usti-bosh*”, “*Parcha goʻsht boʻlib yurar*”, “*Jish Toshbaqa*” kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda “*Bunday mojarolar qachon va kimlar orasida boʻlib oʻtishi mumkin?*”, “*Ularga hayotdan misollar keltiring*” kabi topshiriqlar berish, ulardagi maʼnoni boshqacha yoʻsinda bayon ettirish, oʻzaro taqqoslash, taʼsirchanligidagi farqni aniqlatish katta taʼlimiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: “*Bola koʻnglin koʻtarar*” - Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, “*Kosang joningga huzur*” - Kosang joningni, sogʻligʻingni asraydi” kabi.

Boshlangʻich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash oʻquvchilarning ijodiy tafakkurini oʻstirishga, ularda

jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi sehr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea-hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti-harakatlarini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzuq-yuluq va mantiqsiz bo'lmasdan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab yetishlariga imkon yaratadi, chunki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K.D.Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning ta'limiy asoslari

O'qish kitoblarida turli janrdagi badiiy asarlar va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Istalgan asarning obyektiv mazmuni butun borliq, mavjudot, uning turli tomonlari, dalillar va ularning bir-biriga ta'siri hisoblanadi. Badiiy asarda hayot obrazlar orqali tasvirlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, badiiy asar markazida inson, uning jamiyat va tabiatga munosabati turadi.

Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyektiv mazmun va subyektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Birinchiidan, badiiy asar ustida ishlashni tashkil qilishda obrazlar va muallifning asarda tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini tushuna boradilar.

Ikkinchiidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy davrdagi voqealar tasvirlanadi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqealarga tarixiy yondashilgan taqdirdagina matnni to'g'ri o'qish, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati sabablarini tushunish, dalillar va voqealarni haqqoniy baholash mumkin. Buni boshlang'ich sinflarga tatbiq etganda, avvalo, bolalarni asarda tasvirlangan davr bilan qisqacha tanishtirish, keyin o'quvchilarda qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatini ular yashagan davr va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholashni o'stirish zarur.

Uchinchiidan, yozuvchining hayoti va qarashlarini o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchiidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir, bu asarni to'g'ri idrok etish uchun, matn ustida ishlash ko'nikmasini, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish uchun zarur. Muallif badiiy asarda tasvirlangan hayotiy dalillarga, ijtimoiy hodisalarga, jamiyatning u yoki bu tabaqasi vakillariga o'z munosabatini ifodalashga harakat qiladi. Yozuvchining hayotiy materiallarga bahosi aniq dalillar asosida yaratilgan badiiy asarning g'oyaviy mag'zini tashkil etadi. Asarning g'oyaviy yo'nalishi yozuvchining

dunyoqarashiga bog‘liq. Asarning tarbiyaviy ahamiyati, o‘quvchiga ta’sir kuchi uning g‘oyaviy yo‘nalishiga bog‘liq.

Badiiy asar ustida ishlashni to‘g‘ri tashkil qilish uchun shakl va mazmun birligi haqidagi qoida ham e’tiborga olinadi.

Badiiy asar matni ustida ishlash

Badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o‘qituvchi badiiy asarning san’at asari sifatida o‘ziga xos xususiyatlari va o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi.

Badiiy asarda barcha qismlar (g‘oyaviy asos, kompozitsiya, syujet, tasviriy vositalar) o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Syujet rivoji asosida asar qahramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar asar ustida ishlashda uni yaxlit o‘qish va idrok etishni talab etadi.

O‘quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o‘rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish va o‘stirish orqali ta’lim-tarbiya berishni nazarda tutadi. Asar matnini tahlil qilish muallif fikrini, hissiyoti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifoda etilgan voqealarga munosabat uyg‘otadi. Asar tahlili o‘qituvchidan o‘quvchilar faoliyatini ma’lum maqsadga yo‘naltirishni taqozo qiladi.

“Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o‘quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan iboratdir. O‘quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g‘oya, muammolarni to‘liq tushunishlariga erishmay turib, adabiyotning yoshlarni tarbiyalashdagi vazifasini amalga oshirib bo‘lmaydi”¹.

O‘quvchi asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda uning poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma’noni chuqur o‘rganishga yordam beradi.

O‘qituvchi badiiy asar ustida ishlashda quyidagi masalalarni hal qilishi lozim:

---

¹ Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160-b.

1. Asar ustida ishlashning maqsad va mazmunini aniqlab olishi.
2. Asarni tahlil qilish uchun dars bosqichlarini belgilab olishi.
3. Har bir asar tahlili uchun topshiriqlar tizimini ishlab chiqishi.
4. Asarni qanday metodlar asosida o'rganishni aniqlashi.
5. O'quvchilar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar doirasini belgilab olishi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash uch asosiy bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich (*birinchi sintez*). Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

Ikkinchi bosqich (*analiz*). Bu bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog'lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvori va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash (nega shunday qildi va bu uning qanday xususiyatini ochadi), asar kompozitsiyasini ochish (tugun, kulminatsion nuqta, yechim), asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani tasvirlagani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagani)dan iborat.

Uchinchi bosqich (*ikkinchi sintez*). Bu bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning g'oyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'ldik, asar nimaga o'rgatadi, muallif o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq, ravshan va ta'sirli tarzda yetkazadi va hokazo)dan iboratdir.

Ikkinchi sintezdan so'ng o'qilgan asarga bog'liq holda ijodiy xarakterdagi ishlar o'tkaziladi.

Asar maqsadga muvofiq tahlil qilinsa, o'quvchilar faolligi ortadi, chunki asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy jarayondir.

Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar

va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda "Oltin kuz" matnidan "Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", "Baqa va taqa" ertagidagi "Taqachining nasihati berilgan joyni topish o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zehni o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, "Xarita" (Normurod Norqobilov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

– Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? Shu o'rinni topib o'qing.

– Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o‘quvchi biror qatnashuvchi shaxs o‘zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o‘qiydi.

Tanlab o‘qish ongli va ifodali o‘qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirish bilan birga qo‘shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o‘stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o‘qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o‘qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya’ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g‘oyasini aniqlash (g‘oyani anglatgan o‘rinni topib o‘qish)da tatbiq etiladi.

2. O‘quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o‘z so‘zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o‘quvchilarda o‘qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko‘nikmasini o‘stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g‘oyasi o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan va muayyan izchillikda bo‘lishi, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo‘naltirilganiga ko‘ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o‘zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.

2. Asar tilini o‘rganish va o‘zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o‘qituvchi asar g‘oyasini tushunishda o‘quvchilarga yordam berishni ko‘zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo‘ladi. **Anvar Obidjonning “Odobli bo‘lish osonmi?”** ertagi g‘oyasi o‘quvchilarni salomlashish odobi bilan tanishtirish, ularda muomala madaniyatini tarbiyalashdir. Ertakdagi asosiy fikrni aniqlash uchun o‘qituvchi *“Anvar Obidjon aytmoqchi bo‘lgan salom berish mavridlarini o‘z so‘zingiz bilan aytib bering”*, *“Nima uchun echki sichqonga nasihat qildi?”*, *“Toshbaqaning sichqoncha haqidagi fikrini gapirib bering”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. **Qambar O‘tayevning “Non qayerdan keladi?”** she’ri asosida esa *“Non nima? Uni*

ta'riflang", "Non qayerdan kelar ekan?", "Nonni nima uchun qadrlash kerak?" kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga javob berishga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf "O'qish" kitobidan o'rin olgan "Qodir bilan Sobir" matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi "Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?", "Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz?" kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi Quadrat Hikmatning "**Bahor**" she'ri asosida "She'rdagi fikr yuritilgan narsalarni ketma-ket aytib bering", "Shoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?" kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligi oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol berishni o'rgatishni 2-sinfdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki "O'qish kitobi"da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun "Nega u yoki bu savol qo'yilgan?", "Unda kim yoki nima haqida gap boradi?", "Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?" kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'liga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich

bosqichida bu mashq jamoa bo‘lib bajariladi va ta’limiy xarakterda bo‘ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo‘lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi. Masalan, 3-sinfda **“Ahillik ulug‘ baxt”** ertagida *“Odamlarning cholning bolalari haqidagi fikri yuzasidan savol tuzing”* topshirig‘i berilgach, o‘quvchilar *“Odamlar aqlli cholning bolalari haqida nima deyishdi?”* kabi savol tuzishlari mumkin.

Sh.Sa’dullaning **“Qovun sayli”** hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig‘i quyidagicha beriladi:

– Hikoyadagi birinchi xatboshini o‘qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

– Hikoyadagi birinchi xatboshida qo‘llangan so‘zlarning ma’nosini izohlash bo‘yicha savol-topshiriqlar tuzing. (*Bejirim, sertor* so‘zlarining ma’nosini izohlang)

– Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar.

Keyinchalik o‘quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o‘zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to‘g‘ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o‘quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: **1) so‘z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.**

So‘z bilan tasvirlash o‘ziga xos murakkab ish turi bo‘lib, unda manzarani so‘z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So‘z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o‘quvchi matnni, undagi voqea sodir bo‘lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko‘rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So‘z bilan tasvirlashda so‘zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o‘quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o‘qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o‘qituvchi matnning ma’lum qismidan o‘quvchilarga juda ma’qul bo‘lgan manzarani so‘z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so‘zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko‘rinishini, voqea sodir bo‘lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matnni soʻz bilan tasvirlashga oʻrgatishni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasmga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

Soʻz bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan soʻng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi koʻrinishi tasvirlangan oʻrinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan oʻrinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik koʻriladi, yaʼni yozuvchi, shoir qoʻllagan lugʻaviy birliklarga oʻquvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda soʻzni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. Soʻz bilan tasvirlashga oʻrgatishning dastlabki paytida xattaxtaga foydalaniladigan soʻzlar yozib qoʻyilishi zarur. Soʻz bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash koʻproq uyda bajariladi. Buning uchun oʻquvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan oʻqib chiqadilar, mazmunini oʻzlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda oʻquvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan maʼnolar boʻyicha suhbat oʻtkaziladi. Rasmlar koʻrgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi oʻzi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda oʻquvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

Oʻquvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qoʻyishlari ham mumkin. Bular asar matnini toʻliq qayta hikoyalash, shuningdek, oʻqilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining oʻzaro bogʻlanishini tushunishda oʻquvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash oʻquvchilar nutqi va tafakkurini oʻstiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga boʻlishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga oʻrganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish "oddiydan murakkabga" tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmi reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi, keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar. Hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizish mumkinligini so'raydi. Qolgan qismlari ustida ham ishlar shu tarzda ishlanadi. O'quvchilar chizgan rasmlariga nom (sarlavha) qo'yadilar. Ular qo'ygan nom sarlavha doskaga reja qismi tarzida yozib beriladi.

O'quvchilar rasmi reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadilar. Bunday reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1. O'qituvchi qismlarga bo'lingan matnga tanlab reja tuzadi va matn rejasining o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi. Ana shu tarzda xattaxtada o'qilgan matnning rejasini hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy g'oyani aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi.

3. Qismlarga bo‘linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O‘quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo‘lish topshiriladi. Ular matnni o‘qishadi va sarlavhalarga tegishli qismni ajratadilar.

4. Qismlarga bo‘linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O‘quvchilarga yuqoridagiday qismlarga bo‘lish topshiriladi. O‘quvchilar matnni o‘qib, nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasi tuziladi.

O‘quvchilarda reja tuzish ko‘nikmasi hosil bo‘lgach, 3-, 4-sinflarda ular matnni mustaqil ravishda qismlarga bo‘ladilar, har bir qismga reja tuzadilar. Rejani darak va atov gap tarzida shakllantiriladilar, unda har bir qism bir turdagi gaplar shaklida bo‘lishi lozim.

O‘quvchilar lug‘atini boyitish, nutqining hissiy ta‘sirini kuchaytirish, badiiy vositalardan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish, nutq madaniyatini o‘stirish maqsadida asardagi badiiy vositalar ustida ishlanadi. Masalan, 4-sinf “O‘qish kitobi” darsligidagi “**Kitobga ixlos**” matnidagi badiiy vositalar ustida quyidagicha ishlash mumkin:

Kartonga **ko‘chma ma’noli so‘zlar** yozib qo‘yiladi. Ularning ma’nosini izohlash bo‘yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi:

– *Birikmalarni o‘qing. Tagiga chizilgan so‘zlarning ma’nosiga diqqat qiling. Ularning qaysi ma’noda qo‘llanganini izohlashga harakat qiling.*

olovning qip-qizil tillari – gurullab yonayotgan olovning yuqoriga bo‘ralab-bo‘ralab ko‘tarilishi;

olovning ... tillari osmonni yalar – baland ko‘tarilar;

o‘zini o‘tga urmoqchi – olovning ichiga kirmoqchi.

O‘quvchilarga yordam berish maqsadida shu so‘zlarni o‘z ma’nosida qo‘llab, taqqoslash uslubidan foydalanish mumkin:

olovning tili – odamning tili;

odam tili bilan yalaydi – olov tili bilan osmonni yalaydi;

o‘tga urmoqchi – bolani urmoqchi.

Qaysi birikmada “til”, “yalaydi”, “uradi” so‘zlari o‘z ma’nosida, qaysi birikmada ko‘chma ma’noda qo‘llanganligi aniqlanadi.

O‘xshatishlar ustida quyidagicha ishlanadi: gaplar oldindan xattaxtaga yoki kartonga yozib qo‘yiladi va ular yuzasidan topshiriq beriladi:

– *Gapni o‘qing. Alanga nimaga o‘xshatilyapti?*

... yong‘in borgan sari kuchayar, qimmatli kitoblarni ajdahodek yutayotgan alanga quturib, hujra eshigidan tutun aralash chiqib turar edi.

– *Parchani o‘qing. Suv alangaga qanday ta’sir qildi? Nima uchun?*

...Chelaklab sepilgan suv unga kor qilmas, aksincha, moydek ta’sir qilayotgandek edi.

– *Quyidagi parchada Ibn Sinoning holati nimaga o‘xshatilyapti?*

...Ibn Sino xuddi yaqin kishisini ko‘rib, qabristondan qaytgan kishidek boshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qo‘ltiqlagan holda uyiga jo‘nadi...

So‘ngra **iboralar ustida ishlanadi.** Bunda quyidagicha topshiriqlar beriladi:

– *Berilgan gaplarni o‘qing, tagiga chizilgan iboralarning ma’nosiga diqqat qiling. Ularni bir so‘z bilan almashtirish mumkinmi? Yoki ularning ma’nosini boshqa so‘z bilan ifodalash mumkinmi?*

1. Askarlarning suroni quloqni qomatga keltiradi – qattiq eshitiladi.

2. Kechasi uyquasi kelib, ko‘ziga qum tiqila boshlaganda ... – ko‘zi og‘riy boshlaganda, uyquasi kela boshlaganda.

3. Ba’zilar mehnati bekorga ketayotganini ko‘rib, qo‘llarini qo‘ltiqqa urdilar – ishonchini yo‘qotdilar.

4. ... ko‘pchilikning hafsalasi pir bo‘ldi – ... ishini to‘xtatdi.

5. ... kiyimi bilan o‘zi yonib ketishi turgan gap edi – aniq edi.

6. Oxiri baxayr bo‘lsin – yaxshilik bilan tugasin.

7. ...nima to‘g‘risida bosh qotirayotganini bilib turibman – o‘ylayotganini;

8. Bul yerda qolsam bir kuni meni chaqirib, oyog‘imga bolta uradilar – yo‘q qiladilar va shu kabilar.

Hozir maktab tajribasida izohli o‘qish, ijodiy o‘qish, adabiy o‘qish usulidan, muammoli o‘qitish metodlaridan, ilg‘or pedagogik texnologiya metodlaridan ham keng foydalanilmoqda. Masalan, **A. Qodiriyning “Chin do‘st”** hikoyasini o‘rganishda izohli o‘qish

metodidan foydalanish mumkin. Chunki bu asar matnida o‘quvchilarga lug‘aviy ma‘nosi tushunarsiz bo‘lgan so‘zlar uchraydi. Masalan, hikoyadagi *saboqdosh, mirzaboshi, havolanmas, asrandi, g‘arq, holda, maxdum, marsiya, xun, hamnishin, dildor, notavon, g‘urbat* kabi so‘zlar izoh talab etadi.

Metodik adabiyotlarda badiiy asar matnini tahlil qilishning uch usuli: *badiiy asarni yozuvchiga ergashib yaxlit o‘rganish, obrazlar vositasida o‘rganish, mavzuli-muammoli o‘rganish* alohida ajratib ko‘rsatiladi.

Boshlang‘ich sinflarda, asosan, matn asosidagi tahlildan foydalaniladi, ya‘ni, o‘qituvchi asarni tahlil qilishda asar matniga asoslanadi. Uni o‘zgartirmagan holda undagi ma‘noni, jozibani o‘quvchilarga yetkazib beradi.

Boshlang‘ich sinflarda muammoli tahlil usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan, **“Bobur va Humoyun”** hikoyasini o‘rganishda o‘quvchilarga *“Boburning aytgan gaplari o‘rinlimi?”*, *“Hikoyadagiday holat sodir bo‘lishi mumkinmi?”* kabi muammoli savollar berish o‘rinli bo‘ladi. O‘quvchilar asarni ichda o‘qiydilar, jamoa bo‘lib fikr almashadilar, bahslashadilar. Bahs davomida o‘quvchilar ma‘naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o‘zgarishlar, rivojlanishlar sodir bo‘ladi. Asar tahlilida qo‘llanadigan tanlab o‘qish, unga munosabat bildirish, munosabatlarning turli xilda bo‘lishi ham munozarani keltirib chiqaradi. Munozarali o‘rin muammoni yuzaga keltiradi. Endi o‘quv jarayoni oldida muammoni to‘g‘ri hal etish vazifasi turadi.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinflarda ham badiiy asar matnini tahlil qilishda, umuman, badiiy asarlarni o‘rganishda o‘quvchi shaxsiga kuchli ta‘sir qiluvchi, ularning saviyasiga mos, bilimlarning o‘zlashtirilishini ta‘minlovchi metod va usullardan, tahlil turlaridan foydalanish mumkin.

Badiiy asarni o‘qishga tayyorlash

Asarni o‘qishga kirishishdan oldin o‘quvchilarni badiiy asarni o‘qishga tayyorlash lozim bo‘ladi. Chunki o‘quvchilar asar mazmunini to‘g‘ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma‘lum tasavvurga ega bo‘lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o‘tkaziladi.

Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. *Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?*

2. *Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma'qullaysiz? Qaysi birining fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmad?*

3. *Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?*

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. *Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. Shoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7-bolalar uyida tarbiyalanadi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.*

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. *Masalan, "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:*

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolgin

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq – oldindan biror shart qo‘ymoq; ta’kidlamoq.

Tayyorgarlik ishlarining ta’limiy shakllari xilma-xil bo‘lib, o‘qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma’lumot berish maqsad qilingan bo‘lsa, avvalo, o‘quvchilarning o‘zlaridan ular haqida bilganlari so‘rab aniqlanadi. Masalan, “Kitobga ixlos” asarini o‘qishga tayyorgarlikda o‘quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O‘qituvchi: – Bugun biz Vatanimizning o‘tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo‘ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo‘linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o‘ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko‘tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzdagi savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, “Kim oldin shohsupaga yetib boradi?” sharti qo‘yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo‘yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag‘ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o‘rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 1-sinfda “Issiqxonada”, 2-sinfda “Metropoliten” kabi mavzularni o‘rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o‘quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o‘zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg‘otadi, uni sevish va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarning to‘g‘ri idrok etishlarini

ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 2-sinfda "Gulzorda" hikoyasini o'qishda "Mehrobdan chayon" filmidan parcha ko'rsatilishi, 3-, 4-sinflarda Ibn Sino haqidagi asarlarni o'rganishda "Ulug'bek xazinasini", Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda "Alisher Navoiy" filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm va diafilmlardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari yangi o'qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilsa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda O'zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi aytilgach, A.Oripovning o'zi aytgan "O'zbekiston" she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

O'qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar saviyasiga mos qilib, hayajonli qilib hikoya qilsa, o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o'qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma'lumot 1-sinf dan 4-sinfga borgunga qadar ko'paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o'qishga tayyorgarlik bevosita o'quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, "Kitobga ixlos" (4-sinf) asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning o'tmishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o'quvchilar xayolan sayohatga olib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarni

Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o'quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqdagi yozuvlarni o'qiydilar (Muzey uchun sinfning biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino – ma'rifatpar alloma

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim

Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug'ullanmas edim. (Ibn Sino)

Bir kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so'radim. Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)

Ibn Sino dorivorlar tayyorlash, yurak kasalligi, jarrohlik va boshqa sohalarga doir 400 dan ziyod asar yozgan

O'quvchilarni mustaqil izlanishga o'rgatishning yana bir usuli o'quvchilarga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma'lumotlar to'platish, albomlar tayyorlatish, so'ng o'quvchilar o'zlari aniqlagan ma'lumotlarni o'qib, so'zlab berishidir.

Sinfdan sinfga ko'chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o'quvchilar bilimi ortib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo'yilgan talablar ham ko'payadi. O'qituvchi qisqa ma'lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to'liqroq tanishtirishga o'tadi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va uning asarlaridan nimalarni o'qiganligini hisobga oladi.

Asar bilan tanishtirish usullari

Tayyorgarlik davridan so'ng 1-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi asar mazmunini bilan tanishtirishdir. Badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim bo'lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir darsda o'rganishga mo'ljallangan qismi yaxlit o'qish usulida tanishtiriladi.

Hikoya, masal, she'ning mazmunini to'g'ri idrok etish, shuningdek, matnning hissiy ta'sirini oshirish uchun ifodali o'qish katta ahamiyatga ega.

1. Matn o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi (ba'zan asar matni magnitofon orqali ham eshittirilishi mumkin). O'quvchilar matn mazmuni bilan tanishtirilgach, o'qituvchi ularga boshlang'ich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi. Masalan, ***“Hikoyaning qaysi o'rni sizga yoqdi?”***, ***“Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?”***, ***“Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz?”*** kabi va hok. Kirish suhbat, birinchidan, asarning o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini bilish, ikkinchidan, bolalarni asar matnini tahlil qilishga qiziqtirish, darsda o'quvchilar faolligini oshirish maqsadini ko'zda tutadi.

2. Yaxshi o'qiydigan o'quvchiga o'qitish. O'quvchining oldindan o'qituvchi o'qish yo'llari bilan tanishtiradi va uning o'qilishini o'zi kuzatadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etadi. Shundan so'ng tayyorlangan o'quvchi sinf jamoasiga o'qib beradi.

3. Og'zaki qayta hikoyalab, so'zlab berish. Bu o'qituvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. Chunki asar matniga yaqinlashtirib, badiiy vositalarini to'liq saqlagan holda hikoyalash zarur, aks holda o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga bo'lgan qiziqishi susayadi.

4. Yoddan ifodali aytib berish. She'riy asarlar yoddan aytib berish orqali tanishtirilsa, o'quvchi o'qituvchining mahoratini yuqori baholaydi. O'zida ham yod olishga qiziqish paydo bo'ladi.

5. Asarning muhim dialogli o'rinlarini yoki butun asarni sahnalashtirish orqali tanishtirish.

6. Asarning bir qismini (muammoli o'rnini) o'qituvchining o'qib berishi, qolgan qismini o'quvchilarning ichda mustaqil o'qishi.

8. Asarni musiqa sadolari ostida o'qib berish. Bu asarning ta'sirini kuchaytiradi, o'quvchilarning estetik didini tarbiyalaydi, ularni toliqishdan saqlaydi.

Umuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning o'ziga xos usullarini tanlash lozim.

O'qish darslarida mustaqil ishlarni tashkil etish

Mustaqil ish mashqning faol turi bo'lib, uni bajarish jarayonida o'quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan oz komplektli maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega.

O'qish darslarida mustaqil ishni bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi, albatta. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o'quvchilar saviyasiga mos bo'lishi lozim. Mustaqil ish turlari har xil bo'lib, uni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarligi, o'qiladigan matnning xarakteri, asarni o'rganish bosqichi hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida mustaqil ishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Asarni ichda o'qish orqali o'quv topshiriqlarni bajarish.

1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so'zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o'qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o'qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o'qish va o'z so'zi bilan gapirib berish, matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

2. O'qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob topish.

Bu mashq bolalarni diqqat-e'tibor bilan o'qishga o'rgatadi; bu ish turidan oz komplektli maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asta murakkablashtira boriladi: avval o'quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o'zlashtirsalar, keyin asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar. Bunda "Nega?", "Nima uchun?" kabi savollardan foydalaniladi. Masalan, "**Davlat**" ertagi matni ustida ishlaganda "*Ertakda Davlat dehqonning uyida umrbod qolishga jazm qilibdi. Nima uchun?*" savoli beriladi, bu savol hikoyaning asosiy mazmunini aniqlashga ham yordam beradi. 2-sinfdan boshlab bolalar nima uchun hikoya, she'r shunday nomlanganini aytib berishga o'rganadilar.

3. O‘qilgan asar mazmunini to‘liq anglash, bilib olish uchun o‘qituvchi topshirig‘ini bajarish. Topshiriqlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

a) O‘qing va omonatga xiyonatning jazosi qandayligini aytib bering. (“Omonatga xiyonat”)

b) O‘qing va nima uchun hunarsiz kishi o‘limga yaqinligini tushuntirib bering. (“Hunarsiz kishi o‘limga yaqin”) va hok.

Ba‘zan topshiriqlar turli xildagi qayta hikoyalashni talab qiladi:

1) matnning ayrim o‘rinlaridan foydalanib (ko‘chirma olib) qayta hikoyalash;

2) hikoyani bir syujet chizig‘i asosida qayta hikoyalash;

3) matnni qisqartib qayta hikoyalash;

4) matnning shaxsini o‘zgartirib qayta hikoyalash va boshq.

4. O‘qilgan matn rejasini tuzishga tayyorlanish va reja tuzish. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

a) o‘qilgan matnga oid rasm chizish;

b) rasimga matndagi so‘zlar yoki o‘z so‘zi bilan sarlavha qo‘yish;

d) o‘qituvchi tomonidan tartibsiz berilgan savollardan foydalanib reja tuzish;

e) matnni qismlarga bo‘lish va har bir qismga sarlavha qo‘yish va hok.

Mustaqil ishning qanday bajarilganligini hisobga olish o‘quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashda va keyingi bosqichlarda mustaqil mashqni to‘g‘ri tashkil qilish uchun material tanlashda o‘qituvchiga yordam beradi.

O‘qish darslarida badiiy asarlarni janriy xususiyatlariga ko‘ra o‘rganish

Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo‘lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o‘qib o‘rganiladi. O‘qish darsliklariga, asosan, hikoya, she‘r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o‘qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning o‘quvchilarga ta’siri ham har xil bo‘ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she‘riy asarlar matni hikoya

matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Ertakni o'qish metodikasi

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shib ketadi.

Ertakning o'tkir maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z obrazlar bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Shuni hisobga olgan holda o'qituvchi sinfda va sinfdan tashqari o'qish uchun ertak janridagi asarlarni tavsiya etishi maqsadga muvofiq. Masalan, "Halollik" ertagida asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, "Hiylagarning jazosi" ertagida soddadilning to'g'riligi hiylagarning makri ustidan g'olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlilikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko‘nikmasini o‘stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g‘alaba qozonishiga ishonch uyg‘otadi. O‘quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida *“Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)”*, *“Nima uchun?”*, *“... nima uchun jazolandi? (yoki rag‘batlantirildi?)”*, *“Nima uchun ertakdagi ba‘zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba‘zilaridan yuz o‘giradi?)”* kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar.

Boshlang‘ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko‘proq o‘qitiladi. *“Bo‘rining tabib bo‘lgani haqida ertak”* (Anvar Obidjon), *“Ko‘zacha bilan tulki”*, *“Olapar, Mosh, Musicha”* kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o‘qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o‘qish, savollarga javob berish, o‘quvchilarning o‘zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma‘lumki, kichik yoshdagi o‘quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o‘qib tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o‘zaro munosabatlarini to‘g‘ri tasavvur etishga yo‘naltiriladi. Bunda tanlab o‘qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, *“Odobli bo‘lish osonmi?”* (A.Obidjon) ertagining mazmunini o‘zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Sichqonchaning onasi bilan qilgan suhbatini o‘qing. Sichqonchaning “Odobli bo‘lish uchun nimalar qilish kerak?” degan savoliga onasi qanday javob qaytarganligini so‘zlab bering.*

2. *Sichqonchaning Mushuk bilan uchrashgan holati aks ettirilgan o‘rinni topib o‘qing. Nima uchun “Shum Baroq” ko‘zidagi yovuzlik birdaniga so‘nadi?*

3. *Echki nima uchun Sichqonchani “Kam bo‘lma” deb duo qiladi? Shu o‘rinni topib o‘qing.*

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida *“Ertakda sizga juda yoqqan joyini topib o‘qing”*, *“Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting”*, *“Hayotingizda ertakdagi voqealarga o‘xshash voqealar bo‘lganmi?”* kabi savol-topshiriqlar yordamida o‘quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, *“Davlat”*, *“Ilm afzal”*, *“Hiylagarning jazosi”*, *“Hunarsiz kishi o‘limga yaqin”* kabi maishiy ertaklarni ham o‘qiydilar. Bunday ertaklarda xalq o‘z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o‘quvchilar ertakni o‘qigach, o‘tmishdagi xalq hayotini, o‘y-fikrlari va orzu-istaklarini bilib oladilar.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi. Bolalar o‘qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertakni rollarga bo‘lib o‘qiydilar.

“Davlat” ertagi oddiy turmushga tegishli hodisalarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o‘qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofni, tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o‘tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o‘zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. *“Davlat”* ertagi matni ustida ishlash jarayonida o‘quvchilar *“Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?”*, *“Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni istamaydi?”* kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo‘lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o‘qishgagina emas, balki uni aytib berishga o‘rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og‘zaki nutqni o‘stiradi, bolalar nutqini yangi so‘z va iboralar bilan boyitadi.

O‘quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o‘rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o‘qituvchi aytib berishi mumkin.

O‘quvchi ertak mazmunini o‘zlashtirib olgandan so‘ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o‘quvchilarning o‘z nutqida til vositalaridan o‘rinli foydalanish talab qilinadi. Til

vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday soʻz va iboralar borki, ular bolaga oʻzgacha taʼsir koʻrsatadi. Masalan, “*Yoʻlbars, Tulki va Boʻri*” ertagida “*Togʻ echkisi siz ulugʻimizniki boʻlsin*”, “*Quyvon siz podshohimizning ertalabki nonushtangiz boʻlsin*”, “*Kiyik kechqurungi taomingiz, qoʻy kunduzgi xoʻragingiz boʻlsin*” kabi gaplar tarkibidagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga oʻquvchilar diqqati qaratilib, ertakni soʻzlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan gʻoyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yoʻli bilan bogʻlanishli nutqni oʻstirish, nutqning taʼsirchanligini oshirish lozim. Masalan, “*Rostgoʻy bola*” ertagida bola oʻz rostgoʻyligi bilan podshoga maʼqul boʻlganligi hikoya qilingan. Ertak gʻoyasiga mos xulosa esa “*Boshingga qilich kelsa ham toʻgʻri gapir*” maqoli bilan ifodalangan. Oʻquvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olishsa, oʻzlari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishlari mumkin.

Soʻz maʼnolari ustida ishlashda boshlangʻich sinf oʻquvchilariga mos boʻlgan usullardan biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, “*Koʻngilchan oʻtinchi*” ertagida *qayin, eman, shumtol, zarang, zirk, togʻterak, qaragʻay, qayragʻoch, chinor* kabi daraxt nomlari keltirilgan. Ularni bola koʻz oldiga keltira olmaydi. Ertakni oʻqishdan oldin shu daraxt rasmlarini koʻrsatib, uning oʻziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. Shundan soʻng didaktik oʻyin oʻtkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga boʻlib beriladi. Har bir oʻquvchi oʻziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning soʻzini oʻz soʻzlari bilan aytib berishi kerak boʻladi.

Shu ertakni oʻqib, mazmuni bilan tanishtirilgach, oʻquvchilardan *shaylanib, roʻparasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo* soʻzlarining maʼnosi soʻraladi. Javoblar toʻldiriladi, umumlashtiriladi.

Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qoʻllangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolagʻalar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, **ertakni oʻrganish darslarining qurilishi quyidagicha boʻlishi mumkin:**

1. *Ertak bilan tanishtirish:*

a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
b) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi va hok.

2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;

3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);

4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);

5. Ertakni so'zlab berish;

6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);

7. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar);

8. Vazifani tekshirish va yakunlash;

9. Uyda ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi ertak o'tish darsi namunasi:

Mavzu. Kumush qish.

O'quv material. Rangin qorlar (Olloyor).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini boyitish.
2. Tabiatdan zavq olishga, unga zarar keltirmaslikka o'rgatish.
3. Ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o'stirish, xotirasini mustahkamlash.

4. O'qish ko'nikmalarini takomillashtirish, o'quvchilar lug'atini yangi so'zlar bilan boyitish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ertak o'qish darsi.

Dars metodi: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi: qog'oz, flomaster, yelim, qisqich, qaychi, mikrotestlar, akvarium, baliqlar, rag'batlantirish uchun jetonlar.

Sinf sharoiti. O'qituvchi turli usullar bilan o'quvchilarni guruhlariga ajratadi. Sinfdagi partalar doira shaklida qo'yib chiqiladi.

Tashkiliy qism. Sinf o'quvchilari guruhlariga bo'linib o'tiradilar. O'qituvchi guruhlar bilimi teng bo'lishi uchun qizil, ko'k, oq, yashil, sariq rangli doirachalardan foydalanishi mumkin. Bir xil rangdagi doira egalari bir guruhni tashkil etishi aytiladi. Har bir guruh o'ziga

nom tanlaydi. Buning uchun o'quvchilarni darsga hozirlash, qiziqtirish, harakatga keltirish, mavzuni mustaqil anglab yetishlari uchun topishmoqlardan foydalanish lozim.

– *Topishmoqning javobini toping:*

Elakdan un elandi

Supra unga belandi. (qor)

– Qor qaysi faslda yog'adi?

– O'ylang, bugun o'rganadigan yangi mavzu nima haqida ekan?

Xattaxtaga bo'lim nomi – “Kumush qish” yoziladi. So'ng guruhga qish fasli bilan bog'liq holda nom tanlashlari mustaqil ish qilib beriladi.

1-guruh “Qorparcha”, 2-guruh “Ayozbobo”, 3-guruh “Qorbobo”, 4-guruh “Sumalak”, 5-guruh “Qish” deb nomlanishi mumkin. Har bir guruh a'zolari o'zlariga sardor saylaydi.

Darsning borishi:

I. Chaqiruv bosqichi. Guruhlar taqdimoti.

Bunda har bir guruh o'z nomining ma'nosini izohlaydi, nomini ifodalovchi rasm chizib ko'rsatishi ham mumkin.

1-guruh – “Qorparcha”: Men qish faslida dunyoga kelganman. Qir-adir, tog'u tosh, dala-dashtda uchib, o'ynoqlab yerga tomon intilaman. Hammayoqni oq choyshab bilan o'rayman. Men yoqqanda bolalar, hatto kattalar ham qorbo'ron o'ynaydi, qorbobo yasashadi. Qorxat yozishadi.

2-guruh – “Ayozbobo”: Men issiq havoni sovutaman. Yerlarni, suvlarni muzlataman. Men tufayli yaxmalaklar paydo bo'ladi. Bolalar yaxmalakda chang'ida, chanada va konki uchadi. Tarnovlarda sumalaklar paydo bo'ladi.

3-guruh – “Qorbobo”: Men qish faslida bolalarning eng sevimli bobosiman. Uzoq-uzoq o'lkalardan ularga yangi yil bayrami sovg'alarini, qorqizimni olib kelaman. Ularning kuy-qo'shiqlari, o'yin-kulgilari jaranglagan bayramni birga nishonlayman. Men tufayli Ayozboboning izg'irin sovuqlarini sezmaydilar. Men ularga kuch-quvvat bag'ishlayman. Hammangizni yangi – qutlug' yilingiz bilan tabriklayman.

4-guruh – “Sumalak”: Men Ayozbobo bilan Qorparchalarning farzandiman. Tomlarning bo'g'otida qishning quyosh nurlarida yaltirab turaman. U yerdan bolalarning o'yin-kulgilarini tomosha

qilaman. Borib bolalarga qo‘shilib o‘ynay olmaganimdan ko‘zlarimdan chak-chak yoshim oqadi. Shu ko‘z yoshlarim bilan yerning dardlariga malham bo‘laman.

5-guruh – “*Qish*”: Yuqoridagi so‘zga chiqqanlarning barchasi mening dilbandlarim. Ular tufayli men borman. Ular tufayli men yilning boshida turaman. Dekabr, yanvar, fevral oylari mening qo‘ynimda yashaydi. Ularning har biriga yaxshi kunlarni – bayramlarni taqsimlab berganman.

8-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni, 1-yanvarga o‘tar kechasi Yangi yil bayrami nishonlanadi. 14-yanvar Harbiylar kuni bayram qilinadi. 9-fevralda ulug‘ bobomiz Mir Alisher Navoiyning, 14-fevralda Mirzo Boburning tavallud kuni nishonlanadi.

O‘qituvchi o‘quvchilarning javobini umumlashtirib, har bir guruhni rag‘batlantiradi. Shu tarzda yangi bo‘limni, asarni o‘qishga tayyorgarlik davri yakunlanadi.

II. Anglash bosqichi. Bu bosqichda “Rangin qorlar” (Olloyor) ertagi (o‘qituvchi qismlarga bo‘lib kelgan bo‘ladi)ning har bir qismi guruhdagi yaxshi o‘qiydigan o‘quvchilarga o‘qitiladi. “Ifodali o‘qish” musobaqasi uyushtiriladi. Eng yaxshi o‘qigan o‘quvchi aniqlanadi va rag‘batlantiriladi.

Shundan so‘ng guruhlarga asar matni ichda o‘qishga topshiriladi. Guruh o‘quvchilariga quyidagi topshiriq beriladi:

– Har bir guruh o‘z qismini ichida o‘qiydi. Uning mazmuniga va qahramonlariga doir savol-topshiriqlar tuzadi va konvertga solib uzatadi. Tuzilgan savollar izohlanib, rag‘batlantirilib boriladi.

III. Fikrlash bosqichi. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. O‘quvchilar o‘zlari tuzgan savollarga javob beradilar:

– *Qadimda qorbo‘ron qanday qorlar bilan o‘ynalgan? Nima uchun?*

– *Bo‘yoq bozori qancha yilda bir bo‘lar ekan?*

– *Nega qorlar oq rangda yog‘ar ekan?*

– *Bahoroy qaysi bo‘yoqlarni xarid qilibdi?*

– *Kuz kelganda qozonlarda qaysi bo‘yoqlar bor edi?*

– *Qish kelganda qozonda qaysi bo‘yoq qolgan edi?*

– *Yoz uyqudan uyg‘onib nimani o‘ylab ketibdi?*

– *Yoz qaysi bo‘yoqlarni olganini o‘ylab toping.*

– *Kuz qaysi bo‘yoqlarni o‘chirib, uning o‘rniga qaysi bo‘yoqlarni surtib chiqdi?*

– *Qish o‘z zahrini nimalarga sochadigan bo‘lib qolibdi?*

2. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlanadi. Bularni barcha guruh bajaradi. Guruhning faol ishtirokiga qarab ball qo‘yiladi.

3. O‘qituvchi “Kumush qish” va o‘qilgan asar yuzasidan tuzgan test topshiriqlarini guruhlariga tarqatadi.

4. Qish fasli bilan bog‘liq maqol va topishmoqlar aytiladi:

Bahor, yoz, kuz qishlaydi, Qish paytida ishlaydi. (Pechka)

Qish yopingichingni qo‘yma, Yoz o‘zing bilasan. (Maqol)

5. O‘qituvchi sardorlar uchun asar matni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzib keladi. Bu savol-topshiriqlar konvertlarga solinib, guruhlariga beriladi.

1-guruh uchun.

– *Ayozbobo deraza oynalariga qanday qilib naqshlar chizadi?*

– *“Qiyomiga kelib” birikmasining ma’nosini izohlab bering* (ayni me’yoriga, maromiga yetgan holga kelgan).

2-guruh uchun.

– *Falak, libos so‘zini qaysi so‘zlar bilan almashtirish mumkin?* (falak – osmon gumbazi, osmon, ko‘k; libos – kiyim, ust-bosh)

– *Bahoroyning gullari nomini sanab bering.*

3-guruh uchun.

– *“Shitob” so‘zining ma’nosini izohlang* (harakatning bajarilishidagi tezlik)

– *Saraton qaysi payt ekanini ayting.*

4-guruh uchun.

– *Bahor tabiatida yuz beradigan hodisalarni ayting.*

– *Za’far, zarg‘aldoq ranglar qanday rang? Ranglar ichidan olib ko‘rsating.* (zarg‘aldoq – to‘q sariq rang, za’far – sap-sariq, somon rang)

5-guruh uchun.

– *Qish chillasi necha kun va unga qaysi vaqt kiradi?*

– *Ertakda badiiy vositalardan nima ko‘proq qo‘llanilgan?* (jonlantirish)

Darsni yakunlash va tarbiyaviy xulosa chiqarish. Bunda quyidagicha savollar beriladi:

– *Dars sizga yoqdimi? Nimasi yoqdi?*

– *Bugun darsda nimalarni bilib oldingiz?*

– *Siz qishda tabiatni, tabiat ehsonlarini asrash uchun nimalar qilyapsiz?*

So'ngra o'quvchilarning umumiy ballarini e'lon qilinadi.

Uyga vazifa: ertak matnini ifodali qilib o'qishga, unga reja tuzib, shu reja asosida qayta hikoyalashga tayyorlanib kelish.

Hikoyani o'qish metodikasi

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

“Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir”¹.

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqeaning yo'nalishini

---

¹ Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 245-b.

ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin, hikoya janri ham hayotiyliigi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. Masalan, 3-sinf "O'qish kitobi"dagi *"Olma"* (Malik Murodov), *"Ilmi ming yashar"* (Nurmat Maqsudiy), *"Xazonchinak"* (O'.Hoshimov), *"Qo'shterak"* (A.Irisov) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda *"Jaloliddin Manguberdi"* hikoyasida Chingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdining xatti-harakati orqali ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

Sinfdan tashqari o'qish uchun tavsiya etilgan "Jaloliddin Manguberdi" hikoyasi qahramonlarini, Oychechak, Kuzbor

Maliklarning xatti-harakatlari, muomala madaniyati hozirgi o'quvchi shaxsini tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi. Ulardan o'quvchi kattalarga qanday munosabatda bo'lish odobini o'rganadi. Asar tahlili matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan topish. Uning o'quvchilarda qanday taassurot qoldirganligini aniqlash.

2. Jaloliddin Manguberdining Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qish.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz berganini aniqlash. Bu o'rinni matndan topish.

4. Jaloliddin Manguberdining jasorati yana qaysi o'rinda ko'ringanini aniqlash.

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan berganini aytish.

Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberdining xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.

2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.

4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.

5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.

6. Har bir qismga sarlavha topish.

7. Hikoyaga reja tuzish.

8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. **Tushunarlik** deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul

bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

O'quvchilarni "Shirin qovunlar mamlakati" bilan tanishtirish, to'g'rirog'i qanday vatanda yashayotgani, uning mirishkor xalqi, oltinga teng yeri bilan faxrlanish tuyg'usini uyg'otishda Sh. Sa'dullaning "Qovun sayli" hikoyasi katta ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).

2. Hikoyani o'qish (bunda to'liq va ma'no jihatdan tugal qismni o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi ifodali o'qishi mumkin).

3. Lug'at ustida ishlash.

4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).

5. Hikoyani qayta o'qish (qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quvchilarga o'qitish).

6. Hikoyaning har bir bo'limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.

7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).

10. Hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi hikoya o'tish darsi namunasi:

Mavzu. Shirin qovunlar mamlakatida.

O'quv material. Qovun sayli (Sh.Sa'dulla).

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, hikoya o'qish darsi.

Dars shakli: Noan'anaviy dars.

Asosiy masalalar. O‘quvchilarning kuz faslida poliz mahsulotlarini yig‘ib olishning tartib-qoidalari, dehqonchilik, xalq an‘analari haqidagi tushunchalarini boyitish, qovun turlari bilan tanishtirish, o‘qish malakalarini takomillashtirish.

Tayanch tushunchalar. *Qovun sayli, hashar, umbirvohi, ko‘kalampish, doniyor, qizilurug‘, qo‘zivoy.*

Darsda foydalaniladigan ta‘limiy vositalar: turli qovun rasmlari, poliz mahsulotlarini yig‘ib olish tasviri, test topshiriqlari.

Dars metodi: izohli o‘qish, tarmoqlash, muammoli o‘qitish metodi.

O‘qituvchining maqsadi: 1. O‘zbekistonda yetishtiriladigan poliz ekinlari, qovun sayli haqida o‘quvchilar bilimini boyitish. 2. O‘quvchilarda ona-yurtimiz boyliklarini asrash, xalq an‘analarini hurmatlash va davom ettirish hissini tarbiyalash. 3. Lug‘atini boyitish, nutqini o‘stirish, o‘qish malakalarini shakllantirish.

Identiv o‘quv maqsadi:

1. Hikoya matnini to‘g‘ri, o‘quv sur‘atiga mos, ongli va ifodali o‘qish.

2. Asar matni yuzasidan berilgan topshiriqlarni yakka va juft bo‘lib bajarish.

3. Matn mazmunini qayta hikoyalash.

Darsning borishi:

I. Da‘vat bosqichi.

1. “Kuz” she‘ri ifodali yod aytiriladi va o‘qitiladi.

2. O‘qituvchi o‘quvchilarning oldingi darslarda olgan bilimlarini mustahkamlash maqsadida kuz haqida, uning noz-ne‘matlari haqida suhbat o‘tkazadi.

– O‘lkamizga kuz fasli kelganini nimalardan bilish mumkin?

– “Oltin fasl” matnidan tabiat tasvirini topib o‘qing.

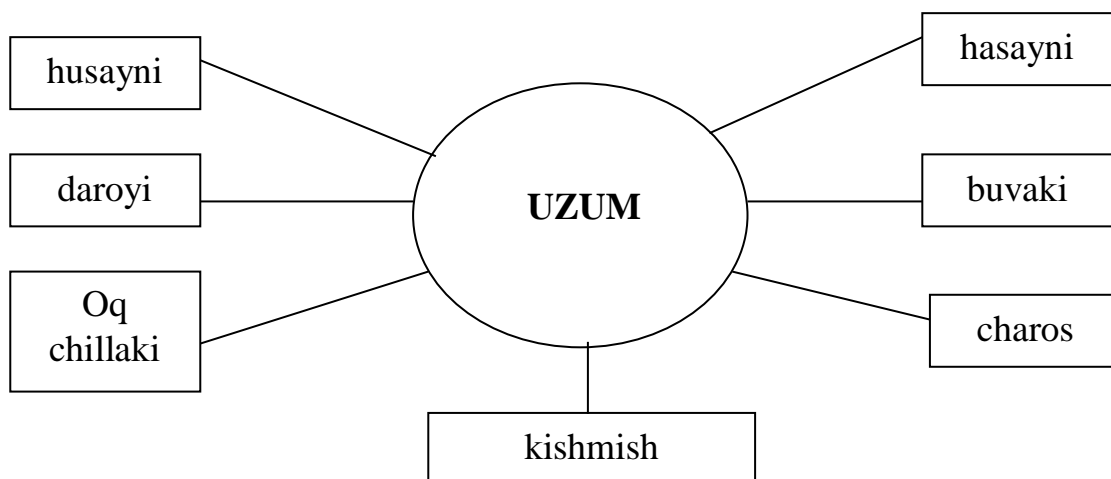
– Kuzda qaysi sabzavot va mevalar pishadi?

– Stol ustidagi uzum rasmlarini olib, nomini ayting. (kishmish, husayni, hasayni, charos, ...)

– Siz olmaning qaysi navlarini bilasiz?

– Uzum nomlarini tarmoqlash usulida ko‘rsating.

Namuna:

3. Yangi mavzuni o‘rganishga o‘quvchilarni tayyorlash. Suhbat:

– *Qovun qaysi turkumga kiradi? Sabzavotgami yoki mevalargami?*

– *Qovun nomlarini bilasizmi? Ularning nomlarini ham tarmoqlash usulida yozib ko‘rsating.*

– *“Kuz” she‘rini kim yozgan?*

– *Sh. Sa‘dullaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz?*

4. Sh.Sa‘dullaning “Qovun sayli” hikoyasi bilan tanishtirish.

Hikoyaning birinchi darsga mo‘ljallangan qismi o‘qib beriladi yoki magnet tasmasi orqali eshittiriladi.

5. Kichik guruhlar bilan ishlash. O‘quvchilar 4 guruhga bo‘linadi. O‘quvchilar 1, 2, 3, 4 deb sanaydilar. O‘z raqamlari bo‘yicha guruhlanib, stol atrofiga o‘tiradilar.

Har bir stol atrofidagi o‘quvchilarga hikoyaning qismlari bo‘lib beriladi va topshiriqlar konvertlarda uzatiladi.

1-topshiriq. Guruhingizga nom qo‘ying. Uni ta‘riflang.

1 – *“Handalak” guruhi.* Handalak bahor faslining oxirgi oyida erta pishadi. Odamlar uni sog‘inib kutishadi. Handalak dumaloq, uning hidi yoqimli, o‘tkir bo‘ladi. Ustki qismi serto‘r, mazasi tilni yorar darajada shirin bo‘ladi.

2 – *“Qo‘zivoy” guruhi.* Qo‘zivoy tezpishar tarvuz turi. U 95-100 kunda yetiladi. Unda 12 foiz qand moddasi bor. Tarvuz buyrak va sariq kasalligiga davo bo‘ladi.

3 – *“Kishmish” guruhi.* Kishmish uzumning bir turi. U qora va oq ranglarda bo‘lib, danaksiz va juda shirin bo‘ladi.

4. *“Doniyor” guruhi.* Doniyor – qovunning bir turi. U juda shirin qovun bo‘lib, ustida yashil va sariq rangli yo‘li bor.

II. Anglash bosqichi. Hamma guruhga bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq.

– Berilgan qismni, to‘g‘ri va ifodali o‘qishga tayyorlaning. Ma‘nosi tushunarsiz so‘zlarni lug‘at daftaringizga yozing. Asosiy fikrni aniqlang.

2-topshiriq.

1. O‘qigan qisimingizni matnga yaqinlashtirib qayta hikoya qilib bering.

2. Ma‘nosi tushunarsiz so‘zlarning ma‘nosini izohlashga harakat qiling.

3. O‘z qisimingizdagi ko‘chma ma‘noli so‘zlarni toping va izohlang.

4. O‘qigan qisimingizga sarlavha qo‘ying va daftaringizga yozing.

Guruhlar ishlaridan namunalar:

“Handalak” guruhi. Lug‘at ishi:

– qovun boshiga – boshiga ko‘chma ma‘noda;

– bejirim – ixcham;

– serto‘r – po‘stida taram-taram chiziqlari bor.

Sarlavha: “Bolalik xotiralari”.

“Qo‘zivoy” guruhi. Lug‘at ishi:

– Dasturxon yozdilar – “yozdilar” “yoydilar” ma‘nosida;

– yozdi – xat yozdi – shakldosh so‘zlar;

– o‘choq boshi – “boshi” so‘zi ko‘chma ma‘noda;

Sarlavha: “Qovunxo‘rlik”.

“Kishmish” guruhi. Lug‘at ishi:

– karch – qovun yoki tarvuz qismidan ko‘ndalangiga kesilgan qism;

– tilni yoray deydi – ibora, o‘ta shirin ma‘noda;

– kosa – ko‘chma ma‘noda, qovunning 4 dan 1 qismi.

Sarlavha. “Tog‘amning fikri”.

“Doniyor” guruhi. Lug‘at ishi:

– oy chiqdi – “chiqdi” ko‘chma ma‘noda, “ko‘rindi” ma‘nosida;

– quloq solinglar – eshitinglar;

– qovun dum beryapti – “pishdi” ma‘nosida.

Sarlavha. “Tungi voqealar”.

O'quvchilar hamma guruhning lug'atini va topgan sarlavhasini daftarlariga yozib boradilar.

O'quvchilar aniqlamagan so'zlarni o'qituvchi aytib, izohlab beradi.

Ifodali o'qish va qayta hikoyalash mashqi. Har bir guruh o'z qismini o'qib, gapirib beradi.

Rollarga bo'lib o'qitishda har bir guruhdan o'quvchilar tanlanadi. (Tog'a, muallif, Hasan, Zuhra)

III. Fikrlash bosqichi.

1. Darslikdagi savol-topshiriqlar bilan ishlash. Har bir guruh asar matni ostida berilgan 1-, 2-, 3-, 5- savollarga javob beradi. O'quvchilarga qo'shimcha savollar beriladi:

– *O'zbek xalqining kuz faslida o'tkaziladigan qaysi an'anaviy bayramlarini bilasiz?*

– *“Qovun sayli”da qanday ishlar qilinadi?*

Javob namunasi. O'zbek xalqining kuzda o'tkaziladigan “Hosil bayrami”, “Qovun sayli” kabi ko'pgina bayramlari bor. “Qovun sayli” qovunlar ayni g'arq pishgan pallada o'tkaziladi. “Qovun sayli”da qovunlar aytishuvi ham bo'ladi. Bunda har bir qovun o'zini ta'riflaydi, maqtaydi. Saylga yig'ilgan odamlar qovun-tarvuzlarni uzib, yig'ib olishga yordam beradi. Bunda odamlar pishib ketgan qovunlarni so'yib, qovun qoqi qiladilar. Qishki qovunlarni osib qo'yish uchun to'rva xaltalar to'qiydilar. Bularning hammasi dehqonga ancha yordam bo'ladi.

2. Reja tuzish. Har bir guruh o'z qismiga reja tuzadi.

Reja namunasi:

- 1. Tog'amning taklifi.*
- 2. Cho'ldagi qovun polizlari.*
- 3. Qovunxo'rlik.*
- 4. Hasan va Husan chaylada.*
- 5. Tungi voqealar.*

3. Reja asosida hikoyaning 1-bo'limini to'liq qayta hikoya qilish musobaqasi.

4. Test topshiriqlari ustida ishlash. Har bir guruhga konvertda test topshiriqlari beriladi.

Test namunalari:

1. Qovun nomlari berilgan qatorni toping.

A) Bo'rikalla, doniyor, bosvoldi

B) Qo‘zivoy, ko‘kalanish, umrboqi

D) Charos, qizilurug‘, darolti

2. *Uzum nomlari berilgan qatorni toping.*

A) Charos, buvaki, qo‘zivoy

B) Hasayni, chillaki, kishmishi

D) Qizilurug‘, Ko‘kalapish

3. *Hasan, Husan, Fotima, Zuhra qaysi asar qahramonlari?*

A) “Oltin fasl”

B) “Xarita”

D) “Qovun sayli”

4. Darsda o‘rganilganlarni umumlashtirish va tarbiyaviy xulosa chiqarish.

– Fasllar va dehqonchilik bilan bog‘liq qanday an‘analarni bilasiz? O‘zingiz shunday an‘analarda ishtirok etganmisiz?

– An‘analarni saqlab qolish va davom ettirish uchun nima qilish kerak?

5. Uyga vazifa. Asarning birinchi bo‘limini ifodali o‘qishga tayyorlanib, matn yuzasidan savollar tuzib kelish.

6. Guruhlarning to‘plagan ballarini e‘lon qilish. Bunda to‘plangan ballar e‘lon qilinadi va har bir guruhda faol ishtirok etgan o‘quvchilarni rag‘batlantiriladi.

T.Hayitning “Na‘matak haqida qo‘shiq” asari vatan haqida bo‘lib, u o‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda katta ta‘limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

O‘quvchilar hikoya matni bilan tanishgach, asarda ilgari surilgan go‘yani anglab olishlari, Vatanni insonlar nima uchun sevishi va Vatanini sevishini qanday ifoda etishini o‘rganadilar.

Masalni o‘qish metodikasi

Masal – axloqiy, satirik va kesatq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she‘riy, ba‘zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o‘simliklar dunyosiga ko‘chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo‘lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko‘pincha masalning kirish qismida, ba‘zan pirovardida qissadan hissa - ibratli xulosa chiqariladi.

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar deb ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

“Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan “yashirincha” tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, “Ezop tili” deyilgan va shu ta'bir joriy qilingan”¹.

Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o'zining satirik asarlarini kinoyaviy til va uslubda yozishga majbur bo'lgan. Feodal istibdodi sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I.A.Krilov ham, atoqli o'zbek masalchisi Gulxaniy ham “ezop tili”da yozganlar. Fransuz shoiri Lafontenning masallari ham mashhur. A.Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, “Sher bilan Durroj”, “Kabutar” singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'analarini davom ettirganlar, bolalarbop ko'pgina masallar yozganlar.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Mana shu nuqtayi nazardan Sayido Nasafiyning “Bahoriyot” (“Hayvonotnoma”) asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning o'qish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning “Toshbaqa bilan Chayon”, “Maymun bilan Najjor” masallari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qo'lidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g'oyalar ilgari suriladi.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo

---

¹ Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 104-b.

bo‘ladi va bu orqali o‘quvchilar ma’naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g‘urur, matonat, mehr-oqibat, do‘stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo‘ladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo‘pollik, qo‘rslik, yolg‘onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang‘ich sinf “O‘qish kitobi” darsliklarida masal janriga kam o‘rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o‘rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o‘quvchi matndagi e‘tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o‘qib o‘tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o‘rinni, bo‘shliqni to‘ldiradi.

“*Qaysar buzoqcha*” (O.Qo‘chqorbekov) masali oilasi, o‘rtoqlari, do‘stlaridan ajralib, yomon yo‘llarga kirib qolgan, oqibatda ko‘ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, ya’ni ota-bobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan “*Bo‘linganni bo‘ri yer*” hikmatida o‘z ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tusini olgan. Shoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan.

“*Chumoli va Tiptarikan*” masali esa nasriy turga mansub bo‘lib, unda Chumoli timsoli orqali bolalar halollikka o‘rgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik bo‘lishidan qat’iy nazar, so‘rab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga da’vat etiladi. Masalni o‘qishda bolalar Tiptarikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadilar, agar o‘zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni boshqa takrorlamaslikka o‘rganadilar.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo‘ndaligi, soddaligi, o‘tkirliigi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta’sir qiladi. Bular o‘quvchilar nutqini o‘stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakatlari, fe‘l-atvorlari, nutqiy o‘ziga xosliklari o‘quvchining diqqatini o‘ziga jalb qiladi.

“O‘roq va Kombayn” masalida o‘roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning munozarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo‘lib, birgalikda mehnatga bel bog‘lashlari kabi g‘oyalar ilgari suriladi. Oddiy predmetlar tilga kiradi. Insonlar

tomonidan aytiladigan texnika va ish qurollari haqidagi gap-soʻzlar bevosita predmetlar tilidan beriladi.

“Qaysar buzoqcha” (O.Qoʻchqorbekov), “Chumoli va Tipratikan”, “Oʻjar Toshbaqa” (H.Yoqubov), “Chayondan soʻradilar” kabi masallar joy olgan. Bu masallarning qahramonlari ham hayvonlar: buzoqcha, chumoli, tipratikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqchalar arqondan boʻshatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham toʻdasidan ajralib, boʻriga duch keladi, yaʼni koʻngilsiz voqea yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

“Chumoli va Tipratikan” masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz aʼzolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, toʻgʻrisoʻz insonlar boʻlsa, tipratikan oʻgʻri, qallob bironing ustidan kuladigan kishilardir.

“Oʻjar Toshbaqa” masalidagi Toshbaqa hayotdagi oʻjar, qaysar, oʻz bilganidan qolmaydigan, koʻngli tusaganini qiladiganlar timsolidir.

Boshlangʻich sinflarda masalni oʻrganayotganda bolalarni masalni ifodali oʻqishga va uning mazmunini qisqa, baʼzan bir necha soʻz bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, oʻzaro qiyoslashga oʻrgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga toʻxtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka oʻxshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, oʻzaro munosabatlari baʼzan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, koʻproq sheʼriy tarzda boʻlishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masallarda yashiringan oʻtkir kinoya, voqealarning tez-tez oʻrin almashinib turishi uni bir maromda oʻqishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali oʻqishga yetarli malaka hosil qilmagan oʻquvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

Sh. Sa'dullaning "Laqma it" masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo'roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. Shuning o'ziyoq it xarakterini ochish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter-xususiyatini bilishni talab etadi.

Mushukning it haqidagi so'zlarini matndan toptirib o'qitish itning xususiyatini ochib beradi:

*Ajab bo'ldi... uy qurmading.
O'z va'dangda sen turmading.
Yozi bilan laqillading.
Meni ko'rsang akillading.*

Sigirning it haqidagi quyidagi so'zlarini ham matndan topib o'qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

*– Menga bundoq hiyla qilma
Sigirlarni axmoq bilma...*

*Uyda yotding oyoq cho'zib
Sog'in sutni hadeb buzib.*

So'ng o'quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so'z va iboralarni toptirib aytiriladi. Shu tariqa o'quvchilar o'qituvchi yordamida itga tavsif beradilar. So'ng boshqa timsollar ustida ishlanadi. Bunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo'roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o'quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o'rganadilar, ularning tili ham yangi so'zlar bilan boyiydi. O'quvchilarni tavsif berishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi qahramonni xarakterlovchi so'z, iboralarni tavsiya qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo'lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so'z, iboralar kiritib qo'yiladi.

O'quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so'z va iboralar esa bolalar nutqiga ko'chadi.

"Baqa bilan Taqa" (Aziz Abdurazzoq) masalida baqa timsoli orqali yozuvchi o'ziga mos bo'lmagan, o'ziga to'g'ri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning maslahati, nasihatiga quloq solmay, o'z aytganidan qaytmaydigan, o'jar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa otlar kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda o'zining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining *"Taqani o'ylama, uni otga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum bo'lasan ... Sen taqa bilan yo'rg'alay olmaysan. Yo'rg'alashni ham otga chiqargan"*, *"Sen borligingni bildirib yurmoqchi bo'lsang, sayrab yuraver"* deyishlariga quloq solmaydi. Bu o'jarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga cho'kib ketadi. Yonidagi baqalar bo'lmaganda halok bo'lishi ham tayin edi. Kech bo'lsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar o'quvchini o'z hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular o'z tengqurlari kabi yashash kerakligini anglaydilar.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- *masal mazmunini aniq idrok etish;*
- *kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish;*
- *allegoriyani aniqlash;*
- *masal xulosasini tahlil qilish.*

Mana shu izchillik hisobga olinsa, **masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'ladi:**

1. Tayyorgarlik ishlari:

- a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi;
- b) o'qilgan masal mazmuni bilan bog'liq suhbat;
- d) o'qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitofon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish ham mumkin).

3. Masal matni ustida ishlash:

- a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hok.);

b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish);

d) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;

e) krossvordlar, ta'limiy o'yinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish.

4. *Allegoriyani ochish.*

5. *Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.*

6. *Hayotda uchragan shunga o'xshash hodisalarga taqqoslash.*

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi masal o'tish darsi namunasi:

Mavzu: Ahmoqning o'zi bilmas, Bilganning so'ziga kirmas

O'quv material: Qo'zichoq. (Rauf Tolib)

Dars shiori: Masallar – mag'zi asallar.

Dars rejasi: 1. "Sehrli ko'zacha" masali yuzasidan o'quvchilar bilimni aniqlash.

2. "Qo'zichoq" (Rauf Tolib) masali ustida ishlash.

3. Bliss texnologiyasi va "Topag'on" o'yini.

4. Darsni yakunlash.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: *Qo'zichoq, Ona qo'y, masal, burama shox, kekkaymoq, taltaymoq, og'zi qulog'iga yetmoq, bosar-tusarini bilmaslik, burni ko'tarilib, e'tiborini tortmoq, ko'zga surtmoq, ko'kka ko'tarmoq.*

Mavzuning qisqacha ta'rifi: Rauf Tolib bu masalida kekkaygan, taltaygan bolalarni qo'zichoq obrazi orqali tanqid ostiga olgan. Masalda o'zboshimchalikning, maqtanchoqlikning, kekkayishning yomon oqibatlari qo'zichoq obrazi orqali yoritib berilgan.

Darsning maqsadi: 1. Rauf Tolibning "Qo'zichoq" masali mazmuni bilan tanishtirish. O'quvchilarga masal janri haqida amaliy tushuncha berish. Insoniy fazilatlar haqidagi tushunchalarini boyitish.

2. Ularda kamtarinlik fazilatini shakllantirish. Kekkayishning, boshqalarga past nazar bilan qarashning yomon oqibatlarga olib kelishini, xalqimizning "Kamtarga kamol" hikmatining ma'nosini anglashlariga erishish.

3. O‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini takomillashtirish, lug‘atini boyitish, badiiy bog‘lanishli nutqini o‘stirish.

Metod: Izohli o‘qish metodi, muammoli izlanish, interfaol metodlar, bahs-munozara.

Shakl: Jamoa bo‘lib va guruhlarda ishlash.

Jihoz: Masal mazmuniga ishlangan rasmlar.

Kutilayotgan natija: Dars yakunida o‘quvchilar kekkayish va mag‘rurlikning, quruq maqtovlarga uchishning, boshqalarga past nazar bilan qarashning yomon oqibatlariga olib kelishini anglaydilar. O‘qish ko‘nikmalari takomillashadi.

Darsning borishi:

I. Tashkily qism. (2–3 daqiqa) Guruhlarni shakllantirish.

II. O‘tilgan mavzu ustida ishlash. (7–10 daqiqa)

1. “Sehrli ko‘zacha” ertagini ifodali o‘qish musobaqasi.

2. “Sehrli ko‘zacha” ertagi yuzasidan suhbat. O‘quvchilar chizib kelgan rasmlar namoyish qilinadi. Quyidagi savollar va o‘quvchilar chizgan rasmlar asosida suhbat uyushtiriladi.

“Sehrli ko‘zacha” ertagidagi voqea qayerda yuz bergan? Nor nima uchun qattiq nola chekdi? Sehrli ko‘zacha unga nima uchun himmat ko‘rsatdi? Xol qanday nag‘malar ko‘rsatdi? Oqibatda qanday holat yuzaga keldi? Kimga achindingiz? Nima uchun? Ertakni kim yozgan? U haqida nimalar bilasiz?

3. Test yechish.

4. Ertak g‘oyasi ustida ishlash. Ertakning 1-qismiga mos maqol ayting. Qanday odamlar elining dasturxonini to‘kin bo‘lishini istaydi? Ertakning 2-qismiga mos maqol ayting. Qanday odamlar faqat o‘zini o‘ylaydi? Siz qanday inson bo‘lishni istaysiz? Sizda siz istagan fazilatlardan qaysilari bor?

O‘qituvchi: Elining yaxshi yashashi uchun mehnatini ayamaydigan odamlar xalqparvar odam bo‘ladi. Buning uchun o‘qigan asarlarimizdagi yaxshi fazilatlarni o‘rganib, unga amal qilishingiz kerak.

III. Yangi mavzu ustida ishlash. (25–30 daqiqa)

1. O‘quvchilarni Rauf Tolibning “Qo‘zichoq” masalini o‘qishga tayyorlash:

a) yozuvchi haqida suhbat:

– Siz shoir Rauf Tolib haqida nimalarni bilasiz?

– Rauf Tolibning qaysi she’rlarini o‘qigansiz?

b) masal haqida ma’lumot. Suhbat: Siz shu darsgacha qaysi asarlarni o‘qidingiz? Hikoya bilan ertakning qanday farqi bor?

O‘qituvchi: Siz kattalar va bolalarning hayotidan olib yozilgan hikoyalarni o‘qigansiz. Ularda hayotda yuz bergan voqealar yoziladi. Ertaklar o‘qigansiz. Ertaklarda kishilarning orzu-xayollari ifoda etiladi. Ular ro‘yobga chiqishi ham, chiqmasligi ham mumkin. Masallarda esa odamlarga xos xususiyatlar hayvonlarga, o‘simliklarga ko‘chiriladi. Kishilardagi yaxshi va yomon xislatlar hayvonlar orqali ko‘rsatiladi. Bugun siz bilan masal o‘qiyamiz. Bu masalda insonlarga xos qaysi xususiyat qaysi hayvonga ko‘chirilganini o‘zingiz bilib olasiz.

2. Masal bilan tanishtirish.

3. O‘quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash.

Masal nima haqida ekan? Masalda qaysi qahramonlar ishtirok etdi? Ona qo‘y sizda qanday taassurot qoldirdi? Sizga Qo‘zichoqning qaysi xislatlari yoqmadi? Nima uchun?

4. Masalni qismlarga bo‘lib o‘qitish. Masal 3 qismga bo‘lib o‘qitiladi.

5. Topshiriq bilan o‘qitish. Topshiriq. Masalni ichingizda o‘qing. Matndan ma’nosini tushunmagan so‘z va iboralaringizni daftaringizga yozing.

So‘z va iboralarning ma’nosini bilib oling.

*Ko‘zni qamashtirardi – ko‘zga yaltirab ko‘rinardi
antiqa- hayratga soladigan; yuqori navli qorako‘l terining bir
turi*

*bosar-tusarini bilmaslik – haddan tashqari mag‘rurlanib ketish,
nazar-pisand qilmaslik*

burni ko‘tarilmoq – gerdaymoq

ko‘zga surtmoq – ortiq darajada qadrlamoq, e‘zozlamoq

ko‘kka ko‘tarmoq – maqtamoq

6. Tanlab o‘qish .

– Qo‘zichoqning tashqi ko‘rinishi tasvirlangan o‘rinni topib o‘qing. Qo‘zichoqni yozuvchi qaysi so‘zlar bilan tasvirlagan? Tarmoqlash usulida ko‘rsating. (ko‘zi munchoqday, yunglari

jingalak-jingalak, yunglari quyosh nurida jimirlaydi, semizgina, chiroyli, shirintoy, antiqa, peshonasi do‘ng, ikki ko‘zi munchoq)

– Qo‘zichoqni maqtashgan o‘rinlarini topib o‘qing. Qo‘zichoqni boshqa qo‘ylar nima deb maqtagan?

– Qo‘zichoqning maqtovdan taltaygan holatlarini topib o‘qing. Yozuvchi Qo‘zichoqning taltayishi va kekkayishini qaysi so‘z va iboralar bilan ifodalagan?

– Ona Qo‘yning Qo‘zichoqqa qilgan nasihatlarini berilgan o‘rinni topib o‘qing. Ona Qo‘y Qo‘zichoqqa qanday nasihat qilibdi?

7. Masalga reja tuzish. Topshiriq: Masalning 1-qismini (2-, 3-, 4-qismini) o‘qing. Unga sarlavha toping. (Antiqa Qo‘zichoq; 2- Kekkaygan Qo‘zichoq; 3- Ona Qo‘y nasihati; 4- Bo‘riga yem bo‘lgan Qo‘zichoq.)

Sarlavhalar doskaga reja shaklida yozib boriladi.

Reja:

1. Antiqa Qo‘zichoq.
2. Kekkaygan Qo‘zichoq.
3. Ona Qo‘y nasihati.
4. Bo‘riga yem bo‘lgan Qo‘zichoq.

8. Asar qahramonlariga tavsif. Topshiriq. Qo‘zichoq va ona Qo‘yga tavsif bering. Bergan tavsifingizni asardan misollar keltirib dalillang.

Namuna.

Qo‘zi Qo‘zichoq	Ona Qo‘y	O‘quvchining xulosasi
Kekkaygan Burni ko‘tarilgan Tantiq O‘zini ko‘z-ko‘z qiladi Boshqalarning e‘tiborini tortib maqtanadi Bosar-tusarini bilmaydi Quruq maqtovlarga taltayadi Onasini o‘ylamaydi	Kamtar Mehribon Nasihatgo‘y Bolasi uchun qayg‘uradi Ehtiyotkor Tajribali	

9. Rollarga bo‘lib o‘qitish.

10. Reja asosida tayanch so‘zlardan foydalanib qisqartirib qayta hikoyalatish.

11. Tarbiyaviy xulosa chiqarish. Yozuvchi Qo‘zichoqning xatti-harakatlari orqali nima demoqchi? Sizda Qo‘zichoqqa xos qanday xislatlar bor? “Ahmoqning o‘zi bilmas, Bilganning so‘ziga kirmas”. ”Ayrilganni ayiq yer, Bo‘linganni bo‘ri yer” maqollarining ma‘nosini ayting. O‘zingiz masal mazmuniga mos maqollardan ayting. (Ahmoqda “aql” ko‘p. Ahmoqning shoxi bo‘lmaydi. Ahmoq o‘zini maqtar.)

12. Bliss texnologiyasi.

Savol-topshiriqlar	Yakka Javob	To‘g‘ri javob	Javoblar
1. Qo‘zichoqning tasviri	4		1. Chiroyli, antiqa ajoyib
2. Qo‘ylarning maqtovi	1		2. Kekkeyma, birovlarining gap-so‘zlariga quloq solma
3. Ona Qo‘yning nasihati	2		3. Yomon ko‘zlardan asrasin, bir balo orttirmasa go‘rgaydi, bo‘ri yo tulki ilib ketsa...
4. Ona Qo‘yning xavotiri	3		4. Ko‘zi munchoqday. Yunglari jingalak-jingalak

13. “Topgan-topaloq” o‘yini. Biror belgi asosida savol beriladi. O‘quvchilar shu belgini o‘zida jam qilgan predmet nomini yozadilar.

– O‘quvchilar nima o‘qishdi? (Kitob, she‘r, hikoya, ertak, tez aytish, maqol)

– O‘rmonda nimalar yashaydi? (olmaxon, ayiq, bo‘ri)

– Qo‘rada, yaylovda nima boqiladi? (qo‘y)

– Qo‘ylar nimadan qo‘riqlanadi? (bo‘ridan)

IV. Darsni yakunlash. Darsda o‘rganilganlar umumlashtirish, reyting ballarni e‘lon qilish. Uyga vazifa. Masalni rollarga bo‘lib o‘qib kelish. Masal mazmuniga mos maqollar topib kelish.

Xulosa qilib aytganda, masal janrining tarbiyaviy tomoni ochilishda hayvonlar harakati, xulqi 2-sinfdan boshlab insonlarga ko‘chiriladi. Bu jarayonda o‘quvchilar fikrlashga undaladi.

She'zni o'qish metodikasi

Arastu barcha san'at turlarini poeziya deb atagan, poeziyaning drama, epos, lirika kabi turlari mavjud degan fikrni aytadi. U "poeziyaning asosida hayot turadi; shoir bo'lib o'tgan, bo'layotgan va bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni aks ettiradi. Shoir hodisalarning o'xshashini ijod etadi yoki hodisalarni qaytadan gavdalantiradi", "U poeziya san'atining estetik-emotsional kuchini qadrladi"¹. Hakimjon Homidiy she'riy janrning xususiyatlari haqida shunday deydi: She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi².

She'zni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi"³.

She'zni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

She'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llangan ish turlaridan foydalanish mumkin.

Lirik she'zni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtayi nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har

---

¹ Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2004. – 18-b.

² Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lig'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1967. – 92-b.

³ O'sha asar. – 93-b.

qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni o'qish mehnattalab ishdir. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan "*O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi*" misolida ko'rish mumkin. Malumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi "*hur o'lka*", "*to abad*", "*ilm-u fan*", "*shuhrating*", "*ajdodlar*", "*mardona ruhi senga yor*", "*o'chmas iymoni*", "*istiqlol mashoali*", "*tinchlik posboni*", "*haqsevar ona yurt*", "*mangu bo'l obod*", "*jo'sh urgan*" kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Q.Hikmatning "*Qish to'zg'itar momiq par*" she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yoqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

"*Qish to'zg'itar momiq par*" (Qudrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, "kumush" sifati qo'shib aytiladi. Bu shu fasl hukmronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos belgilari, qishda o'ynaladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'lkamizni tark etib janubga uchib ketishlari, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'ldiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqil o'qish topshiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahrg'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari kerak, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqil o'qiyotganlarida xattaxtaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, "*Qish to'zg'itar momiq par*" she'ri o'rganilganda "*to'zg'itar*", "*momiq par*", "*oq namat*", "*nazdimda*", "*zarra*" so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilarga navbat bilan o'qitiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Bunda quyidagicha savollar berilishi mumkin: "*She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?*", "*Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o'xshatadi?*", "*She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?*", "*Shoir qorga qanday murojaat qiladi?*". O'qituvchi berilgan javoblarni to'ldirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini boyitadi.

"*Qish*" (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmandan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin xattaxtaga "*ayoz*", "*quyruq*", "*so'qmoq*", "*piyma*", "*po'stin*" "*pahmoq*" so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchilarga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham

mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bo'lishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan "*qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt*" yoki "*sovuqda mudrayotgan daraxt*" kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi shart emasligi, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me/yorda takrorlanishi,

misralarda ohangdosh soʻzlarning qoʻllanishi bilan sheʼriy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni oʻrganishda sheʼr va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik sheʼrlarni oʻqishga oʻquvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday sheʼrlarning mazmuni qay darajada oʻzlashtirilganligiga ham alohida eʼtibor qaratilishi lozim. Bunda taʼlimiy vositalar-rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga boʻlish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik sheʼrlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud boʻladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar oʻquvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin.

Bunday sheʼrlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini oʻquvchi koʻz oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik sheʼrlarning badiiy til vositalari maʼnolarini ochish, ohangdosh soʻzlarni aniqlash, band va misralar, boʻgʻinlar sonini belgilash, ifodali oʻqish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qoʻllansa, maqsadga muvofiq boʻladi.

“Mardlik va aql yorugʻligi” (M.Aʼzam), “Dehqonbobo va oʻn uch bolakay qissasi”, “Sharq hikoyasi” (A.Oripov), “Har kim ekkandin oʻrar” (M.Abdurashidxonov), “Sodda qishloqi va uning eshagi qissasi” (A.Jomiy), “Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak” (A.S.Pushkin), “Boʻrining tabib boʻlgani haqida ertak” (A.Obidjon) kabi epik sheʼrlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida taʼkidlab oʻtilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

Sheʼrni izohli oʻqish darsining tuzilishi quyidagicha boʻlishi mumkin:

1) sheʼr mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali oʻqib berish (birinchi sintez);

2) sheʼrda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);

3) sheʼrni ifodali oʻqishni mashq qilish (ikkinchi sintez);

4) sheʼrni yod aytib berishga tayyorlanish.

5) epik (voqeiy) sheʼrlar ustida ishlash.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi she'r o'tish darsi namunalari:

1-dars namunasi:

Mavzu. Qor – hayot suvi.

O'quv material. Qish to'zg'itar momiq par (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarni she'rni ifodali o'qishga, she'r matni ustida ishlashga o'rgatish; shoirning qish fasli xususiyatlarini she'r orqali tasvirlashdagi mahoratini ochib berish; o'quvchilarning qishning xususiyatlari, qorning hayot uchun foydasi haqidagi tushunchalarini boyitish.

2. O'quvchilarning lug'atiga *bulut to'shagi, momiq par, oq namat (qor), izg'irin, hovuz, mo'rkom, surunkasi, fayz bermoq, oq choyshab* kabi so'z va ibora, tasviriy ifodalarni kiritish.

3. O'quvchilarning mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish.

4. Tabiatni sevish, uning ehsonlarini qadrlashga o'rgatish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, lirik she'r o'rganiladigan dars.

Darsda qo'llaniladigan metodlar: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: qish fasli tasvirlangan rasmlar, Q.Hikmat portreti, shoir haqidagi ma'lumotlar yozilgan ko'rgazma.

Darsning borishi:

1. O'quvchilarda yangi mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish, topishmoq aytish yo'li bilan bugungi darsning mavzusini aniqlashtirish:

Oppoqqina dasturxon

Er yuzini qoplagan. (Qor)

Bostirdim ikki tovuq,

Biri issiq, biri sovuq. (Yoz, qish)

Savol: Bugungi o'qish darsimiz qaysi mavzu haqida ekan?

2. Qish fasli haqida kirish suhbat. Xattaxtaga qish fasli tasvirlangan rasmlar ilinadi va savollar beriladi:

– Yil qaysi fasl bilan boshlanadi?

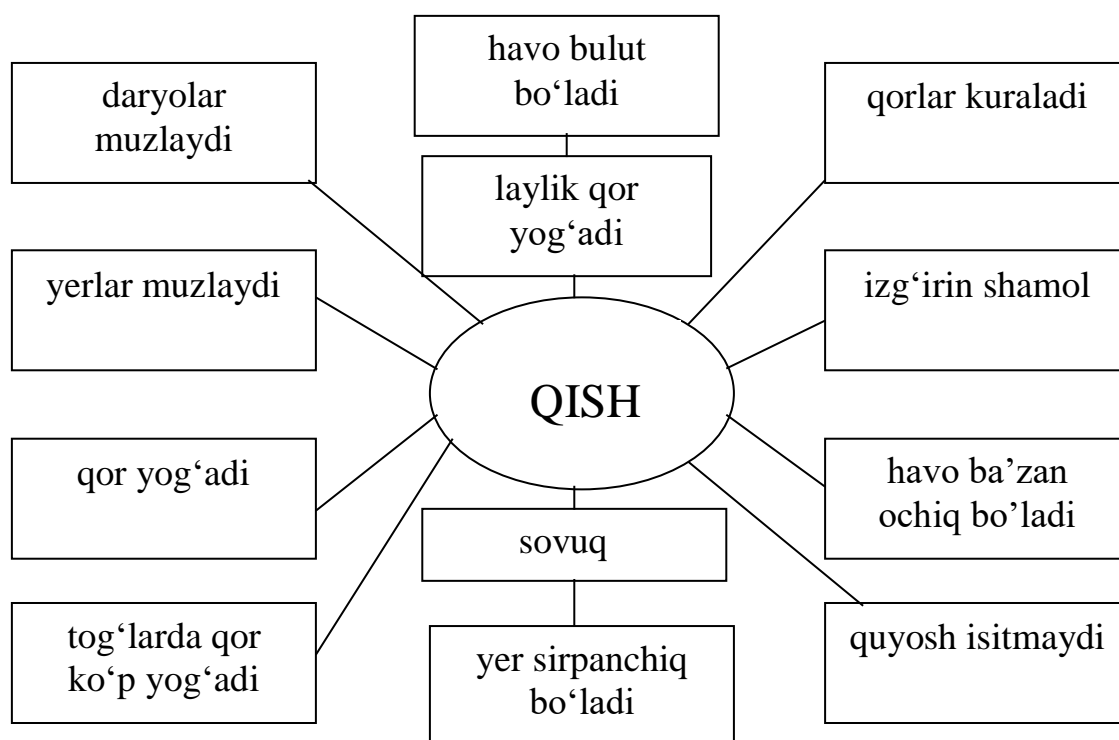
– Qish fasli haqida nimalarni bilasiz? Rasmlardan foydalanib so'zlang.

– Qish bekorchilik faslimi?

Qor haqidagi afsona qisqa soʻzlab beriladi: Qadimda osmondan un yogʻilar ekan. Odamlar oʻz ehtiyojlariga yarashasini olib, uylariga olib kirar ekan. Qishloqda bir ochkoʻz boy unlarning oʻziga keragidan ham ortigʻini qoplab oʻz uyiga tashiy boshlabdi. Hatto yer yuzini chegaralab olibdi. Oʻz yerim degan joylardagi unlarni boshqalarga bermabdi. Shunda osmon-u qish va bulutlarning jahli chiqib, unlarni muzdek qorga aylantirib qoʻyishibdi.

Savol: Tabiatda ranglar har xil. Siz qaysi ranglarni yaxshi, yoqimli deb hisoblaysiz?

1. **Oʻquvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlash.** Buning uchun qish fasliga xos xususiyatlarni aytish topshirigʻi beriladi. Oʻqituvchi tarmoqlash usulida yozib boradi:

4. Xattaxtaga “Qish toʻzgʻitar momiq par” (Quadrat Hikmat) deb yoziladi. Oʻqituvchi savol beradi va javoblarni umumlashtirib, toʻldiradi:

– Sheʼr muallifi kim ekan? U haqida nimalarni bilasiz?

Oʻqituvchi hikoyasi. Quadrat Hikmat – isteʼdodli bolalar shoiri. U qisqa umr koʻrgan. Shoir oʻz ijodini kichkintoylarni ilmga ishtiyoq, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga bagʻishlagan.

Qudrat Hikmat 1925-yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Birinchi she'rlari 1945-yilda bolalar gazetalarida bosildi.

1960-yildan boshlab bolalar nashriyotida ishladi. Asar muallifi haqida ma'lumot berish o'quvchida, birinchidan, o'z vatanining mashhur insonlari bilan faxrlanish, ikkinchidan, ularga bo'lgan havas o'zida ular kabi eliga xizmat qilish tuyg'usini shakllantiradi

Uning "Mening Vatanim" (1950), "Baxtli bolalar" (1952), "Obodlik" (1953), "Do'stlik" (1954), "Rodnoy Uzbekistan" (1955) kabi qator she'riy to'plamlari nashr etilgan. Keyinchalik "Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak" (1963), "Soatjonning soati" (1964), "Toshbaqalar hujumi" (1965), "Daydi bola", "O'g'lim bilan suhbat" kabi kitoblari bosilgan.

Kitoblari ko'rsatiladi. Ularni o'qishga da'vat etiladi.

O'qituvchi shoirning biror she'ridan parcha o'qib berishi ham mumkin. Masalan:

Tinchlik haqida qo'shiq

*Tinchlik juda soz,
To'kin-sochin yoz.
O'q tovushi chiqmas,
Yangrar do'stlik, soz.
– Bo'lsa-chi urush
O't tushar har yon.
Tinch, shirin turmush,
Bo'ladi vayron.*

5. She'r bilan tanishtirish. O'qituvchi she'rni ifodali o'qib (yoki yod aytib) beradi.

6. She'r yuzasidan kirish suhbat.

– She'r nima haqida ekan?

– She'rdagi qaysi jumlar sizga juda yoqdi? Nima uchun?

7. She'rni ichda o'qish.

8. She'rni topshiriqlar asosida o'qitish.

– Birinchi to'rtlikni o'qing. Unda qaysi so'z va iboralar o'z ma'nosida qo'llanmagan? Ularning qaysi ma'noda qo'llanganini izohlashga harakat qiling.

– Quyidagi to'rtlikning qaysi misralarida jonlantirish qo'llangan? Jonlantirish deganda nimani tushunasiz?

*Mahalla-ko 'y ko 'chada
Chuvurlashib qor kurar,
Esib sovuq izg'irin:*

– *Tezroq yur! — deb buyurar.*

– Quyidagi to'rtlikning keyingi ikki misrasidagi so'zlarning ma'nosini tushuntirishga harakat qiling.

Pirpiratib ko 'zini

Avtobuslar o 'tadi.

Qahraton qish hovurni

Mo 'rkon kabi yutadi.

Mustaqil ish. 1-topshiriq: She'rni ichingizda qayta o'qing. Qaysi misrada o'xshatish borligini aniqlang.

O'quvchilar:

Tomlar kiydi oq qalpoq

Hovlilarda sen tepa.

Osmon elak, nazdimda,

Shahrimizga un separ.

– Oxirgi to'rtlikdagi “*O'ra kumush choyshabga*” misrasida ham o'xshatish bor.

2-topshiriq: She'rni yana ichingizda o'qib, qorga berilgan buyruqni toping.

O'quvchilar:

Etar shuncha yoqqaning

Uzoq dala, qirga bor! (buyruq)

Vodiylarga fayz berib

Gullat bog '-u rog 'ini. (buyruq)

O'ra kumush choyshabga,

O'lkamning har yog 'ini.

3-topshiriq: Jonsiz narsalar she'rda jonli qilib ifoda etilgan misralarni toping.

Ular seni kutmoqda

Har zarrangga bo 'lib zor.

Savab bulut to 'shagin

Qish to 'zg'itar momiq par – misralarida qaysi badiiy vosita qo'llanganini ayting.

9. She'rdagi qahramonlar ustida ishlash. Savollar beriladi:

– *She'rdan nimalar haqida gap boryapti?*

– *Ularni she'rdagi qahramonlar deyish mumkinmi? Nima uchun?*

– *O'ylang, she'rdan nechta qahramon bor? Ular qaysilar?* (Qish, izg'irin, avtobus, osmon)

– *She'rdan kim g'orga qarata gapiryapti?* (Shoir)

– *Shoirning qorga qarata aytgan gaplarini o'qing.*

10. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Osmon elak nazdimda

Shahrimizga un separ...

O'ra kumush choyshabga

O'lkamning har yog'ini, – deganda shoir nimalarni nazarda tutadi?

11. Uyga vazifa. She'rni yod oling. She'r mazmuniga mos rasm ishleng.

Ijodiy ish uchun topshiriq: She'rdan olgan taassurotingizdan foydalanib, *qish, qor, sovuq* haqida 4-5 gapli matn tuzing. Matningizda she'r matnidagi quyidagi so'z va iboralardan foydalaning: *momiq par, oq choyshab, qahraton qish, osmon elak, qor zarralari, izg'irin, fayz beradi, oq kiyimda.*

Namuna: Qahraton qish kunlari edi. Osmon elak kabi qor zarralarini yerga elardi. Yer bir zumda oq choyshabga o'raldi. Daraxtlar qordan oq kiyim kiydi. Bu qishlog'imizga fayz berib turardi.

12. Yakunlovchi suhbat.

– Darsda qanday she'r bilan tanishdingiz?

– *Biz bugun qish fasli haqidagi she'rni o'qidik. Buning go'zal elchisi – qor haqida, uning yog'ishidagi go'zal manzaralar bilan, uning foydasi bilan tanishdik.*

– Tabiatning ehsonlariga qanday munosabatda bo'lish kerak ekan?

– Qor, qish haqida qanday topishmoqlarni bilasiz? Maqollardan-chi?

Dars yakunida faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantiriladi.

Mavzu: Bahor uyg'onish fasli.

O'quv materiallari. Bahor (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O‘quvchilarning bahor faslida tabiatda, hayvonot va qushlar hayotida bo‘ladigan o‘zgarishlar haqidagi bilimlarini boyitish.

2. Bahor faslida tabiatni kuzatishga, undagi o‘zgarishlarni payqab olishga o‘rgatish.

3. Tabiatni sevish, asrash, uning gullab-yashnashi uchun hissa qo‘shishga yo‘llash.

4. O‘quvchilar nutqini yangi so‘zlar bilan boyitish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, she’r o‘qish darsi.

Dars shakli: noan’anaviy dars.

Dars metodi: kichik guruhlar bilan ishlash, mustaqil ish metodi, suhbat metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: korton qog‘oz, rangli flomaster, gul, qushlar rasmi, tabiiy hodisalar tasviri.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism. Sinf o‘quvchilari 4 guruhga ajratiladi.

I. Da’vat bosqichi. Maqsad: o‘quvchilarning bahor fasli, undagi hayot haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuni o‘rganishga tayyorlash va qiziqish uyg‘otish.

Metod: mustaqil ish metodi.

1. O‘quvchilar guruhiga o‘tilgan mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar yozilgan kartochka solingan konvertlar beriladi.

Savol-topshiriqlar:

1-guruh uchun: – Bahor fasli haqida qaysi asarni o‘qib keldingiz? Unda tabiatdagi ob-havo o‘zgarishlari qanday tasvirlangan? So‘zlab bering.

– “Nasim”, “firdavs” so‘zining ma’nosini izohlab bering.

– “Bahor ta’rifida” matnining 1-qismini ifodali o‘qib bering.

2-guruh uchun: – “Bahor ta’rifida” asarida yerning yuza qismidagi, dov-daraxtlardagi o‘zgarishlar qanday tasvirlanadi? So‘zlab bering.

– “Chin” so‘zining ma’nosini izohlab bering.

– Asarning 2-qismini ifodali o‘qib bering.

3-guruh uchun: – Qushlar hayoti qanday tasvirlanadi? Shularni so‘zlab bering.

– Kaklik, oqqush, o‘rdak kabi qushlarni rasmlar ichidan tanlab ko‘rsating.

– Asarning 3-qismini ifodali o‘qib bering.

4-guruh uchun: – Hayvonlar harakati qanday tasvirlangan? Shu o‘rinni hikoya qilib bering.

– Jayronning rasmiga qarab, uning tashqi ko‘rinishini tasvirlang.

– Asarning 4-qismini ifodali o‘qib bering.

O‘quvchilar to‘plagan ballar e‘lon qilinadi.

2. Badiiy til vositalari ustida ishlash.

O‘qituvchi: – Bugun darsda daraxtdagi olmalardan uzishga ruxsat beraman. Faqat uning orqasiga yozilgan savol-topshiriqni bajarsangiz, olma sizniki bo‘ladi va uni o‘z savatchangizga solasiz.

Har bir guruhdan o‘quvchilar navbat bilan chiqib olmalardan oladi va shu vaqtning o‘zidayoq savollarga javob beradi.

Savol-topshiriqlardan namunalar:

– O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Uyquga kirgan daraxtlar yana yashil to‘n kiydi, oq, sariq, ko‘k, qizil rangli yoping‘ichlar bilan bezandi”.

– O‘qing. Qanday badiiy vositalar qo‘llanganini ayting.

“Bo‘z yer yuziga yashil parda tortdi, go‘yo Xitoy karvoni Chin hariri ipak matolarini har tomonga yoydi”.

– O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Qora qarg‘a tumshug‘ini ko‘pirtirib qag‘illaydi, uning ovozi tantiq qizning ovozi kabi yoqimsizdir”.

– O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Mag‘rur turnalar ko‘kda ovozini baralla yangratmoqda, tizilgan tuya karvonidek uchmoqda”.

Guruhlar bali e‘lon qilinadi.

3. Matnni topshiriqlar asosida o‘qitish.

– “Bahor ta‘rifida” matnini o‘qing. Undan ko‘chma ma‘noda qo‘llangan so‘zlarni toping (*Bahor nafasi, firdavs yeli, o‘z hukmiga, harir yoping‘ich, har tomonga yoydi, kaklik kulmoqda, gullar yuz ochib, qah-qah urib kulmoqda* kabi). Guruhlarning bali e‘lon qilinadi.

4. Bahor fasli haqida o‘quvchilar tushunchasini aniqlash.

– Bahor fasliga xos xususiyatlarning tarmoqlash usulida ifodalang, uni doskaga iling va izohlab bering.

– “Bahor” she‘ri muallifi Quadrat Hikmat haqida nimalar bilasiz? Og‘zaki gapirib berishga tayyorlaning. Shoirning qaysi she‘rlarini yod bilasiz? (O‘quvchilar “Qish to‘zg‘itar momiq par” she‘rini aytishadi)

O'qituvchi hikoyasi:

Q. Hikmat bolalar uchun she'rlar yozgan. Shuning uchun bolalar shoiri deb aytishadi. U Toshkentda tug'ilgan. Pedagogika oliygohida o'qigan. U atigi 43 yil yashagan. Lekin bolalar uchun ko'plab she'riy to'plamlarni yaratgan. Uning "Mening Vatanim", "Baxtli bolalar", "Uch o'rtoqning sovg'asi", "Soatjonning soati", "O'g'lim bilan suhbat" to'plamlari bor.

Guruhlarning bali e'lon qilinadi.

II. Anglash bosqichi.

Maqsad: "Bahor" asari orqali o'quvchilarning bahor tabiati, qushlarning harakati haqidagi bilimlarini boyitish, ifodali o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish.

O'quvchilar nutqiga "*mayin shamollar*", "*soyabon tollar*", "*tong yellari*", "*o'tlar tebrantar*", "*ko'kni quchgan teraklar*" iboralarini kiritish.

1-topshiriq. She'rni ichingizda o'qing. Ifodali o'qib berishga tayyorlaning.

O'qish uchun 1-2 daqiqa beriladi. So'ng har bir guruhdan 4-5 o'quvchiga o'qitiladi. Ular baholanib boriladi, guruhning ifodali o'qish bo'yicha umumiy bali e'lon qilinadi.

2-topshiriq. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlang. Har bir guruh o'z ichida savol-topshiriqlarni bo'lib olib, tayyorgarlik ko'rsin.

Tayyor o'quvchi joyidan turib javobini aytaveradi. Guruhlar bir-birining javobini to'ldiradi.

III. Fikrlash bosqichi.

Maqsad: O'quvchilarning mavzu yuzasidan olgan bilimlarini, hayotda ko'rgan-kuzatganlarini, eshitganlari bilan bog'lab ifodalab berishga o'rgatish. Dars taassurotlarini eshitish orqali keyingi darsning vazifalarini rejalashtirib olish.

Metod. Suhbat metodi.

Savollar:

- *Bugungi darsda nimalarni bilib oldingiz?*
- *She'rni o'qishdan oldin bahor, uning ob-havosi, tabiat ko'rinishi, qushlar hayoti haqida nimalarni bilar edingiz?*
- *Bugungi darsda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz?*
- *Dars sizga yoqdimi?*
- *Sizningcha, darsda qaysi guruh faol ishtirok etdi?*

O‘quvchilarning fikri umumlashtirilib, guruhlar to‘plagan ballar va ayrim faol o‘quvchilarning bahosi e‘lon qilinadi.

Uy vazifasi: She‘rni yod olish. She‘r mazmuniga mos rasm chizish.

Maqol o‘rganish metodikasi

Maqol turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko‘pincha she‘riy shakldagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma‘noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo‘lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko‘pincha maqol o‘git, nasihat xarakterida bo‘ladi: *“Er haydasang - kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda”*, *“Hunari yo‘q kishining, mazasi yo‘q ishining”* kabi.

Maqol xalq og‘zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo‘lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari - ohangdor tovushlar takrori bo‘ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lgan ajoyib so‘z ustalarining o‘lmas satr va hikmatli so‘zlari ham ko‘pincha xalq maqollariga o‘xshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning *“Mahbub ul-qulub”*da aytgan bir qancha hikmatli so‘zlari shular jumlasidandir: *“Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur”*, *“Tilga ixtiyorsiz - elga e‘tiborsiz”* va boshq.

Ma‘lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o‘rganishda ham bu bosqichlarga e‘tibor qaratish kerak. 1-, 2-sinflar maqollarni o‘rganishning birinchi bosqichi bo‘lsa, savod o‘rgatish davri maqollarni o‘qish va o‘rganishning tayyorlov bosqichidir.

Savod o‘rgatish davridayoq o‘quvchilar maqollarni o‘qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog‘liq bo‘lib, ular matn g‘oyasini o‘quvchilarga lo‘nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o‘quvchilarga maqollar o‘qitiladi, ma‘nosini bilganlaricha izohlab berishlari so‘raladi. O‘quvchilar javobini o‘qituvchi to‘ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o‘rgatish o‘qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g‘oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug‘atlar (*Masalan: Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovning “Hikmatnoma” (o‘zbek maqollarining izohli lug‘ati), Toshkent, 1990*)

dan uning ma'nosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi "Maqollar to'plami" va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamoqchi bo'ladilar.

1-, 2-sinflarda maqolni ifodali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. 1-sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Masalan, "*Xalq o'giti – baxt kaliti*" bo'limidagi savol-topshiriqlarda "*Rostgo'ylik haqidagi maqollardan ayting*", "*Odob insonga husn*" bo'limida "*Qanoatda – barakat*" maqolining ma'nosini tushuntirib bering", "*Ko'klam – yashnadi olam*" bo'limidan so'ng "*Bilim olish haqidagi maqollarni ayting*" kabi vazifalar berilgan. Har bir bo'lim yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

1–2-sinflarda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohtalab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, "*Ona yurti - oltin beshiging*" maqoli berilgan. Mana shu maqol matni ustida ishlaganda, "*Yurt so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin?*", "*Maqolda ona yurt nimaga tenglashtirilayapti?*", "*Beshik oltin bo'ladimi?*" kabi savollar berish yo'li bilan o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish ustida ishlanadi. Bundan tashqari, "*Eling senga cho'zsa qo'l, Unga doim sodiq bo'l*" maqolining ma'nosini tushuntirishda shu bo'limdagi asarlardan, bolalar uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlardan misollar keltirish lozim. Masalan, "*Jar sport kompleksi sizning sog'lom o'sishingiz uchun yaratildi. Maktabda bepul bilim olyapsiz. Shunga javoban siz nima qilishingiz kerak?*" kabi. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda "*Qo'l cho'zsa deganda nimani tushundingiz?*" kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish va

uning qanday ma'noda kelayotganini aytib o'tish foydadan xoli bo'lmaydi.

"Ish ishtaha ochar" matnidan keyin: *"Ish ishtaha ochar, Dangasa ishdan qochar"*, *"Kuch birlikda"* matniga *"Birlashgan o'zar, Birlashmagan to'zar"* maqollari ustida ishlaganda ham darslikdagi matn o'rganib bo'lingach, asarning g'oyasini ochishda va xulosa tarzida maqol mazmuni ochiladi. Maqol tili ustida 1-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali o'quvchilar uning yaratilishi haqida, uning oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

1-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3-, 4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

3-, 4-sinflarda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki elementar ma'lumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzoq yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy ma'naviyatining shakllanishida muhim vosita bo'lishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

4-sinfda maqollar mavzular bo'yicha guruhlab o'rgatiladi. Masalan, "O'qish kitobi"da maqollar *"Ona yurtning-oltin beshiging"*, *"Eldan ayrilguncha, jondan ayril"*, *"Mehnat-baxt keltirar"*, *"Odobing-zebu ziynating"*, *"Olim bo'lsang, olam seniki"*, *"Ko'ngil ko'ngildan suv ichar"* kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. O'quvchilarga maqollarni mavzu bo'yicha guruhlab o'rgatishda o'qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun-g'oyasini maqol bilan bog'lash kerak. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol

g'oyasiga mos bironta hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3-, 4-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi, ya'ni "Asar g'oyasiga oid maqol ayting", "Maqollar asosida krossvord tuzing, rebus yarating" kabi topshiriqlar beriladi, "Maqollar aytish musobaqasi", "Maqollar mushoirasi" kabilar tashkil qilinadi.

Maqollarni o'rganishda ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini o'rganish yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda o'quvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab guruhlash ustida ish olib boriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. *Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.*
2. *Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.*
3. *Badiiy til vositalari ustida ishlash.*
4. *Maqolni yod oldirish.*
5. *Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.*
6. *Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.*
7. *Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.*

Maqol o'tish darsi namunalari:

Mavzu. Xalq hikmatlari.

O'quv materialli. Maqollar.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarga maqollarning xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Maqollarni ifodali o'qish, mazmunini to'liq anglab yetish malakasini oshirish. 2. Maqollar orqali o'quvchilar ongiga vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilm olishga qiziqish, kamtarlik, oqko'ngillik tuyg'ularini singdirish. 3. O'quvchilarni ko'rgan-bilgan, eshitgan, o'qiganlari yuzasidan xulosa chiqarishga, o'z nutqida maqollardan foydalanishga o'rgatish.

Darsning turi. Yangi bilim beruvchi, maqol o'qish darsi.

Darsning borishi:

I. Da'vat bosqichi. *Maqsad:* o'quvchilarda yangi mavzuni o'zlashtirishga ishtiyoq uyg'otish, maqollarning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.

Metod: Suhbat metodi.

O'qituvchi xattaxtaga quyidagi maqollarni yozib qo'yadi: "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar", "Avval o'yla, keyin so'yla".

O'qituvchi: Abdulla Avloniyning "Yaxshilik yerda qolmas" hikoyatini bilasizmi?

Xattaxtaga hikoya mazmuniga mos rasmlar ilinadi.

O'qituvchining hikoyasi:

Yaxshilik yerda qolmas

Bir ari suv ustinda uchib borur edi. Birdan suvga yiqilib ketdi. Qanotlari ho'l bo'lib ucharga kuchi yetmadi. O'lar holatga yetdi. Buni bir kabutar ko'rib, ariga rahmi kelub, darhol bir cho'pni tishlab, suvga tashladi. Bechora ari bu cho'pni kema qilib, suv balosidan qutuldi. Arodan ko'p o'tmadi. Bir bola tuzoq qo'yib, kabutarni tutmoqchi bo'ldi. Ari buni ko'rgan zamon kelub, bolaning qulog'ini chaqdi. Bola qulog'ining alamidan tuzoqni tashlab, qulog'ini ushladi. Kabutar vaqtni g'animat bilib, uchib ketub, o'limdan qutildi.

Topshiriq. *Xattaxtadan siz tinglagan hikoyaga mos maqolni topib, belgilang.* (O'quvchilar "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqolini belgilaydilar)

– Qolgan maqollarga mos qanday hikoya, ertaklar o'qigansiz? ("Bilim – aql chirog'i" maqoli mazmuniga mos "Ilm afzal" ertagini o'qiganmiz)

– Maqollarni yana qanday nom bilan atash mumkin? ("Dono fikr" deb atash mumkin.)

– Bugungi darsda nimalarni o'rganar ekanmiz?

– Maqollar nima haqda bo'ladi? Ular nima maqsadda yaratiladi?

O'quvchilar javobi to'ldirib, umumlashtiriladi.

Nazariy ma'lumot. Maqollar – xalqning hikmatli ifodalari, hayotiy tajriba asosida yuzaga kelgan dono fikrlarining ixcham shakli. Maqollar she'riy va nasriy tuzilishga ega. Maqollar ona-Vatanni sevishga, uning har bir qarich yerini asrashga, kasb-hunar egallashga,

mehnat qilishga, to‘g‘ri so‘z bo‘lishga, yaxshi odob va olijanob xulqli bo‘lishga chaqiradi.

II. Anglash bosqichi. Maqsad: maqollarni ifodali o‘qish, mazmunini misollar bilan ochib berishga o‘rgatish.

Metod: Suhbat, guruhlariga bo‘linib ishlash.

O‘quvchilar 4 guruhga bo‘linadi. Har bir guruh uchun ma‘lum mavzudagi maqollarni o‘qib o‘rganish topshiriladi.

1. Topshiriq. Ifodali o‘qish mashqi o‘tkaziladi. Bunda guruhdagi har bir ishtirokchi bittadan maqolni ifodali o‘qib beradi.

2. Mustaqil ish. O‘quvchilar o‘qigan maqollariga darslikdan mos asarlarni tanlab, maqolning ma‘nosi bilan asarda aytilayotgan fikrning bog‘liqligini izohlab beradilar. Masalan, “*Elidan ayrilgan yetti yil yig‘lar, Vatandan ayrilgan o‘lguncha yig‘lar*” maqoliga Bobur haqidagi “*Hidi tilimi va mazasidan*” asarini misol qilib keltirish mumkin.

Savol-topshiriqlar beriladi:

– Darslikdan “*El boshiga tushgan ish, Er boshiga tushgani*” maqoliga mos asarni eslang. Shu maqol qaysi asar g‘oyasiga mos keladi?

– “Bilagi zo‘r birni yiqar, bilimi zo‘r mingni yiqar” maqoliga qaysi asar g‘oyasi mos? (“Mardlik va aql yorug‘ligi”) va hok.

3. Maqollar yuzasidan rebus yechish.

1) [oltin rasmi] [o‘t rasmi]da bil[in rasmi] [ari rasmi] (r→d), / [odam rasmi] – [mehnat qilayotgan kishi rasmi]da.

2) [ko‘z rasmi](k/i) [100]sizning [ko‘z rasmi](k→s)i [tuz]siz.

3) Bil[ari rasmi](r→g) [to‘r rasmi](t→z) [1]ni yi[qor rasmi] (o→a), [bol](o→i)imi [bo‘r rasmi] (b→z)[1000]ni.

III. Fikrlash bosqichi. Maqsad: o‘quvchilarning mavzu yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash, nutqda maqollardan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish, xulosa chiqarishga o‘rgatish.

Metod: Aqliy hujum, suhbat metodi.

1. Aqliy hujum.

– Qaysi mavzulardagi maqollarni o‘qidingiz?

– Maqollar qanday paydo bo‘lgan?

2. Maqollardan yod aytish musobaqasi.

1-guruh. Mehnatsevarlik haqidagi maqollardan ayting.

2-guruh. Vatanparvarlik haqidagi maqollar ayting.

3-guruh. To‘g‘riso‘zlik haqidagi maqollar ayting.

4-guruh. Do'stlik haqidagi maqollardan yod ayting.

3. *Mustaqil ijodiy ish.*

Har bir guruhga bitta maqol beriladi. Guruh ishtirokchilari birgalikda oxiri berilgan maqol bilan xulosalanadigan hikoya tuzib yozishadi. O'qituvchi guruhlarga quyidagi maqollarni bo'lib berishi mumkin:

1) *Hamjihatlik – davlat, Yolg'izlik – kulfat.*

2) *Ilmi yo'qning ko'zi yumuq.*

3) *Odobli – elda aziz.*

4) *Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda.*

Hikoyani ertak tarzida yoki hayotda uchraydigan biror voqea tarzida yozish bo'yicha maslahat va yordam beriladi. Masalan, "Odobli – elda aziz" maqoli asosida taxminan quyidagicha hikoya tuzish mumkin:

Odiljon oyisi, dadasi bilan xolasinikiga mehmonga bordi. Xolasi mehmonlarni pista-bodom, shirinliklar, kulcha nonlar bilan siyladi. Odiljon mehmonda sho'xlik qilmadi. Shirinliklarga hadeb qo'l cho'zavermadi. Kelgan boshqa mehmonlar Odiljonni "odobli bola ekan" deyishdi. Odiljon "Odobli – elda aziz" ekanligini bilib oldi.

Ushbu topshiriq uyga vazifa qilib berilishi ham mumkin.

4. *Mavzu yuzasidan tarbiyaviy xulosa chiqarish.*

– Bugungi maqollarni o'rganish darsi sizga yoqdimi?

– Maqollar bolalar tarbiyasiga ta'sir qiladi deb o'ylaysizmi? Ular qanday ta'sir o'tkazishi mumkin?

– Siz bugun o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?

– O'qigan qaysi maqolimiz sizga ham tegishli?

5. *Guruhlar to'plagan ballarni e'lon qilish. O'quvchilarni rag'batlantirish.*

6. *Uyga vazifa.* Maqollarni ifodali o'qish va yod olish. Darslikdan o'qilgan ertaklar mazmuniga mos maqollar topib, daftarga yozib kelish.

Maqol ustida ishlash namunasi:

Mavzu. So'z ko'rki – maqol

Darsning maqsadi.

Ta'limiy: Dono xalqimiz tomonidan yaratilgan hikmatlarning inson kamolotidagi xizmatini o'quvchilarga yerkazish. Maqollarning mavzusi, g'oyasi haqida ma'lumot berish.

Tarbiyaviy: O‘quvchilarda Vatanni qadrlash va vatanparvarlik tuyg‘usini; til odobi, nutq madaniyatini egallashga, ilm olishga havas uyg‘otish. Mehnatsevarlik yaxshi turmush garovi ekanini anglashlariga erishish.

Rivojlantiruvchi: Nutqlarini maqollar bilan boyitish. Maqollar ma’nosini o‘z so‘zlari bilan, o‘qigan asarlari, ko‘rgan-kuzatganlari asosida izohlash ko‘nikmalarini o‘stirish.

Metod: Izohli o‘qish metodi, izlanish, “Aqliy hujum” metodi, “Tarmoqlash”.

Shakl: Jamoa, guruh bilan ishlash.

Jihoz: Maqollar yozilgan plakat

Nazorat: O‘quvchilarning bilimlari savol-javob, mustaqil ishlar orqali aniqlanadi, faolligi kuzatilib, hisobga olib boriladi.

Baholash: O‘quvchilar reytingi dars oxirida e’lon qilinadi.

Darsning borishi. Dars bosqichli izchillik tamoyili asosida 4 bosqichda tashkil qilinadi.

1-bosqich. Tashkiliy qism. (2–3 daqiqa)

2-bosqich. O‘tilgan mavzu ustida ishlash. (7–10 daqiqa)

1. Xalq qo‘shiqlaridan yod aytirish. Xalq qo‘shiqlaridan namunalar:

Qaldirg‘och g‘och-g‘och,
Eshigingni och-och.
Eshigingni ochmasang,
Pista-bodom sochmasang,
Osh-qatig‘ing icharman,
Cho‘lga qarab qocharman.

Laylak keldi, ilon, qoch,
Bola-chaqang olib qoch.
Yangi to‘ning kiyib qoch,
Eski to‘ning tashlab qoch.

2. Darslikdagi xalq qo‘shig‘ini ifodali yod aytish musobaqasi.

3. Qo‘shiq matni yuzasidan suhbat. Bu qo‘shiqni kim yaratgan? Qo‘shiq qaysi mavzuda? Qo‘shiqlar qaysi paytlarda aytilgan?

4. Kim tez va to‘g‘ri joylashtiradi?” o‘yini. Topshiriq. Qo‘shiq bandlarini tartib bilan joylashtiring. (Vaqt 1 daqiqa.)

Guruhlarga kartochkalarga ikki qatordan qilib yozilgan qo‘shiqni beradi. Kim birinchi tartiblashtirib, o‘qib bersa shu g‘olib bo‘ladi.

O‘tilgan mavzu yuzasidan o‘quvchilar bilimiga munosabat bildiriladi.

3-bosqich. “Maqollar” mavzusi ustida ishlash. (25–30 daqiqa)

O‘quvchilarni maqollarni o‘rganishga tayyorlash. O‘qituvchi maqol aytadi va bu maqol qaysi o‘qilgan asar mazmuniga, g‘oyasiga mosligini o‘quvchilar topadilar. Masalan:

– Bulbul chamanin sevar, Odam Vatanin sevar. (“Kichik Vatan” Ashurali Jo‘rayevning hikoyasi mazmuniga mos.)

– Yurt qo‘rising o‘zarsan, Qo‘rimasang to‘zarsan. (“Dahshatli Meshpolvon” asari mazmuniga mos.)

1.Yer ostida oltin qoziq. (Sabzi) 2. Mehnat quroli (O‘roq) 3. Xotin-qizlar taqinchog‘i (Zirak) 4. Kunduzi yig‘iladi. Kechasi yoyiladi. (Ko‘rpa) 5. Sariqligi zar dedim, Totib asal-qand dedim. (O‘rik) 6. Xotin-qizlar o‘raydigan bosh kiyim. (Ro‘mol) 7.Ular ikki qirg‘oqni, Yaqin qilar yiroqni.(Ko‘prik) 8.Vov-vov deydi, baqiradi, Tug‘ishganin chaqiradi. (It) **Kalit so‘z:** So‘z ko‘rki – maqol.

Maqollar va ularning kelib chiqishi haqida ma’lumot berish. O‘quvchilar bilgan maqollar aytiriladi. Ularning ma’nosi izohlatiladi.

Aqliy hujum. Maqollar nima maqsadda yaratilgan deb o‘ylaysiz? Maqollarni hamma ham yarata oladimi?

O‘qituvchi: Maqollar xalqimiz tomonidan hayot tajribalari asosida yaratilgan. Tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan kichik asar. Maqollar ko‘proq she’riy shaklda yaratilgan. Qofiyadosh so‘zlar ishlatilgani uchun eslab qolish qulay.

Darslikdagi maqollar yuzasidan suhbat. Maqollar qaysi mavzularda bo‘lar ekan? Vatan haqidagi maqollarni o‘qing. Siz Vatan haqida qaysi maqollarni bilasiz? Til odobi haqidagi maqollarni o‘qing. Bilim olish haqidagi maqollarni o‘qing. Hunar haqidagi maqollarni o‘qing. Odob haqidagi maqollarni o‘qing. Darslikda qaysi mavzulardagi maqollar berilgan ekan? Nima uchun “So‘z ko‘rki – maqol deyiladi?

Maqollarning mavzusini tarmoqlarda ifodalang. (Vatan, mehnat, bilim, ...)

Maqollar mazmuni, g‘oyasi ustida ishlash. Darslikdagi maqollar mazmuniga mos hikoyalar, ertaklar toptiriladi, aytib beriladi.

Masalan: “Vatanning qadrini bilmagan O‘z qadrini bilmas” maqoliga “Dahshatli Meshpolvon” asari keltiriladi. **Xulosa chiqariladi:** Maqollar ham bir asar mazmuniga teng bo‘ladi.

“Maqolni davom ettir” o‘yini.

Vatanning qadrini bilmagan, ____ ____ _____. (O‘z qadrini bilmas.)

Odobning boshi _____,

Odobli o‘g‘il – ko‘kdagi yulduz, ____ ____ _____. (Odobli qiz – yoqadagi qunduz.)

O‘yin shu tarzda davom ettiriladi. Bu o‘yin o‘quvchilarning maqollarni tez yod olishlaiga yordam beradi.

Amir Temur, Alisher Navoiyning hikmatlaridan aytish. Ularning bu hikmatlari maqollar darajasiga ko‘tarilganini qayd etish.

Vaqtga qarab “Kim ko‘p maqol aytadi?” tez aytish musobaqasi.

4-bosqich. Darsni yakunlash. (2–3 daqiqa) 1. Darsda o‘rganilganlarni umumlashtirish. Maqollarni kim yaratar ekan? (Maqollarni dono xalqimiz yaratgan. Ularda katta ma’no bor. Ba’zan yozuvchilar, olimlarning ayrim gaplari maqollarga aylanib ketishi mumkin. Masalan, Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur. Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur. (Alisher Navoiy) Maqollar tuzilishiga ko‘ra nimaga o‘xshaydi? (She’rga) Maqollarning oxirida qanday so‘lar keladi? (ohangdosh so‘zlar)

2. Uyga vazifa. Maqollarni yod olish. Ularning mazmuniga mos o‘rganilgan asarlarni aniqlash. “Qari bilaganni – pari bilmas” maqolining ma’nosini ota-onangizdab so‘rab bilib keling. Maqollar yod olish uchun qo‘shimcha adabiyot: “Gulgina”, kichkintoylar uchun. 1-jild. 122–125-b; 252–256-b.; 2-jild. 33–38-b.; 273–279-b. Toshkent, “Yangi nashr” nashriyoti, 2010.

3. O‘quvchilarni rag‘batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, topishmoq, qo‘shiq, maqollar o‘quvchilarning aqliy o‘sishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ularda dono xalqi bilan faxrlanish va ularga munosib farzandlar bo‘lishga undaydi.

Doston o‘qish metodikasi

O‘zbek xalqi og‘zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og‘zaki ijodning qadimdan shakllangan janri **dostondir**. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. **“Doston”** so‘zi *“qissa”, “hikoya”, “ta’rif”, “maqto’v”, “shon-shuhrat”, “sarguzasht”* ma’nolarida ishlatiladi. U adabiy atama sifatida yirik hajmli, liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og‘zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o‘rin tutgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham *baxshi, oqin, shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo‘lib, mavzusiga ko‘ra xilma-xildir. Xalq dostonlari quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. *Qahramonlik dostonlari.*
2. *Jangnoma dostonlar.*
3. *Ishqiy-romantik dostonlar.*
4. *Tarixiy dostonlar.*
5. *Kitobiy dostonlar.*

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. *“Alpomish”, “Yodgor”* kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo‘lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do‘stlik va sadoqat kabi oliyjanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan.

Boshlang‘ich sinf o‘qish darsliklarida doston janriga kam o‘rin berilgan. 3-sinf *“O‘qish kitobi”*da *“Alpomishning bolaligi”* dostonidan parchalar berilgan bo‘lsa, 4-sinfda Yusuf Xos Hojibning *“Odamdan nima qoladi”* dostonidan parcha keltirilgan.

3-sinfda o‘quvchilarga doston haqida beriladigan ma’lumot *“Alpomishning bolaligi”* dostoniga bog‘liq holda bayon etiladi. Darsda o‘qituvchi doston haqida quyidagi ma’lumotlarni beradi:

“Doston ham xalq og‘zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi. O‘zbek xalq dostonlarida voqea-hodisalar she’riy va nasriy yo‘l bilan ifoda qilinadi,

qahramonlarning xususiyatlari, xulq-atvori, ichki kechinmalari va harakati baʼzan baxshi nutqida, baʼzan dostonda qatnashuvchilar nutqida aks etadi. Dostonlarda voqealar maʼlum tartibda beriladi: avval qahramonlarning yoshlik chogʻlari, xulq-atvori, keyin voqealar hikoya qilinadi”.

Boshlangʻich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, Vatanga sadoqatli boʻlishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan oʻrin olgan “*Rustamxon*”, “*Alpomish*” dostonlari xalq ogʻzaki ijodi mahsuli boʻlganligi uchun muallif haqida maʼlumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar oʻrganiladigan darslarda dostonni qoʻshiq qilib aytadigan baxshilar haqida maʼlumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hayotiga alohida eʼtibor qaratiladi. Dostondagi mubolagʻa, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda oʻquvchilarning mustaqil mulohaza yuritishlari uchun sharoit yaratiladi.

Yusuf Xos Hojibning “Odamdand nima qoladi” nomli dostonini quyidagi tartibda oʻrganish mumkin:

1. 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va toʻldiriladi.

2. Dostonni oʻqishdan oldin uning muallifi – Yusuf Xos Hojib haqida maʼlumot beriladi.

3. Oʻqituvchi dostonni ifodali oʻqib beradi.

4. Doston yuzasidan dastlabki suhbat oʻtkaziladi. Suhbatda oʻquvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: “Doston nimalar haqida ekan?”, “Dostonni oʻqish orqali nimalarni bilib oldingiz?” va hok.

5. Doston qismlarga boʻlinib, oʻquvchilarga oʻqitiladi.

6. Doston mazmuni toʻliq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir oʻquvchi mazmuni gapirib berishi yoki bir necha oʻquvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.

7. Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga eʼtibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning baʼzi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

8. *Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda dostondagi muhim gaplarni, fikrlarni o'quvchilar qanday tushunganliklari so'raladi.*

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. *Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).*

2. *Dostonni o'quvchi ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.*

3. *Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.*

4. *Doston mazmunini tahlil qilish.*

5. *Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.*

6. *Dostondagi badiiy sanoatlar ustida ishlash.*

7. *Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.*

8. *Dostonni to'liq qayta hikoyalash.*

9. *Umumlashtiruvchi suhbat.*

Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish metodikasi

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (*masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi*), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan *Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatni teran

anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar. Jamiyat tarraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur.

1-sinfda o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (*ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti*)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (*dala, bog', xiyobonlarga*) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, otabobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

O'quvchilar Ona-Vatan, ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi tarraqqiyoti haqida maqolalar bilan tanishsa, xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilimlarga ega bo'lish bilan birga, bolalarda Vatanga, xalqqa, ona tabiatiga muhabbat hissi tarbiyalanadi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. *O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish.*

2. *Maqolani yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga notanish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.*

3. *Maqola rejasini tuzish.*

4. *O'qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.*

5. Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.

6. Reja asosida maqolani qayta o'qish.

7. Maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

8. Reja asosida qayta hikoyalash.

9. Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

Ilmiy-ommabop asarlarni o'tish darsi ishlanmasi namunasi

Mavzu. Bahor shabadasi.

O'quv material. Bahor ta'rifida (*Yusuf Xos Hojib*).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarga Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish, bahorning uyg'onish fasli ekanligi, o'quvchilarning tabiatdagi o'zgarishlar haqidagi bilimlarini boyitish.

2. Bahor faslini qadrlash va sevisish hissini tarbiyalash.

3. O'quvchilarning o'qish malakalarini yanada rivojlantirish, o'quvchilar lug'atini *nasim, turdosh, chin, sabo, havo* so'zlari bilan boyitish, iboralarning ma'nosini izohlash, savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ilmiy-ommabop asarlarni o'qish darsi.

Darsning metodi: izohli o'qish, suhbat, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: bahor fasli, tabiati tasvirlangan rasmlar, predmet rasmlari: qushlar, gullar, hayvonlar rasmi.

Darsning borishi:

I. O'quvchilarni yangi o'rganiladigan mavzuga tayyorlash.

Quyidagi topishmoq aytiladi, o'quvchilar uning nima haqida ekanini va javobini topadi:

Ilon izli yorug' nur

Bulutlarni quchadi.

Jarangdor ovozidan

Eru osmon ko'chadi. (Chaqmoq)

Savollar beriladi:

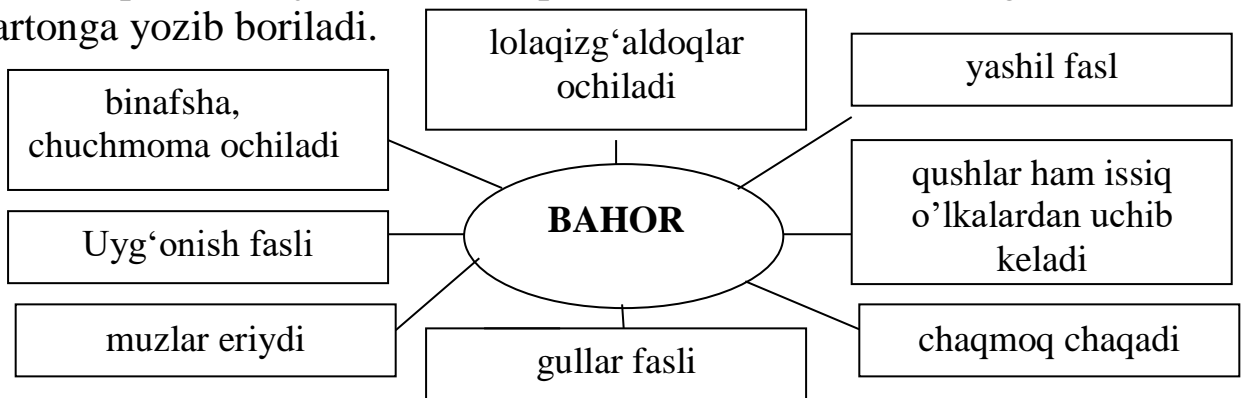
– Topishmoqni topishda sizga qaysi so'zlar yordam berdi?

– Bu so'zlar qaysi fasl ta'rifida aytiladi?

1. Aqliy hujum.

– Bahor faslini qanday so'zlar bilan ta'riflash mumkin?

O'quvchilar javobi tarmoqlash usulida har xil ranglar bilan kartonga yozib boriladi.

Tarmoqlash bahor faslining ko'rinishini eslatadigan shaklda ham bo'lishi mumkin.

2. Bahor faslidagi tarixiy sanalar haqida suhbat.

– Bahor faslida qaysi bayramlar nishonlanadi?

– Siz qaysi bayramni juda yaxshi ko'rasiz?

3. O'quvchilarga bahor haqida yod olingan she'rlardan aytiriladi.

O'qituvchi o'quvchi bilan bo'lgan suhbatni umumlashtiradi: *Bahor - yaxshi kayfiyat, mehnat qilishga ishtiyoq uyg'otadigan fasl. Shuning uchun qadimdan shoir va yozuvchilarimiz bahorni madh etib she'rlar bitgan, hikoyalar yozgan. Shunday yozuvchilarimizdan biri Yusuf Xos Hojibdir. Siz bu yozuvchi haqida oldingi darslarimizda eshitgansiz.*

– Eslang. Yozuvchining qaysi asaridan parcha o‘qigansiz? O‘sha parcha nima deb nomlangan edi? Unda nima haqida hikoya qilingan edi? (Yaxshilik va yomonlik, bilimdonlik va nodonlik haqida).

– Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridan yana bir parcha o‘qiymiz. O‘ylang. Bu parcha qaysi mavzuda bo‘lishi mumkin? Xattaxtaga mavzu va o‘quv material nomi yoziladi:

Mavzu. Bahor shabadasi.

O‘quv material. Bahor ta’rifida (*Yusuf Xos Hojib*).

1. *Asar bilan tanishtirish.* Matnni o‘qituvchi o‘qib beradi. So‘ngra topshiriq beriladi:

– Asarni diqqat bilan tinglang. Yozuvchi bahorni qanday ta’riflagan?

2. *Kirish suhbat:*

– Asar nima haqida ekan?

– Unda nimalarning ta’rifi berilgan?

3. *Topshiriq asosida ichida o‘qish.*

– Asarni o‘qing. O‘zingizga ma’nosi notanish so‘zlarni belgilang.

4. *Lug‘at ishi.*

Nasim – shabada, shamol   *chechaklar* – gullar

Firdavs – bog‘, jannat bog‘i   *ifor* – yoqimli hid

Chin – Xitoy   *Musaffo* – toza, pokiza

Mushk-anbar – xushbo‘y hid   *Navo* – kuy

Sabo yeli – shamol nafasi

5. *Asarni qismlarga bo‘lib o‘qitish.*

Asar 3 qismga bo‘linadi va 3 o‘quvchiga o‘qitiladi.

2-qayta o‘qitilayotganda quyidagi savol-topshiriqlar beriladi:

1-qism yuzasidan:

– *Yozuvchi bahorni ta’riflashda qaysi so‘zlardan foydalangan?*

– *Nasim, firdavs, oq rang, bo‘z yer, alvon rang, musaffo, yashil to‘n, oq, sariq, ko‘k, qizil rangli harir yaproqchalar, yashil parda, xitoy karvoni, chechaklar, ifor* kabi so‘zlarning ma’nosini aytib bering.

2-qism yuzasidan:

– *Yozuvchi qaysi qushlarni va parrandalarni tilga oladi?*

– *G‘oz, o‘rdak, oqqush, qil quyruq, turna, kaklik, qora qarg‘a, bulbul.*

– *Shu qush va parrandalarni rasmlar ichidan ko‘rsating.*

3-qism yuzasidan.

– Yozuvchi qaysi hayvonlarning nomini tilga olgan? (Bug‘u, jayron).

6. *Tanlab o‘qish.* Topshiriqlar beriladi:

– Bahor faslida daraxtlarning harakatga kelishi tasvirlangan o‘rinni topib o‘qing.

– Kaklik tasviri berilgan qismni topib o‘qing.

– Qora qarg‘aning ovozi nimaga o‘xshatiladi? Shu misralarni topib o‘qing.

– Yozuvchi yerni o‘tlar bilan qoplanishini nimaga o‘xshatadi? Shu qismni topib o‘qing.

– Turnalarning uchishi nimaga o‘xshatilgan? Shu o‘rinni topib o‘qing.

– Asardan jonsiz narsa jonlashtirilgan o‘rinni topib o‘qing. (Gullar yuz ochib, qahqaha urib kulmoqda).

– Zerikarli qishni bahor qanday haydadi? (Bahor nafasi bilan haydadi).

– Daraxtlarning barg yoyishi nimaga o‘xshatilgan? Matndan topib o‘qing (... daraxtlar yana yashil to‘n kiydi).

O‘qituvchi: – Demak, yozuvchi Yusuf Xos Hojib bahorni ta’riflashda juda ko‘p rang bildiruvchi so‘zlardan, o‘xshatishlardan, jonlantirishlardan foydalangan. Siz ham uyda “Bahor – go‘zal fasl” mavzusida kichik hikoya tuzing. Unda shunday so‘zlardan, iboralardan foydalanishga harakat qiling.

Bunda quyidagi rejadan foydalaning:

Reja:

1. *Bulut suzgan osmon.*

2. *Gullarga burkangan olam.*

3. *Qushlar navosi (chug‘uri).*

– Asarni bir necha marta o‘qing. Hikoyangizda asardagi so‘zlardan ko‘proq foydalanishga harakat qiling.

7. *Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlash.*

8. *Darsda o‘rganilganlarni umumlashtirish va tarbiyaviy hulosa chiqarish.*

– Siz bugungi o‘qigan asarimiz orqali nimalarni bilib oldingiz?

– Bahor faslida tabiatda qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ladi? U kishilarga qanday kayfiyat bag‘ishlaydi?

– Bahor fasli tuhfariga qanday munosabatda bo‘lyapsiz?

9. *O‘quvchilar faoliyatini baholash va rag‘batlantirish.*

Mavzu: Mangulikka tatigulik kun. Safar Barnoyev. Matn beriladi.

I. 1. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

___ Bobomiz sohibqiron Amir Temurni tanidik.

___ O‘tgan davr mobaynida yoshi ulug‘lar ham, yoshi kichiklar ham qayta tug‘ildi.

___ Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziy, Bahovuddin Naqshbandiy, Abdulxoliq G‘ijduvoni, Xoja Ali Romitaniy, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi yuzlab ajdodlarimizni bilib oldik.

___ Shoh va shoir, sarkarda Bobur Mirzoning ruhini shod etdik.

2. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

___ Bugungi ishlar, qurilishlarsiz – bolalarga abadiy mulk bo‘lib qoladi.

___ Dunyoning eng so‘nggi texnikasi O‘zbekistonga ko‘chib kelmoqda.

___ Bugun qishloqlarimizga san‘at kirib bormoqda.

___ Uning haqiqiy egalari, boshqaruvchilari sizlar bo‘lasizlar, aziz o‘quvchilar!

II. Asar matni tahlili bilan bog‘liq topshiriqlar:

3. Nima uchun 1991-yil 31-avgust sanasi asrga tatigulik kun deyilgan?

---

4. “Yoshi ulug‘lar ham, yoshi kichiklar ham qayta tug‘ildi” gapida qanday ma’no ifodalangan?

A. Bobolarimiz, ajdodlarimizning buyuk olim va sarkarda bo‘lganliklarini bilib olganimizni.

B. Yoshi kichiklar yoshi ulug‘lardan ko‘p narsalarni bilib olganini.

C. Mustaqillik tufayli tariximizni bilib olganimizni,

D. Mustaqillik tufayli mamlakatimiz rivojlanganini.

5. Matnda tilga olingan buyuk bobokalonlarimiz nomini yozing.

---

6. Tarixiy obidalar saqlanib qolgan shaharlar nomini yozing.

---

7. Soʻzlarning maʼnosini yozing.

	Soʻzlar	Soʻzlar maʼnosi
	Istiqlol	
	Zaxira	
	Obida	
	Oʻqimishli	
	Abadiy	
	Qishloq xoʻjaligi	
	Sanoat tarmoqlari	

**8. Matndan koʻchma maʼnoli soʻzlarni topib yozing.
Maʼnosini izohlang.**

	Koʻchma maʼnoli soʻzlar	Maʼnosi

9. Vatanimizdagi hozirgi bunyodkorliklarga 1-2ta misol keltiring.

---

10. Siz, vatanningiz merosxoʻrlariga, qanday vazifalar yuklatilgan?

---

11. Matnda nomlari tilga olingan buyuk bobokalonlarimizdan biri haqida qisqa ma'lumot tayyorlang.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish metodikasi

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini yaxshilab o'qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o'quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng qo'llanilgan. "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida matn ostida topishmoqlar keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, kitob haqidagi "Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama" topishmog'i kitobning inson hayotidagi ahamiyatini tushuntirishda asqotadi. . "Topishmoqlar" darsliklarida ko'p beriladi, ular o'quvchi aqlini charxlaydi., ularning topqiriligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. Darsliklarda topishmoq javoblari rasmlar orqali berilgan yoki qayd etilmagan (3-, 4-sinfda). Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilarda topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalari hosil qilingan bo'ladi.

Topishmoqlar bolalar shoirlari tomonidan ham yaratilib kelinmoqda. Bunday topishmoqlar sho'x, qiziqarli bo'ladi. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi" da "*Quvnoq topishmoqlar*" (A.Akbar), "*Buni toping, qizlarim*" (G'.G'ulom) kabi topishmoqlar keltirilgan.

Latifa xalq og'zaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri bo'lib, nozik, mayin kinoya, qochiriqlar ishtirok etuvchi kulguli,

kichik hajmli hikoyadir. Xalq o'rtasida "afandi" deb ham yuritiladi. Latifalar yagona qahramon (Nasriddin Afandi) bilan bog'liq holda yaratiladi, ixcham syujetga ega bo'ladi. Latifalarning eng muhim xususiyatlaridan biri uning hamma vaqt hayot bilan hamnafas, hamqadam borishidir.

Latifa matni ustida ishlashda ham hikoya matni ustida ishlashda qo'llangan usullardan foydalanish mumkin. Lekin bunda latifa janrining o'ziga xos jihatlari ham ahamiyat qaratish lozim.

Darsligida "Uyqum qochib ketdi", "Tuya eshikdan sig'maydi" kabi latifalar ustida ishlaganda ularda tanqid qilingan illatlar haqida alohida to'xtalib o'tish, o'quvchilarga yaxshi fazilatli bo'lish kerakligini uqtirib o'tish kerak. Umuman olganda, latifalar orqali ham o'quvchilarni tarbiyalab borish lozim.

Tez aytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tez aytishlar keltirilishi maqsadga muvofiq. Masalan, "*Botir botmas botqoqqa*", "*Qobil qozonda qovurdoq qovurdi*", "*Bahodir bayroqni Botirga berdimi, Botir Bahodirga bayroqni berdimi?*", "*Olim oldidagi oltita olmani oldi*" va boshq.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darsliklariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tanlab olingan, ko'proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan topishmoq, latifa va tez aytishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish boshlang'ich sinflarda dastlab har bir darsda amalga oshirilib boriladi. Alohida dars sifatida o'rganishda esa o'qituvchilar turli usullardan foydalanishlari mumkin.

Topishmoq o'tish darsining namunasi:

Mavzu. Topishmoqlar.

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarga topishmoqlarning janriy xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Ularning topishmoqni ifodali o'qish, javobini tez topish malakalarini oshirish, ziyraklikka o'rgatish.

2. O'quvchilarning muomala madaniyatini oshirish.

3. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, ijodiy faoliyatga yo‘llash.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, topishmoq o‘qish darsi.

Darsning borishi:

I. Da’vat bosqichi. Maqsad: o‘quvchilarning topishmoq haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuga qiziqish uyg‘otish.

Metod: suhbat, izlanish metodi.

O‘qituvchi xattaxtaga osmondagi yulduzlar, yong‘oq, yer yong‘oq, arra rasmlarini ilib qo‘yadi va quyidagi topishmoqni yozadi:

Tunda ko‘rib, cho‘g‘ deysan,

Tongda ko‘rib yo‘q deysan.

Savol-topshiriqlar beriladi:

– *Shu rasmlar ichidan topishmoqning javobini toping.*

– *Qaysi so‘zlar orqali topishmoqlarning javobi “yulduz” ekanini bildingiz?*

Xattaxtaga 2-topishmoq yoziladi:

Qo‘shaloq tovoq,

Ichi to‘la yog‘.

– Qaysi belgilariga ko‘ra topishmoqning javobini topdingiz?

3-topishmoq yoziladi:

Pilla kabi bo‘g‘indor,

Har bo‘g‘inda mag‘zi bor.

– Yer yong‘oqning qaysi belgilari topishmoqda keltirilgan?

4-topishmoq:

Og‘zi yo‘g‘-u tishi bor,

Duradgorda ishi bor.

– Javob qaysi so‘zlar orqali topdingiz?

O‘qituvchi:

– *Topishmoqlarni topishda sizga nimalar yordam berdi?*

– Topishmoqda narsaning belgilarini ifodalovchi so‘zlar bo‘ladi.

– Topshimoqlarda ko‘pincha kim?, nima? so‘zlariga javob bo‘ladigan so‘zlar yashirinadi.

2. Topishmoqlar haqida ma’lumot berish. O‘qituvchining hikoyasi:

– *Topishmoq matnida narsa yoki hodisalarning belgisi, shakli, harakati, holati, vazifasi va boshqa tomonlari berilgan bo‘ladi. Topishmoqlar qadimda “jumboq”, “top-top” deb yuritilgan. Har bir*

topishmoq uni yaratgan xalqning hayoti, urf-odati, o'ziga xos rasm-rusmlari bilan bog'liq bo'ladi.

II. Anglash bosqichi. Maqsad: darslikda berilgan topishmoqlar bilan tanishtirish, muvotiq o'qishga, topishmoqlar yuzasidan o'zaro muvokama qilishga o'rgatish.

Metod: muvotiq ish, krossvord yechish, suvbat metodi.

1. *Topishmoqni ifodali o'qish va javobini topish.*

2. *Savol-javob o'tkazish:*

– Birinchi topishmoqning javobi nimaga o'xshatilgan?

(G'o'zaga)

– Tungi osmon nimaga o'xshatilgan? (ko'k ko'ylakka)

– 2-topishmoqda oy nima deb ta'riflangan? (patir)

– 3-topishmoqda karamni qaysi belgilariga ko'ra topdingiz?

(Karamning qavat-qavat bargi qat-qat to'nga o'xshatilgan)

3. *Krossvord yechish.*

O'qituvchi krossvordni vatmanga oldindan quyidagicha tayyorlashi mumkin: krossvord savollari topishmoqlar ko'rinishida bo'ladi. Sinfni 3 guruhga bo'lib, har bir guruhga 1 tadan krossvord yechish uchun beriladi. Bu usul bolalarning topishmoqni tez topishga ishtiyoqini oshiradi.

1-guruh uchun krossvord:

Bo'yiga

1. Keragida suvga o'tasan
Qimirlashin poylab yotasan.

3. Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko'rsa cho'qir.

6. Birlashtirib kiyimni
Issiq tutadi sizni.

Eniga

2. Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar.

4. Katta oppoq dasturxon
Yer yuzini qoplagan.

5. Og'zi yo'g'-u, tishi bor,
Duradgorda ishi bor.

Javoblari:

1. Qarmoq. 3. Laylak. 6. Tugma. 2. Shamol. 4. Qor. 5. Arra.

2-guruh uchun krossvord:

Bo'yiga

1. Tikuvchimas,
Bichuvchimas,
Ignasi ancha ekan.
3. Kundalik tarix o‘zi
Har yerda uning so‘zi.
5. Bir onadan yuz bola,
Yuzovi ham bo‘z bola.

Eniga

2. Uyning shiftida ini,
Kuylab berar har kuni.
Bahorda kutib olib
Kuzatamiz kuz uni.
4. Xo‘ppa semiz, bir tuki yo‘q.
6. Uzun terak, ichi kovak.

Javoblar:

1. Tipratikan. 2. Gazeta. 5. Uzun. 2. Qaldirg‘och. 4. Tarvuz. 6. Qamish.

3-guruh uchun krossvord:

Bo‘yiga

1. Pishirsang osh bo‘lur,
Pishirmasang qush bo‘lur.
3. Gulsiz meva qiladi,
Ko‘p yesang – til shiladi:
G‘ir-g‘ildirak oy kulcha,
Bu nima, kim biladi?
4. Chopsa chopilmaydi,
Ko‘msa ko‘milmaydi.
5. Bodom kabi yaprog‘i,
Sollanadi butog‘i,
O‘zi shirin, tukligina,
Mazasi ham totligina.

Eniga

2. Ikki ajib qulog‘i bor:
Biri tinglar, biri so‘zlar.
6. O‘zi qizil, go‘zal biram,
Qirga yozar qizil gilam.
7. Pak-pakana bo‘yi bor,
Yetti qavat to‘ni bor.

Javoblar:

1. Tuxum. 3. Anjir. 4. Soya. 5. Shaftoli. 2. Telefon trubkasi. 6. Lola.

7. Piyoz.

III. Fikrlash bosqichi.

Maqsad: Darslikdagi savol-topshiriqlarga javob olish orqali egallangan bilimlarni aniqlash, o'yinlar orqali ijodiy izlanish ko'nikmasini shakllantirish.

1. Darslikdagi savol va topshiriqlar ustida ishlash:

- Topishmoqlarni kim yaratgan?
- Topishmoqlar qadimda nima deb nomlangan?
- Topishmoqning qanday foydasi bor?
- O'zingiz qanday topishmoqlar bilasiz?

2. O'quvchilar bir necha qatorlarga ajratilib, o'yin uyushtiriladi: qator boshliqlari o'quvchilarga biror narsa rasmini beradi, o'quvchi rasimga oid topishmoq aytadi. Bir o'quvchi ayolmasa, orqadagi o'quvchiga uzatadi. O'quvchilarning o'zlariga "Shunga doir topishmoqni o'zingiz to'qishingiz ham mumkin" deb aytiladi. Qaysi qator topishmoqni birinchi aytsa, o'sha g'olib sanaladi.

3. *Uyga vazifa.* Darslikda o'qilmagan yangi topishmoqlar topib, daftarga yozib kelish.

4. *O'quvchilarni rag'batlantirish va darsni yakunlash.*

Umumlashtiruvchi o'qish darslarini tashkil etish

Umumlashtiruvchi o'qish darslari qurilishi jihatidan o'qish darslarining boshqa turlaridan farqlanadi. Bunday dars bo'lim materiallari o'rganib bo'lingach tashkil etiladi. Yangi dastur va metodik qo'llanmalarda tavsiya qilinganidek, har bir o'qish darsida o'quvchilar tasavvuri va bilimni umumlashtirish, malakalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi. Shuning uchun umumlashtiruvchi darsning qurilishi o'mumlashtirishning maqsad va xarakteriga qarab belgilanadi.

O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimni bir tizimga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars odatda o'qish dasturidagi u yoki bu muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi.

Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasuvvuri va tushunchalarni kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotida qanday ahamiyatga ega ekanini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimni boyitadigan shu mavzuga oid qo'shimcha materiallar ham berishi mumkin.

Umumlashtiruvchi darsda takrorlash ilgari o'qilganlar mazmunini o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi xarakterda bo'lishi, bolalar bilimni ma'lum bir tizimga solishga, ayrim tasavvur va tushunchalarni tartibga solishga yordam berish lozim. Shunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qiganlarnigina emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok qilingan tabiatdagi predmetlar va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material bo'ladi. Maktab hayoti, oila mavzusiga yoki tabiatshunoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darsning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursiyalar jarayonida olgan bilimlari bilan bog'lash hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, ko'rilgan va kechirilganlar yuzasidan, illyustrativ materiallarni (rasmlar, misollar) ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi kabilardan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

O'quvchilar muayyan mavzu ustida ishlab, o'qiganlari, ko'rganlari, eshitganlari, kuzatganlari xaqida o'z fikr-mulohazalarini dadil va erkin aytish imkoniyatiga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzuni yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqollardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, u yoki bu hikoya yoki maqolda qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, ayrim zaruriy hollarda o'qilgan asar mazmunini qisqa bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular ekskursiyada ko'rganlaridan nimalar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini

aytib berishlariga o'qituvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Darsda Vatan haqida bilim beradigan "O'zbekiston - Vatanim manim" mavzusida berilgan "Serquyosh o'lka" mavzularida umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish o'quvchilarning o'qiganlarini, Vatan bo'ylab qilgan sayohatlari jarayonida ko'rganlari bilan bog'lab, umumiy xulosa chiqarishlariga yordam beradi. Bunda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi, oila va maktab, shahar hayoti haqidagi bilimlari katta ahamiyatga ega. Bunday darslarda umumiy xulosani o'qituvchining yordamisiz o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda chiqarishlari juda muhim bo'lib, bu ularning kelgusi ishonchlarini shakllantirish uchun mustahkam asos hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslar uchun berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishlariga yaqin, ularning yosh xususiyatlariga mos, o'quvchilar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara olishlarini ta'minlashi lozim.

Umumlashtiruvchi darsni muvaffaqiyatli o'tkazish unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rganiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy xulosa chiqarishni rejalashtirish mumkin emas; bu darsga ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini tarqatib yuboradi, idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlash imkonini chegaralaydi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashni, mavzu yuzasidan yana nimalarni umumlashtirishni belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ish turlaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni o'qish dasturidagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat o'qish darsining muhim va katta bo'limi materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish maqsadga muvofiq. Mavzularni o'rganish davrida foydalanilgan ko'rgazmali qo'llanmalardan, savol va topshiriqlardan, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan umumlashtiruvchi darslarda shundayligicha – bir xilda foydalanish tavsiya etilmaydi.

Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va xarakterlilarni tanlashi, o'quvchilar mustaqil

xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etishga imkoniyatni ekskursiya va kuzatishda yozgan xotiralarni (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari tayyorlangan rasmlarini yig'ishlari, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, u yoki bu asardan ayrim parchani yodlashlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

Umumlashtiruvchi dars namunasi

Mavzu. Mustaqillik – sharaf-shonim mening.

Dars maqsadi:

1. “Istiqlolim – istiqbolim” haqidagi o'quvchilarning tushunchalarini tizimga solish.
2. O'quvchilarning shu mavzudagi bilimlarini umumlashtirish.
3. Mustaqillikning insoniyat hayotdagi ahamiyatini tushunishlariga, mustaqillik buyuk ne'mat ekanligini anglashlariga erishish.

Dars turi: umumlashtiruvchi dars.

Dars metodi: suhbat, tarmoqlash, mustaqil ish metodi.

Dars jihozi. “Istiqlolim – istiqbolim” mavzusiga doir rasmlar va o'quvchilar chizgan rasmlar, test topshiriqlari.

Darsning borishi:

I. O'qituvchining kirish so'zi.

II. Sinf o'quvchilarining faoliyati. Sinf o'quvchilari ikki guruhga bo'linadi.

1-guruh ilmiy-ommabop asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi: *“Mustaqil yurt farzandlari”*.

2-guruh sahna va she'riy asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi *“Istiqboli porloq bolalar”*.

O'qituvchi har bir guruh vakillari uchun savol-topshiriqlar tuzadi (ular oldindan o'quvchilarga berib qo'yilishi ham mumkin). Savol-topshiriqlar dars vaqtida konvertda guruh sardoriga beriladi. Topshiriqlarni o'quvchilar darsda jamoa bo'lib bajaradilar.

1-tur topshiriq: “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi” sahna asari yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 1-guruh a‘zolaridan javob oling.

1. *O‘zbekiston xalqining huquqi, burchi va vazifasi qaysi kitobda o‘z ifodasini topgan?*

2. *Konstitutsiya mamlakatimizning nimasini ifodalaydi?*

3. *Konstitutsiya necha bo‘lim, bob va moddadan iborat?*

4. *“O‘zbekiston qonuniy davlat” gapining ma‘nosini tushuntirib bering.*

5. *“Iqboli buyuksan” she‘rini yod aytib bering.*

Guruhlar 1-tur bo‘yicha baholanadi.

2-tur topshiriq: Berilgan she‘rni ifodali o‘qing va uning nima haqida ekanini ayting.

1-guruh uchun:

Ajdodlardan meros bo‘lib qolgan tuproq,

Bobolarning qon va teri tomgan tuproq.

Qizg‘aldoqlar ochilganda qilmay kanda,

Qir, adirlar gulxan bo‘lib yongan tuproq,

To‘kin-sochin dasturxonni solgan tuproq.

(Tursunboy Adashboyev)

2-guruh uchun:

Alla bo‘lib jaranglagan

Ona tilim – jonu dilim.

Mir Alisher bobomlardan,

Meros bo‘lib qolgan tilim

Bobur Mirzo she‘ridan

Rang va ohang olgan tilim.

Shunday tildan tonar bo‘lsam

Yoki o‘gay sanar bo‘lsam,

Qiyma-qiyma bo‘lsin tilim.

Ona tilim – jonu dilim.

(Tursunboy Adashboyev)

3-tur topshiriq: “Zinama-zina” o‘yini. Bunda shohsupaga birinchi chiqqan guruh unga “O‘zbekiston bayrog‘ini” o‘rnatadi.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. *O‘zbekiston Respublikasi qachon mustaqilikka erishdi?*

2. *O‘zbekistonning rivojlanib borayotganini asoslab bering.*

3. *O‘zbekiston Respublikasi bayrog‘ini ta’riflab bering.*
4. *Istiqlolni ulug‘lashimizning sababi nimada deb bilasiz?*

2-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. *“O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat” gapini kim aytgan? O‘zbekistonning buyukligini qanday izohlaysiz?*

2. *O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?*

3. *O‘zbekiston Respublikasi Gerbini ta’riflab bering.*

4. *Mustaqillik o‘zbek xalqiga qanday erkinliklar berdi?*

4-tur topshiriq:

1. *Konstitutsiyadan yod olgan moddalarinigizdan aytib, uning ma’nosini izohlab bering.*

2. *“Istiqlolim – istiqbolim” mavzusida tuzgan 5-6 gapli matningizni o‘qing yoki ijod etgan she’ringizni ayting.*

3. *“Istiqlolim – istiqbolim” mavzusida chizib kelgan rasmlar ko‘rgazmasini namoyish qiling.*

5-tur topshiriq: Ifodali o‘qish musobaqasi. Bunda o‘qituvchi bo‘limdagi asarlardan belgilab kelgan parchalarini o‘qitadi.

Misol:

– “Mangulikka tatigulik kun” asaridan bug‘doy haqidagi parchani ifodali o‘qing. Shu asardan O‘zbekistondagi yer-mulk egalariiga bildirilgan istaklarni ifodali o‘qing.

– Konstitutsiyada keltirilgan moddalarni ifodali o‘qing.

– Avtomobil zavodining tashkil etilishi haqidagi parchani ifodali o‘qing.

6-tur topshiriq: Test topshiriqlari ustida ishlash.

1. *O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi so‘zini kim yozgan?*

A. Abdulla Oripov

B. Erkin Vohidov

D. Zafar Diyor

2. *“Serquyosh”, “Oltin vodiylar”, “Istiqlol mashoali” kabi so‘zlar qaysi she’r matnida uchraydi?*

A. “Iqboli buyuksan”

B. “O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi”

D. “Serquyosh o‘lka”

3. *Qaysi kun “Mangulikka tatigulik kun” hisoblanadi?*

A. 1992-yil 2-mart

- B. 1992-yil 5-noyabr
- D. 1991-yil 31-avgust

4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?

- A. 1989-yil 21-oktyabr
- B. 1991-yil 18-noyabr
- D. 1992-yil 8-dekabr

5. O‘zbekiston Konstitutsiyasi necha bob va necha moddadan iborat?

- A. 20 ta bob, 100 modda
- B. 27 ta bob, 155 modda
- D. 23 ta bob, 124 modda

6. “Chiniqtir mayliga sen tanni, Unutma va lekin Vatanni” misralari qaysi she’rdan olingan?

- A. “Iqboli buyuksan”
- B. “Toshkentnoma”
- D. “Serquyosh o‘lka”

7. O‘zbekiston va Janubiy Koreyaning avtomobil ishlab chiqaradigan qo‘shma korxonasi qaysi shaharda joylashgan?

- A. Samarqand
- B. Toshkent
- D. Asaka

8. “Neksiya”, “Tiko”, “Damas” avtomobillari qachondan boshlab ishlab chiqarila boshlangan?

- A. 1992-yil 5-noyabrdan
- B. 1993-yildan
- D. 1996-yil bahoridan

9. “O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat” gapini kim aytgan?

- A. Islom Karimov
- B. Sharof Rashidov
- D. Amir Temur

7-tur topshiriq: Krossvord yechish. Krossvord ikkala guruhga ham beriladi, birinchi yechgan guruh g‘olib sanaladi.

Bo‘yiga

1. Mustaqillik so‘ziga ma’nodosh so‘z. (Istiqlol)
2. O‘zbekiston ramzi. (Bayroq)
3. Chaqaloq belanadigan narsa nomi. (Beshik)
4. Eng mo‘tabar zot. (Ona)

5. *Farzandiga ona aytgan qo'shiq.* (Alla)
6. *O'zbekiston ramzi.* (Madhiya)
- Eniga
7. *O'zbekiston ramzi.* (Gerb)
8. *Madhiyaga kuy bastalagan kompozitor ismi.* (Mutal)
9. *Kalendar so'ziga ma'nodosh so'z.* (Yilnoma)
10. *Yulduzlar ilmi bilan shug'ullangan olim ismi.* (Ulug'bek)
11. *Davlat qomusi.* (Konstitutsiya)
12. *O'zbekiston avtomobili nomi.* (Neksiya)
13. *Avtomobil zavodi joylashgan shahar.* (Asaka)
14. *Poytaxt nomi.* (Toshkent)

Javoblar to'g'ri topilsa, eniga shu bo'limda yod olingan she'r nomini o'qiysiz. (*Iqboli buyuksan*)

Guruhlarning har bir tur topshiriqlari bo'yicha to'plagan ballari e'lon qilinadi, faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Darsga yakun yasaladi.

O'qish darslarida nutq o'stirish

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish uslublaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo o'qituvchi ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. O'qituvchi bergan savollar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini analiz qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri turli maqsadlarda tashkil etilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli, o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi nisbatan qiyinroq. Asar sujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yunaltirilishi lozim.

O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosa chiqariladi.

Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash,

o'quvchilar topgan sarlavhani jamoaviy muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja xattaxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchilikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoliga javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning xiyla mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2–3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga II sinfdan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi: 1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi; 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi; 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan metodik usullar yordam beradi: 1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash; 2) hikoyadati bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash; 3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnni tahlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi

mustaqillikni o‘stiradi va o‘qilgan matn mazmunini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o‘qish bilan bog‘liq holda o‘tkaziladigan ijodiy ishlar ham o‘quvchilar nutqini, tafakkurini o‘stiradi. Bular: 1) ijodiy qayta hikoyalash; 2) insenirovka qilish; 3) o‘qilgan asarga rasm chizish; 4) hikoyani davom ettirish.

Ijodiy qayta hikoyalashda o‘qilgan hikoyaning sharoiti yoki shaklini o‘zgartirib hikoya qilinadi. Bunda hikoyani yangi epizodlar bilan to‘ldirib hikoya qilish ham mumkin.

Insenirovka yoki sahnalashtirishda o‘quvchilar o‘qilgan hikoyani sahnabop qilib o‘zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga stsenariy haqida, kostyum, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o‘ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (bu tilni o‘rgatish nuqtayi nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

O‘qilgan hikoyaga rasm chizishda o‘quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o‘qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o‘zi rasm chizadi. Agar o‘quvchi rasmni yaxshi chiza olmasa, o‘zi chizmoqchi bo‘lgan rasmni og‘zaki tasvirlab beradi, ya’ni so‘z bilan chizadi.

O‘qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo‘llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo‘llaniladi.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida o‘quvchilar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga katta ahamiyat qaratiladi.

Sinfda o‘qish metodikasidan test topshiriqlari

1. 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi.

- A. Sidirg‘a o‘qish bosqichiga.
- B. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.
- D. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichiga.
- E. Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

2. To‘g‘ri o‘qishga berilgan qaysi ta’riflarni mukammal deb bilasiz?

A. Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko‘chirish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

B. Xato qilmasdan, yanglishmasdan o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

D. So‘zdagi tovushni, bo‘g‘inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo‘shmay o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

E. Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o‘qish to‘g‘ri o‘qish deyiladi.

3. To‘g‘ri o‘qishni ta‘minlovchi shartlar qaysi javobda to‘g‘ri berilgan?

A. Matnni o‘qishdan oldin o‘qilishi va bo‘g‘in tuzilishi murakkab so‘zlarni, birikma va gaplarni va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish lozim.

B. Ko‘p bo‘g‘inli, murakkab so‘zlarni doskaga yoki kartonga bo‘g‘inlab yozib, oldin bo‘g‘inlab, so‘ng sidirg‘a o‘qitiladi.

D. So‘z ma‘nolarini tushuntirish.

E. Ichda o‘qish va shivirlab o‘qishdan foydalanish.

4. To‘g‘ri o‘qishga o‘rgatishda qo‘llaniladigan usul berilgan javobni belgilang.

A. Ko‘p bo‘g‘inli, murakkab so‘zlarni doskaga yoki kartonga bo‘g‘inlab yozib, oldin bo‘g‘inlab, so‘ng sidirg‘a o‘qitiladi.

B. Matnni to‘g‘ri o‘qish uchun sharoit yaratish.

D. Ma‘nosi tushunarsiz so‘zlarni aniqlash.

E. Xatolarning to‘g‘rilashning to‘g‘ri sistemasini ishlab chiqish.

5. Xato o‘qishning kelib chiqish sabablari qaysi javobda berilgan?

A. Tez o‘qiyman deb va so‘z ma‘nosini tushunmaslik sababli xato o‘qiydilar.

B. Ovoz chiqarib o‘qish tufayli.

D. Ichda o‘qish tufayli.

E. Yomon o‘qiydigan o‘quvchilar xato o‘qiydilar.

6. Ongli o‘qishni ta‘minlovchi metodik shartlarni aniqlang.

A. Ongli o‘qish o‘quvchining hayotiy tajribasiga, so‘zning leksik ma‘nosini, gapda so‘zlarning bog‘lanishini tushunishga bog‘lik.

B. Ongli o‘qish asarning badiiy vositalariga bog‘lik.

D. Ongli o‘qish ifodali o‘qiy olishga bog‘lik.

E. Ongli o‘qish asarning mazmuniga, g‘oyaviy yo‘nalishiga bog‘liq.

7. Yangi asarni o‘rganishda tayyorgarlik ishlarining vazifalari berilgan javobni belgilang.

A. Asarni o‘qish, kirish suhbat, asar tahlili, lug‘at ustida ishlash, yakunlovchi suhbat.

B. Kirish suhbat: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so‘zlar ustida ishlash: asarni o‘qish, asar tahlili, yakunlovchi suhbat.

D. Asarning o‘qishga tayyorgarlik asar tahlili lug‘at ustida ishlash, asarni o‘qish, umumlashtiruvchi suhbat.

E. Asarni o‘qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog‘lash, yozuvchi haqida ma‘lumot berish asarni emostional idrok etishga tayyorlash, lug‘at ustida ishlash.

8. Ichda o‘qishning afzalligi nimada?

A. Matnni tez tushunadilar, bir vaqtning o‘zida butun sinf o‘quvchilari o‘qiydi.

B. Matn (asar) ustida mustaqil ishlash ko‘nikmalari takomillashadi, o‘qituvchi har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajalarini aniqlaydi.

D. Bola estetik zavq oladi, ongli o‘qiydi.

E. O‘qituvchi o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini aniqlaydi.

9. 1-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

A. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

B. Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

D. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

E. Sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

10. 3-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

A. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

B. Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

D. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

E. Sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

11. 2-sinf o‘quvchilarining o‘qish malakasi qaysi bosqichga to‘g‘ri keladi?

A. Bo‘g‘inlab sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

B. Harflarni qo‘shgan holda bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

D. Bo‘g‘inlab o‘qish bosqichiga.

E. Sidirg‘a o‘qish bosqichiga.

12. Uzlüksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida ta'limning didaktik maqsadini nima tashkil qiladi?

A. O'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash.

B. To'g'ri javob berilmagan.

B. Darslikda berilgan savollarga javob toppish.

D. Mustaqil topshiriqlarni bajarish.

13. Izohli o'qishga kim, kachon asos solgan?

A. K.D.Ushinskiy, XIX asrning 60–70-yillarida.

B. V.A.Suxomlinskiy, XX asr boshlarida.

S. Korf va Vaxterev, XIX asrning 50-yillarida.

D. Asqar Zunnunov, XX asrning 80-yillarida.

14. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar qaysi javoblarda qayd etilgan?

A. Izohli o'qish, ifodali o'qish, badiiy o'qish, izlanish metodi, reproduktiv metod.

B. To'g'ri javob berilmagan

D. Hisoblash metodi, sidirg'a o'qish.

E. Matematik metod, sintaktik metod.

15. Ertakni o'rganish darslarining qurilishiga oid xususiyat qaysi javobda noto'g'ri izohlangan?

A. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish).

B. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar).

D. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish.

E. Allegoriyani ochish.

16. Masal janridagi matnlarni o'rganishda asosiy bosqich nima?

A. Masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi.

B. Allegoriyani ochish.

D. Asar mazmunini qayta hikoyalash.

E. Qahramonlarga tavsif berish.

17. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, o'quvchilarga qanday vazifa topshiriladi?

A. She'rning mazmunini badiiy ravishda suzlab berish.

B. She'r kahramonlari haqida badiiy mulohaza yuritish.

D. She'rni ifodali yod aytib berish.

E. Ma'nosi notanish so'zlar ustida ishlash.

18. O'qish malakalarining sifatlariga nimalar kiradi?

A. Badiiy asar matnini to'g'ri va tez o'qish, badiiy asar matnini ongli va ifodali o'qish.

B. Badiiy asarni izohlab o'qish.

D. Badiiy asarni sidirg'a o'qish.

E. Badiiy asarni adabiy, orfoepik talaffuz asosida o'qish.

19. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi qaysi javobda berilgan?

A. Asar tahlili.

B. Kirish suhbat.

D. Tayyorgarlik bosqichi.

E. Yakuniy ishlar.

20. Boshlang'ich sinflarda o'qishga tayyorgarlik ishlarining shakllari qaysi javobda qayd etilgan?

A. Ekskursiya, film namoyish qilish, o'qituvchi hikoyasi.

B. Matn tahliliga oid savol-javob o'tkazish.

D. O'quvchining taassurotlari.

E. Darslikdagi savol asosida suhbat .

21. Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad nima?

A. Ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarga erishish.

B. Asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratish.

D. O'quvchilarning bilimni oshirish.

E. Badiiy asarni idrok etishga tayyorlash.

22. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash nechta asosiy bosqichga bo'linadi?

A. 2 ta.

B. 3 ta.

D. 4 ta.

E. 5 ta.

23. O'qish darslarida qo'llanadigan metodni ayting.

A. Izohli o'qish.

- B. Amaliy metod.
- D. Ko'ruv metodi.
- E. Eshituv metodi.

24. Yangi asarni o'qishga o'quvchilarni tayyorlash mazmuni...

- A. Asar voqealari yuz bergan davr haqida ma'lumot berish.
- B. Lug'at ustida ishlash.
- D. Yozuvchining hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjati, 2017-yil, 6-son, 70-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T.: 20017- yil, 6-son, 70-modda. – 38-b.
3. O'zbekiston Respublikasining Milliy o'quv dasturi. Filologiya fanlari orqali o'quvchilarda tayanch kompetetsiyalarni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar. – Toshkent: 2020. – 8-b.
4. Mirziyoyev Sh.M. "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yukshaltirishning mustahkam poydevoridir". O'z AS, 2017-yil 4-avgust.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 13-jild. – Toshkent: Fan, 1967. – 155-b.
6. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2004. – 18-b. Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. // Литература в школе, 2006. – № 6. – С. 25.
7. Homidiy H. va boshq. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 104-b.
8. Hoshimov O'. Notanish orol. – Toshkent.: Yosh gvardiya, 1990. – 1-b.
9. Jo'rayev K. Ifodali o'qish va hikoya qilish. – Toshkent: O'qituvchi, 1968. – 7–9-b.
10. Kambarova S. Adabiyotni fan va san'at turi sifatida o'qitishning konseptual asoslari. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 103-b.
11. Kambarova S.I. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning mustaqil mutolaa madaniyatini shakllantirish texnologiyasi. Ped. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) ... diss. – Samarqand, 2019. – 150 b.
12. Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 60.

13. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Toshkent: Istiqlol, 2003. – 195-b.
14. Pedagogika ensiklopediyasi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat milliy nashriyoti. – Toshkent: 2015. – 110-b.
15. Qosimova K. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 168-b.
16. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – Учпедгиз, 1945. – С. 125.
17. Sulstonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 245-b.
18. Yo‘ldoshev J.F. 1992-yildagi “O‘qituvchilar uyidagi ijodkor o‘qituvchilarning 1-anjumani”dagi nutqdan.
19. Zohidov V. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1970. – 152-b.
20. Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160-b.
21. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – 613-b.
22. O‘zbek tilining izohli lig‘ati. 2-jild. – Toshkent: “O‘ME” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 582-b.
23. Cho‘lpon. Adabiyot hadur? – Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti, 1994. – 37-b.

MUNDARIJA

I QISM. ADABIY TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KITOBXONLIK MALAKASINI RIVOJLANTIRIHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Navoiy ijodiyoti va bolalar kitobxonligi.....	3
Kitobxonlik va mutolaa madaniyati.....	7
Adabiy ta'limda kitobxonlik muammosi.....	12
Mustaqil mutolaaga o'rgatish usullari.....	20
Adabiy ta'lim tizimini texnologiyalashtirish va badiiy-estetik tafakkur muammolari.....	30
Bolalar adabiyotining ma'rifiy-estetik xususiyatlari.....	35
Bolalar adabiyoti: ta'lim va tahlil.....	40

II QISM. BOSHLANG'ICH SINFLDA O'QUVCHILARNING KITOBXONLIK KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Boshlang'ich sinflarda bolalar adabiyotini o'qitish tarixi.....	42
Bolalar adabiyotini o'qitish tamoyillari.....	46
Bolalar adabiyoti namunalarini o'qitishning maqsad va vazifalari.....	48
Boshlang'ich sinflarda badiiy asarlarni o'rganish hayotiy zarurat sifatida.....	54
Bolalar adabiyotini o'qitish darslarida qo'llaniladigan metod va usullar.....	59
O'qish malakalarini takomillashtirish usullari.....	73
Boshlang'ich sinflarda badiiy asarlarni o'qish turlari.....	79
Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari.....	81
Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik asoslari.....	82
Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning ta'limiy asoslari.....	88
Badiiy asar matni ustida ishlash.....	89
Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik.....	99
Asar bilan tanishtirish usullari.....	103

O‘qish darslarida mustaqil ishlarni tashkil etish.....	105
O‘qish darslarida badiiy asarlarni janriy xususiyatlariga ko‘ra o‘rganish.....	106
Ertakni o‘qish metodikasi.....	107
Hikoyani o‘qish metodikasi.....	115
Masalni o‘qish metodikasi.....	123
She‘rni o‘qish metodikasi.....	134
Maqol o‘rganish metodikasi.....	147
Doston o‘qish metodikasi.....	157
Ilmiy-ommabop asarlarni o‘qish metodikasi.....	159
Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o‘rganish metodikasi.....	167
Umumlashtiruvchi o‘qish darslarini tashkil etish.....	172
O‘qish darslarida nutq o‘stirish.....	179

Safo Matchon. Adabiy ta'lim va mutolaa madaniyati [Matn].
Safo Matchon. – Toshkent: “BAYOZ”, 2023. – 192 b.

ISBN 978-9910-9937-4-9

UO‘K 159.9(075)

KBK 88.3ya7

SAFO MATCHON

ADABIY TA'LIM VA MUTOLAA MADANIYATI

Muharrir

B. Botirov

Texnik muharrir

Shohruh Botirov

Dizayner

Bahodir To‘xliyev

Sahifalovchi

Bekzod Raxmatov

Nashriyot litsenziyasi: AI №234, 11. 02. 2013.

Bosishga ruxsat etildi: 13.12.2023.

Ofset qog‘oz. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/16.

Times garnituras. Ofset bosma.

Hisob nashriyoti t.: 8. Shartli b. t.: 12.

Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 44.

“BAYOZ” nashriyotida nashrga tayyorlandi

“BAYOZ” MChJ matbaa korxonasi chop etildi.

Toshkent. Lutfkor 1-tor ko‘chasi, 1-uy.